MARS ET HISTORIA

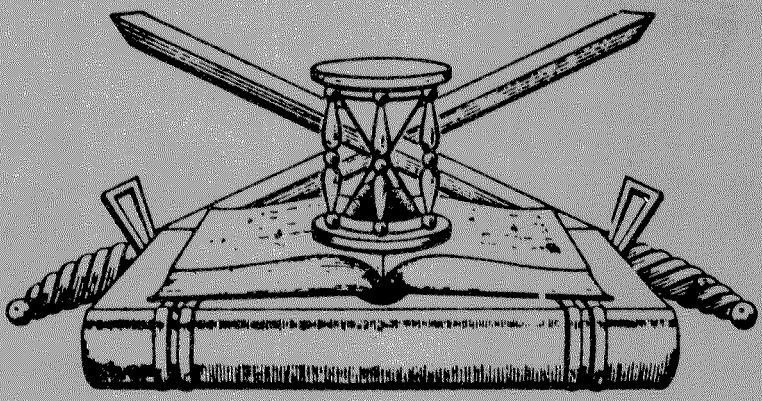

DERDE LUSTRUMNUMMER

VAN DE

NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE

OPGERICHT TE 'S-GRAVENHAGE 20 AUGUSTUS 1966

15e jaargang nummer 5 - september/oktober 1981

Aanvullingen en errata lustrumnummer 'Mars et Historia'

Aan het artikel van F.W.van Steen, Kees de Bok (pag 65 e.v.) dient als bronvermelding te worden toegevoegd het artikel van L. Verhoeff over mascottes in Ons Leger (mei 1967, pag. 50). De auteur biedt de heer Verhoeff voor het niet vermelden van dit artikel in de bronnenopgave zijn verontschuldigingen aan.
Aan het eind van het artikel van de heer J.Bloemendaal, de C.M.P.-voertuigen van de Koninklijke Landmacht (pag. 73 e.v.) dient als bronvermelding te worden toegevoegd:
The Observer's Fighting Vehicles Directory W.W.II Bart.H.Vanderveen, Frederick Warne & Co.Ltd., London.
Military Transport of W.W.II. Chris Ellis en Denis Bishop, Brandford press, London.
Bellona Handboek no. 3.
M.D.Conniford, Bellona Puplicaties Brackneil, Berkshire.
Maintenance Manual Canadian Military Pattern Vehicles MB-C1. General Motors, Canada.
Maintenance Manual Canadian Military Pattern Vehicles MB-F1. Ford Motor Company, Canada.
Aan het eind van het artikel van de heer J.Albarda, De gevallenen van de Nederlandse Spoorwegen in de Tweede Wereldoorlog (pag. 95 e.v.) dienen de volgende aanvullingen te worden aangebracht:

Bladzijde 97 (aanvulling):
Het gedenkteken te Utrecht bevat thans alle namen. Deze zijn vermeld op bronzen platen, aangebracht aan de twee zijden, die tegenover het gebouw staan.
VOLHARDEN moet zijn VOLHARDDEN.
Bladzijde 101: *Haren zie Ohnen moet zijn Onnen.*
Bladzijde 102:
Kerkrade West: GULIKERS moet zijn GüLIKERS.

Kerkrade West: GULIKERS moet zijn GüLIKERS.
Leeuwarden: Bij het gedenkteken zijn de onderstaande namen en data weggevallen:
* 5 juli 1900 P.Wiersma + 15 oct. 1942
* 25 febr. 1920 E.Huttinga + 7 maart 1943
* 2 dec. 1898 A.R.Koopmans + 24 mei 1944
* 23 mei 1914 S.Oppenhuizen + 27 mei 1944
* 16 juni 1917 R.Miedema +5 sept. 1944
* 27 april 1895 R.v.Meekeren + 18 nov. 1944
* 6 febr. 1899 B.L.Dijk + 18 nov. 1944
Mill: *EUGENE moet zijn EUGèNE*
Bladzijde 103
Ohnen (2 x) moet zijn Onnen.
Bladzijde 106:
Venlo: EUSERMANS moet zijn EIJSERMANS
Bladzijde 107:
Zutphen: HANOUER moet zijn HANOUWER.

Verder is bij dit artikel de tekst van de noten weggevallen. Deze volgt hieronder:

1. Is geen bronzen plaat maar een bakstenen monument.
2. Afkomstig van station Haps.
3. Op verzoek van de weduwe bij de nieuwbouw niet meer aangebracht. De plaat werd naar Utrecht verzonden.
4. Te zijner tijd komt hier een nieuw station. Het is nog niet bekend waar de plaat dan komt te hangen.
5. Afkomstig van station Kapelle-Biezelinge.
6. Afkomstig van station Rilland-Bath.
7. De plaat is niet opgehangen. Hij is afkomstig van station Winsum.
8. Afkomstig van het station IJmuiden.
9. Afkomstig van het station Velsen-IJmuiden-Oost.
10. Is geen plaat maar een monument (zie afb. 3).
11. Dit monument is niet van de directie van de N.S.
12. Is geen plaat maar een monument (zie afb. 4).
13. Zal in verband met de verbouwing waarschijnlijk in de wachtkamer komen te hangen.
14. Het station is gesloopt in november-december 1972. De plaat is waarschijnlijk geschonken aan een van de familieleden.
15. Afkomstig van station Haren.
16. Er komt een nieuw station. Deze plaats van deze plaat is nog niet bepaald.
17. Deze namen staan ook op de plaat in Rotterdam Centraal Station.
18. Afkomstig van het gesloopte station Nieuwstadt.
19. De plaat is aangeboden aan de weduwe van C.van den Akker. Het is niet bekend of de schenking is aanvaard.

20. Het station is gesloopt in februari-maart 1972. De plaat is geschonken aan Mw. Bultena.
21. Afkomstig van de voormalige Koninklijke fabriek van rijtuigen en spoorwagens J.J.Beijnes te Haarlem-Beverwijk.
22. Afkomstig van het voormalige station Meerlo-Tienray en in 1968 overgebracht naar Venlo. De plaat is op de vooravond van de dodenherdenking in 1978 ontvreemd. Naderhand is een vervangende plaat gemaakt aan de hand van een foto van de originele.
22. De plaat is vermoedelijk een kopie van de plaat van het verdwenen station Meerlo-Tienray. In het stationsgebouw Venlo is ook een dergelijke kopie.
24. De plaat hangt nu in Amsterdam Centraal Station.
25. De plaat hangt nu in Amsterdam Centraal Station.
26. Hier was ook een plaat aanwezig die afkomstig was van het te slopen station Ruurlo. De plaat droeg de naam van JAN TELKAMP en is ter hand gesteld van de enige nabestaande, Mw. W. Evers-Telkamp te Enschede.
27. Afkomstig van het voormalige station Gorssel.

MARS ET HISTORIA

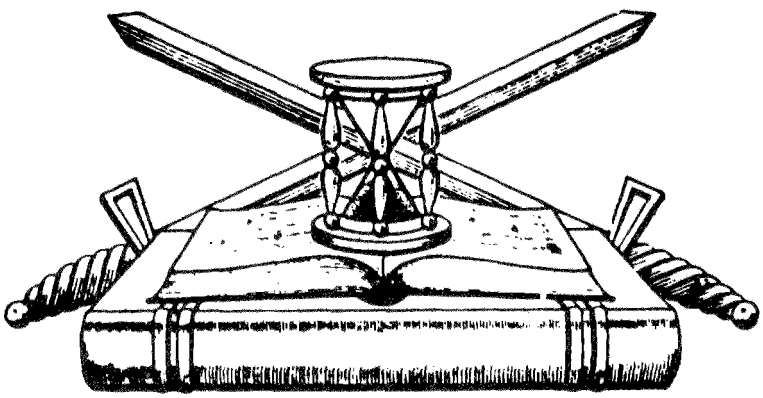

DERDE LUSTRUMNUMMER

VAN DE

NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE

OPGERICHT TE 'S-GRAVENHAGE 20 AUGUSTUS 1966

15e jaargang nummer 5 - september/oktober 1981

Beschermheer Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR:
Voorzitter. C.A. Heshusius, **1e Secretaris** H. Muller, **Penningmeester**: drs J.A. Bom, **2e Secretaris**. E.W. van Popta, **Leden**: jhr D.J.H.N. den Beer Poortugael, J. van den Berg, B.C. Cats, drs J.P.C.M. van Hoof, F.J. van Lier, C.B. Nicolas, H. Ringoir.
Adviseur. mr Ch.L.M. Schaepman.

ADRESSEN DAGELIJKS BESTUUR:
Voorzitter: Van Alkemadelaan 350, Flat 316, 2597 AS 's-Gravenhage, tel.: 070-248495. **1e Secretaris**: Willem III laan 14, 4835 LB Breda, tel.. 076-653239. **Penningmeester**. Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar, tel.: 01751-18624. De contributie bedraagt per jaar min. f 35,-- te storten op rek.no. 65.82.12.125 van de Nederlandsche Middenstandsbank Wassenaar, t.n.v. de Nederlandse Vereniging van Militaire Historie of op giro 29 40 790 van de N.V.M.H. te Wassenaar.

SAMENSTELLING REDAKTIE-WERK-COMMISSIE: J. van den Berg, drs J.P.C.M. van Hoof, E.W. van Popta.
Redaktie-adres: Mgr. Bekkerslaan 151, 2286 CE Rijswijk (Z.H.), tel.. 070-937425.

AFDELINGSCORRESPONDENTEN:
(3) UNIFORMKUNDE o.l.v. dr F.G. de Wilde, Jan Steenlaan 62, 1412 JW Naarden.
(4) RIDDERORDEN EN ONDERSCHEIDINGEN o.l.v. H.G. Meyer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray, B.W. Wagenaar, Händelstraat 18, 1901 VA Castricum.
(5) MILITAIRE EMBLEMEN, o.l.v. B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum en C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage.
(6) WAPENS EN MUNITIE, o.l.v. J. Lenselink, Oxfordlaan 49, 2314 Leiden.
(7) MILITAIRE MUZIEK, o.l.v. mr R.A. Schimmel, de Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage.
(8) HISTORISCHE NEDERLANDSE VERSTERKINGEN (OVERZEE), o.l.v. A.F. Lancker, Grote Spie 347, 4819 CW Breda.
(9) MARITIEME GESCHIEDENIS, o.l.v. M.K. Zaagman, Ds van den Boschlaan 225, 2286 PH Rijswijk (Z.H.).
(10) NAPOLEONTICA, o.l.v. prof. dr H.P.L. Harms Vogts, Utrechtseweg 102, 6866 CN Heelsum.
(11) TWEEDE WERELDOORLOG, o.l.v. J.H.M. Berlemon, Porceleinvlinder 5, 2317 JZ Leiden.
(13) VAANDELS, STANDAARDEN, FANIONS, VLAGGEN o.l.v. Kl. Sierksma, 'Huize Midgaard', Aan de Brink 36, 1399 GX Muiderberg.
(14) EERSTE WERELDOORLOG, o.l.v. drs J.C. van Dijk, Grifthorst 16, 3833 GD Leusden.
(15) KONINKLIJKE MARINE, o.l.v. L.L. van Münching, Middelweg 85, 2241 AP Wassenaar.
(16) MILITAIRE GENEALOGIE, o.l.v. ir Ch.C. van der Vlis, Anna van Burenlaan 59, 2012 SK Haarlem.
(17) MILITAIRE FOLKLORE, o.l.v. F.W. van Steen, Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo.
(18) MILITAIRE VOERTUIGEN EN TANKS, o.l.v. M.C. van der Hoog, Draaiboom 10, 4817 WR Breda, J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede, W. den Dunnen, Burgersdijkstraat 75, 2522 WD 's-Gravenhage.
(19) KONINKLIJKE LUCHTMACHT, o.l.v. J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda, P.C. Boer, Waterklaver 2, 2804 PN Gouda.
(20) KNIL, o.l.v. W.R. van der Weide, 'Bronbeek', Velperweg 151 A, 6824 MB Arnhem.
(22) MILITAIRE GEDENKTEKENS EN MONUMENTEN, o.l.v. H. Albarda, Lindenheuvel 12 a, 1217 JX Hilversum, drs J.A. Bom, Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar.
(23) KORPS MARINIERS, o.l.v. drs J. Nuis, Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden.

INTERESSEGEBIEDEN, WAAR (NOG) GEEN CORRESPONDENTEN VOOR ZIJN

(1) Krijgsgeschiedenis, Korpsgeschiedenis KL
(2) Tradities en ceremonieel
(12) Militaire en civiele miniatuurfiguren
(21) Militaire bibliografie, tijdschriften.

* De tussen haakjes geplaatste nummers zijn indicaties t.b.v. de ledenlijst.

INHOUDSOPGAVE pag.

VOORWOORD
C.A. Heshusius 5

DE MOOISTE MAN VAN HET REGIMENT
Dr F.G. de Wilde 7

HET ALGEMEEN ONDERSCHEIDINGSTEKEN 1833, OORZAAK EN GEVOLG
M.G. Meijer 15

BEKNOPT OVERZICHT DER O.V.W.-BATALJONS EN HUN EMBLEMEN
B.C. Cats 29

ONTWIKKELING VAN DE MILITAIRE MUZIEK VAN OMSTREEKS 1840 TOT HEDEN
Mr. R.A. Schimmel 37

NEDERLANDSE VERDEDIGINGSWERKEN IN SURINAME
A.F. Lancker 43

DE EERSTE WERELDOORLOG EN MAVORS
Drs J.C. van Dijk 51

DE BEWAKINGS- EN ONDERZOEKINGSDIENST VAN DE KONINKLIJKE MARINE IN NEDERLAND GEDURENDE DE MOBILISATIEPERIODE 1939-1940
L.L. von Münching 55

KEES DE BOK
F.W. van Steen 65

DE C.M.P.-VOERTUIGEN VAN DE KONINKLIJKE LANDMACHT
J. Bloemendaal 73

DE UNIFORMEN VAN HET KNIL OMSTREEKS DE EEUWWISSELING
W.R. van der Weide 81

DE GEVALLENEN VAN DE NEDERLANDSE SPOORWEGEN IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
J. Albarda 95

EEN MINISTER EN TWEE KRUISERS
Drs Ph.M. Bosscher 109

DE VEROVERING VAN BREDA 1581
Drs J.P.C.M. van Hoof 119

DE GUERRILLA IN MIDDEN-CELEBES, APRIL 1942 TOT AUGUSTUS 1942

J.J. Nortier 127

HET K.N.I.L.-EXPEDITIEKORPS VOOR BEVRIJD NEDERLAND

C.R. Patist 141

DE BOERENOORLOG (1899-1902)

Dr C.M. Schulten 149

FOCK, UMBGROVE, GOOSZEN, 1923-1926, EEN ZUINIG LANDVOOGD TUSSEN MILITAIRE DESKUNDIGHEID EN AMBTELIJKE TROUW

Dr G. Teitler 161

GRANAATHULZENKUNST

L. Verhoeff 169

HET "VERRAAD" VAN RENNENBERG

Drs H.L. Zwitzer 183

VOORWOORD

Het verschijnen van deze jubileumuitgave van Mars et Historia is om diverse redenen een feit om verheugd over te zijn. Allereerst stemt het tot vreugde dat de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie dit jaar haar vijftienjarig bestaan viert, en dat enerzijds sinds de oprichting in 1966 het aantal leden gestaag is gegroeid, terwijl anderzijds de vereniging een grotere bekendheid wist te verwerven binnen en buiten Nederland.
De veelsoortigheid van de artikelen in deze speciale uitgave vormt de weerspiegeling van de wijdheid van het gebied waarop de vereniging zich beweegt; immers, de vereniging is er voor allen die zich verdiepen in de studie van de militaire geschiedenis met alle aanverwante terreinen in de meest ruime zin. Meer dan de helft van de artikelen zijn samengesteld door de vaste correspondenten van het orgaan van de vereniging, dus van de hand van leden die in een bepaald deelgebied van de interessesfeer met grote voortvarendheid leiding weten te geven bij de genoemde studie. Doch eveneens is het te waarderen dat de overige artikelen werden geschreven door andere bekende auteurs, al of niet lid van de vereniging, die door het bestuur werden benaderd voor het schrijven van een bijdrage. Ons aller dank voor deze prestaties van de samenstellers zonder wie deze zeker omvangrijke uitgave het levenslicht niet zou kunnen aanschouwen.
Dat overigens dit derde lustrumnummer tot stand is kunnen komen, is in belangrijke mate te danken aan de hulp van de zijde van de heer mr Ch.L.M. Schaepman en zijn medewerkers en de Inrichting Uitgeven Boekwerken te Emmen. Het bestuur betuigt hierbij zijn bijzondere dank aan hen voor deze onmisbare steun. En zeker niet in de laatste plaats is daar een warm woord van erkentelijkheid aan de redactiewerkcommissie van Mars et Historia op zijn plaats, aan hen die er voor gezorgd hebben dat het derde lustrumnummer op deze waardige wijze mocht verschijnen.
Moge in de komende jaren de bestudering van de militaire geschiedenis in al haar verscheidene facetten en in al haar verschijningsvormen, in het bijzonder met betrekking tot Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen, nog meer gaan toenemen, niet uitsluitend ten bate van onze eigen vereniging, maar vooral ten voordele van ons land en volk, welke door deze activiteiten de zo leerzame lessen uit het verleden beter naar waarde zullen weten te schatten.

De voorzitter,

C.A. Heshusius.

DE MOOISTE MAN VAN HET REGIMENT

Dr F.G. de Wilde

De lezer zal geen drie keer behoeven te raden om te weten wie hiermee bedoeld wordt. Het is de man die aan het hoofd van de kolonne schrijdt en met zijn staf aanduidt, welke route deze zal volgen: de tamboer-majoor. Uiteraard zal in dit artikel niet zozeer de taak en de betekenis van deze functionaris behandeld worden, doch uitsluitend zijn uiterlijke verschijning.

Hoewel de tamboer-majoor eerst in 1792 officieel in de sterktestaten genoemd wordt, bestond deze functie zeker al sedert het einde van de zeventiende eeuw. Toen deed zich de behoefte voor om binnen het regimentsverband meer eenheid te krijgen in allerlei zaken, zoals kleding, bewapening en uitrusting, maar tevens in het geven van de diverse signalen en het slaan van de mars door de tamboers. Daarom werd uit de tamboers van het regiment een bekwame kracht gekozen, die niet alleen al de vereiste signalen en marsen perfect kon slaan, maar tevens de overige tamboers kon onderrichten in deze kunst. Hij kreeg daarbij de titel van regimentstamboer of tamboer-majoor.

Zo leest men in het *Nader Ordre en Reglement voor de Engelsche en Schotsche Regimenten, zijnde in dienst van den Staat* van 9 juli 1687 dat uit het zogenaamde retentiegeld, dat is het bedrag dat op de soldijen werd ingehouden, aan de tamboer-majoor iedere maand 24 gulden moest worden uitbetaald. In 1753 bedroeg de soldij van de tamboer-majoor per lopende maand van 30 dagen 12 gulden, welk bedrag in het traktement van de kolonel was inbegrepen. Pas toen in 1792 de leden van de regimentsstaven in de betalingslijsten werden opgenomen, kwam daar de aanvoerder van de tamboers in voor met een soldij van 24 gulden per maand. Doch nu de bewogen geschiedenis van zijn kleding en uitrusting.

Het begon zo weinig opvallend ..... Of de tamboer in de achttiende eeuw al aanspraak kon maken op de titel van *De mooiste man van het regiment* is aan gerechte twijfel onderhevig. De weinige gegevens die wij omtrent de kleding van de tamboer-majoor bezitten, duiden er op dat hij gekleed was als de tamboers, maar met een beter soort laken. Nu was de tamboersuniform soms wel opvallend, bijvoorbeeld in de livreikleuren van de regimentscommandant, dus geheel afwijkende van de regimentsuniform. Zo droegen die van het Regiment Van Randwijk rode rokken met lichtblauwe uitmonstering, terwijl de troep in het donkerblauw gekleed was met witte kraag en opslagen. Ook kwam het voor, en dat was in de laatste dertig jaar van de achttiende eeuw voorschrift, dat de uniformen van de tamboers versierd waren met galons in de livreikleuren van de kolonel.

Slechts een paar afbeeldingen van tamboermajoors staan ons ter beschikking, namelijk van die van de Hollandsche en Zwitsersche Gardes uit de zogenaamde *Lijkstatie* van Stadhouder Willem IV in 1752. Hier ziet men hen voor de muzikanten, en niet voor de tamboers uit lopen, gekleed in blauwe rokken met rode uitmonstering. Deze zijn langs de panden, om de opslagen en langs de mouwnaden versierd met het stadhouderlijk livreigalon, goud met een rode streep in het midden. Op de schouders ziet men reeds kleine zwaluwnesten van rood laken met livreigalon afgezet en op de rug de zogenaamde *trompettervleugels*. Dit zijn hier banden van blauw laken, afgezet met livreigalon en gevoerd met rood laken, die van de schouders met een boog naar de taille lopen. Men beschouwt dit als een laatste overblijfsel van de kazak of overmantel met loshangende mouwen, die eertijds door herauten en trompetters gedragen werd. Ook ziet men als distinctief hier reeds een bande-

Tamboer-majoor van de Garde Zwitsers, 1752. Kopergravure door J. Punt naar P. van Cuyck Junior. Afbeelding afkomstig uit Lijkstatie van Zijne Doorluchtige Hoogheid den Heere Willem Carel Hendrik Friso, Prince van Oranje en Nassau (enz.), gehouden den IV Februari MDCCLII.

Tamboer-majoor van het Genootschap 'Tot Nut der Schutterij', 1787. Gekleurde tekening in Oostindische inkt, berustend bij het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer', Leiden.

lier rijk versierd met galons en met een metalen plaat, waarop het stadhouderlijk wapen. In de hand dragen zij nog een eenvoudige onderofficiersstok. De eigenlijke tamboer-majoorsstok zou eerst tegen het einde van de achttiende eeuw in gebruik komen. De oudste afbeelding daarvan komt voor op een gekleurde tekening van de tamboer-majoor van het genootschap *Tot Nut der Schutterij* in 1787. De schutterijen en excercitiegenootschappen aapten namelijk in allerlei opzichten het staande leger na. Zo toont deze tekening ons verschillende bijzonderheden van de gebruikelijke distinctieven van de tamboer-majoors-uniform. De hoed heeft een zware kokarde met zilveren lis en langs de randen een pluimage in de Amsterdamse kleuren, rood, wit en zwart. De eenvoudige blauwe rok heeft opslagen in dezelfde kleur. De zwaluwnesten zijn eveneens blauw, met galons en franje van zilver en rode zijde. De overige kleding bestaat uit een wit vest met zilveren knoopjes, een zwarte broek en dito slobkousen. De koppel is van wit leer met zilver en koppelplaat; de sabel heeft een geel metalen gevest, een witte degenkwast en band met zwart en rood gemengd. De verdere tekenen van zijn waardigheid bestaan uit een fraaie bandelier van blauw laken met zilveren galons en kwasten en een zilveren plaat, waarop een stedemaagd met de vrijheidshoed op een stang. De staf heeft reeds de vorm en afmetingen van de echte tamboer-majoorstok, namelijk met een zilveren knop en schoen, maar nog zonder koorden of kettinkjes. De Atlas Van Stolk bezit een aquarel van een dergelijke tamboer-majoor op de rug gezien. Hier ziet men nog korte trompettervleugels, die slechts tot halverwege de rug afhangen. Deze zijn evenals de zwaluwnesten van blauw laken met zilveren galons en versieringen met figuurtres. De slagband is hier rood met zilveren galons en kwasten. De stok is ditmaal voorzien van koorden en kwastjes van zilver met rode zijde. Men mag aannemen, dat de regimentstamboers bij de infanterie in dit tijdvak op analoge wijze gekleed en uitgerust waren.

Tijdens de Bataafse Republiek werd voor het eerst de uniformering van de tamboers en de tamboer-majoors vastgesteld, en wel bij het reglement van 1801. De laatsten waren gekleed als de tamboers met als onderscheidingstekens een zilveren galon op de zwaluwnesten en een roodfluwelen bandelier, bezet met zilvergalon en met aan de onderzijde zilveren kwasten. Verder was de bandelier voorzien van een plaat met twee kleine trommelstokken met zilveren knoppen. De staf had een grote zilveren knop. Later, in 1805, werden nog galons om de kraag, opslagen en zakkleppen toegevoegd. De hoed was gesierd met een zilveren galon en een driekleurige pluim of panache.

Tot dusver was dit alles nog vrij eenvoudig; geen wonder dus dat men in navolging van onze Franse broeders overging tot verdere verfraaiing. Zo ziet men op een afbeelding dat bij het 2e Regiment Infanterie van Linie de galon om de kraag verdubbeld was, en dat de pluim op de hoed zeer hoog was en verdeeld in tien banen van rood, wit en blauw.

Bij de in 1805 opgerichte Garde van de Raadpensionaris kan men eerst met recht spreken van de *mooiste man van het regiment*. Een aquarel van J.A. Langendijk laat hem zien in een rode rok met zwarte uitmonstering en gouden galons, lissen en epauletten. De hoed is zeer spectaculair met een geschulpt gouden galon, een blauwe en witte pluimage langs de randen en een hoge pluim van gele, rode en blauwe veren. De bandelier is zwart met gouden galons en kwasten, benevens een verguld metalen plaat met bruine trommelstokken met zilveren knoppen. De staf heeft hier een verguld metalen knop, gouden koorden en kwasten. In kleine tenue zag de brave man er heel wat eenvoudiger uit. Dan droeg hij een blauwe frak met rode kraag en gouden galons, wit vest, blauwe broek en zwarte laarzen. De hoed was niet gegalonneerd en was slechts versierd met een zwarte pluim met rode top. Ook de slagband was nu zwart met een gouden galon, zonder kwasten en plaat.

Tamboer-majoor van het 6e Regiment Infanterie van Linie, 1808. Gekleurde tekening van Christoph Suhr.

Tamboer-majoor van de Nationale Infanterie in grote tenue, 1823. Gekleurde kopergravure, 'Bv. Hove del. D. Sluyter sculp'. Afbeelding afkomstig uit J.F. Teupken. Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen (enz.) gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn. 's-Gravenhage/Amsterdam 1823.

Onder Lodewijk Napoleon zou echter pas het toppunt van uiterlijk schoon bereikt worden. De kleding van de tamboers, muzikanten en sappeurs werd nu weer overgelaten aan de regimentscommandanten, die van de vrijheid dan ook gretig gebruik maakten. Om niet te veel af te steken bij hun Franse wapenbroeders besteedden zij veel aandacht en geld aan de *tête de colonne* van hun regimenten. Doordat er niets in de reglementen vastgelegd was, zouden wij geen flauw idee van al dat fraais gehad hebben, ware er in Hamburg niet een onderwijzer, Cristoph Suhr, geweest, die alle mogelijke vreemde militairen, die hem tussen 1806 en 1815 onder de ogen kwamen, zo nauwkeurig mogelijk tekende. Aan hem danken wij dan ook verschillende afbeeldingen van de *tête de colonne* van de meeste Hollandse infanterieregimenten. Sommigen daarvan droegen aanvankelijk nog de oude blauwe uniformen van het Bataafse leger, waardoor wij de hierboven beschreven afwijkingen van het reglement te weten zijn gekomen.
Zo omstreeks 1808 hadden alle regimenten wel de nieuwe witte uniformen ontvangen. Men ziet dan de tamboer-majoor van het 6e Regiment Infanterie van Linie in de witte uniform met lichtgroene uitmonstering, met hierbij zilveren galons om de kraag, borstkleppen en opslagen, zilveren lissen met kwastjes op de kraag en borstkleppen en lichtgroene zwaluwnesten met zilveren galons en franje. De hoed heeft langs de randen een zilveren galon en een lichtblauwe pluimage. De pluim is wit met lichtgroene top en is aan de basis nog omgeven door een drietal lichtblauwe struisveren. De rode bandelier is waarschijnlijk nog een erfstuk uit de Bataafse tijd, want deze heeft nog de oude vorm en dezelfde versiering.
Bij het 7e Regiment was de tamboer-majoor iets eenvoudiger uitgedost. Op de gele uitmonstering waren alleen de gebruikelijke zilveren galons en gele zwaluwnesten met zilveren galons en franje. De bandelier is hier ook geel, met zilver afgezet en met dito franje en kwasten. Als hoofddeksel de normale schako met een enorme gele pluim met witte top.
Bij het 8e Regiment was de *mooiste man* ongeveer op dezelfde wijze gekleed als die van het 6e Regiment, alleen is hier de uitmonstering lila in plaats van lichtgroen.
Bij het 9e Regiment had men de tamboer-majoor en de muzikanten echter in het rood gestoken met zwarte uitmonstering. De tamboer-majoor had zilveren galons, niet alleen om kraag en opslagen, doch ook langs de mouwnaden, terwijl de borst versierd was met zilveren lissen. De hoed heeft zilveren galons en een lichtblauw en witte pluimage en een witte panache met zwarte top. De zwarte bandelier is versierd met zilveren galons en franje. Midden op de band ziet men in zilver geborduurde ranken en een zilveren plaat met een verguld ornament.
De meest indrukwekkende tamboer-majoor van alle tijden was wel die van het Regiment Grenadiers van de garde, toen dit regiment in 1810 in de keizerlijke garde opgenomen werd: de befaamde, ongeveer twee meter lange Siliakus. Hij was evenals de muzikanten gekleed in het lichtblauw met gele uitmonstering. Zijn uniform was nog rijker versierd met zilveren galons dan die van zijn collega's van de linie-infanterie. In plaats van zwaluwnesten droeg hij fraaie zilveren epauletten op de schouders. Als hoofddeksel een kolbak van zwart berenvel met gele zak, alles rijk versierd met zilveren galons, koorden en kwasten. De pluim was wit, aan de basis lichtblauw en omringd door witte struisveren. De slagband was ponceaurood met zilveren galons en franje, voorts een zilveren plaat en in zilver geborduurde granaten. Hieraan werd nog een zilveren keizerlijke adelaar toegevoegd. Zijn staf had een zilveren knop met dito kettinkjes, welke laatste naar Frans voorbeeld, in plaats van de vroeger gebruikelijke koorden kwamen.
Na het herstel van onze onafhankelijkheid behielden de tamboer-majoors van de onbereden

wapens nog wel iets van de *panache* van het empire-tijdperk. Die van de infanterie droegen, evenals de muzikanten, een lichtblauwe rok met lange panden, van het model als voor de officieren, met hierbij de normale witte uitmonstering en ponceaurode voering en als distinctieven dubbele gouden chevrons op de mouwen, een gouden galon om de kraag en witte zwaluwnesten met gouden galons en franje. Aanvankelijk droegen zij een witte spanbroek met laarzen à la Suwarow, die reeds in 1823 plaats moest maken voor een lange grijze pantalon met dito slobkousen. Als hoofddeksel werd in grote tenue een kolbak van zwart berevel met een hoge witte pluim gedragen. De slagband, tevens zwaarddrager, was van wit leer of wit fluweel, afgezet met gouden galons. De stokkenplaat was van verguld metaal, de stokken waren van ebbehout met ivoren knoppen. Het zwaard was van een speciaal model, met een gevest van geel koper, dat bekroond werd door een leeuwekop. In kleine tenue was onze tamboer-majoor heel wat eenvoudiger gekleed. Dan droeg hij meestal de grijze overrok met de grijze pantalon en daarbij de kolbak met een witte bolvormige pompon.

Bij de regimenten Zwitsers was de tamboer-majoor gekleed in de donkerblauwe regimentsuniform met de lissen op de borst, de zwaluwnesten in de kleur van de uitmonstering en de galons in de kleur van de knopen. Hetzelfde gold ook voor de kleur en de galons van de slagband.

De artillerie te voet had ook tamboer-majoors, die een donkerblauwe rok met zwart fluwelen uitmonstering en rode biezen droegen. De zwaluwnesten waren hier zwart met gouden galons en franje, de slagband was van zwart fluweeel met gouden galons.

Toen in 1829 de Afdeeling Grenadiers werd opgericht, kreeg deze een uiterst fraai geklede tamboer-majoor. Hij droeg een rok als voor de adjudant-onderofficier, dat wil zeggen, de lissen op de kraag, de opslagen op de borst en op de zakkleppen waren van goudgalon met dwarsstreepjes van rode zijde. In plaats van zwaluwnesten droeg hij fraaie gouden epauletten. Als hoofddeksel had hij geen kolbak, maar de grenadiersmuts als voor de adjudantonderofficier. De slagband was als de uitmonstering: ponceaurood met gouden galons. Zo bleven de tamboer-majoors gedurende een aantal jaren inderdaad de fraaist uitgedoste mannen van hun regimenten.

In 1843 brak echter de tijd van afbraak aan. Toen werd de mooie lichtblauwe rok afgeschaft. De tamboer-majoor kreeg toen een donkerblauwe rok als voor de adjudant-onderofficier met de distinctieven van sergeant-majoor.

Het galon om de kraag en de zwaluwnesten bleven zoals tevoren, zo ook, toen in 1855 de rok plaats maakte voor een zogenaamde *korte jas* met één rij knopen.

Bij het Regiment Grenadiers en Jagers werd de tamboer-majoorsrok eerst ontdaan van de lissen op de borst en op de zakkleppen (1852) en daarna vervangen door een korte jas (1855). Een jaar later moest de beremuts ten offer vallen aan de vernieuwingswoede. Onze tamboer-majoor kreeg daarvoor in de plaats een kolbak met witte pluim zoals zijn collega's bij de gewone infanterieregimenten. Het bleef hier echter niet bij. In 1860 werd met één pennestreek de functie van tamboermajoor gewoonweg afgeschaft. De leiding over de tamboers kwam nu te berusten bij een sergeant-tamboer, die alleen door gouden galons en franje op de zwaluwnesten te onderscheiden was van de gewone tamboers. Dat hield in dat de kolbak met pluim kwam te vervallen. Bij de grenadiers betekende dit bovendien nog de afschaffing van de gouden epauletten.

Nu trad een rustpauze in het afbraakproces in. Zelfs toen de witte uitmonstering in 1865 bij de infanterie vervangen werd door een gele, bleven de zwaluwnesten wit. Ook bij de overgang naar een ponceaurode uitmonstering in 1895 bleven de zwaluwnesten de witte

kleur behouden. Pas in 1905 werden zij vervangen door donkerblauwe.
Het dieptepunt in de uniformgeschiedenis van de regimentstamboer zou echter in de zogenaamde grijze periode komen. Eerst werden er nog zwaluwnesten, weliswaar in de saaie grijsgroene grondkleur, gedragen, maar ook deze moesten tenslotte verdwijnen. Volgens het *Boekwerk Uniformen* van 1934 is de sergeant-tamboer behalve aan zijn chevrons alleen nog maar te herkennen door een armoedig halfgouden galonnetje om de kraag.
Het was alles zo armzalig dat het de burgerij zelfs te machtig werd. In de laatste jaren vóór 1940 kwam de vergrote belangstelling voor ons leger onder andere tot uiting in het aanbieden van paradetrommen en klaroenen. Daarbij werd de sergeant niet vergeten. Zo kreeg die van het Regiment Grenadiers in 1937 weer een bandelier, zij het niet van het oude traditionele model. In 1938 ziet men hem weer met rode zwaluwnesten en dito schouderlappen met koperen granaten. Ook aan verschillende andere infanterieregimenten werden paradetrommen en slagbanden voor de sergeant-tamboer geschonken.
Na de donkere jaren van de bezetting ziet men de tamboer-majoor weer als de vogel Phoenix uit de as herrijzen. Reeds in 1946 heeft die van het Regiment Grenadiers weer zwaluwnesten en een slagband. Echt goed zou het pas worden toen in 1948 de garderegimenten ter gelegenheid van de inhuldiging van Koningin Juliana hun gala-uniformen kregen. De tamboer-majoor van de grenadiers kreeg toen vrijwel alle kenmerkende delen van de uniform van 1829, zoals de epauletten, de slagband en het zwaard terug.
Sindsdien hebben talrijke onderdelen van ons leger weer tamboerkorpsen, waarvan verschillende in het bezit zijn van gala-uniformen. Bij het ontwerpen daarvan heeft men blijkbaar vaak met een schuin oogje naar onze Engelse NAVO-partners gekeken. Zo ziet men bijvoorbeeld op de bandelieren van onze hedendaagse tamboer-maîtres een rijkere versiering dan ooit te voren. Bij verschillende korpsen bestaat deze niet alleen uit het embleem van het korps, maar tevens uit zogenaamde *battle honours*, zoals bij het Garderegiment Jagers en bij het Garderegiment Fuseliers Prinses Irene. Ook het dragen van de bandelier over de linkerschouder is naar Engels voorbeeld. Deze is dan ook niet tevens zwaarddrager. De sabel bij het Regiment Van Heutz, de klewang, wordt in die gevallen aan de koppel gedragen.
Zonder ons in allerlei details van de uniformering te verdiepen, kan men met genoegen constateren dat bij plechtige gelegenheden weer een *mooiste man* aan het hoofd van de troep schrijdt.

Geraadpleegde literatuur:

L. den Haan. *Turf in je ransel*. Bussum 1976.
H. Hardenberg. *Handleiding tot de Kennis van de bestaande Krijgsregeling der Landmagt*. 1854, 1859, 1869.
J.H. Kesman. *Klapper op de bestaande Krijgsregeling*. 1836.
J.H. Kesman. *Klapper op de bestaande Krijgsregeling*. 1840 (met vervolg 1841, 1842, 1843 en 1844).
F.J.G. ten Raa. *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht*. 's-Gravenhage 1900.
C.M. Schulten en F.J.H.Th. Smits. *Grenadiers en Jagers in Nederland*. 's-Gravenhage 1980.
J.F. Teupken. *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen (enz.) gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn*. 's-Gravenhage/Amsterdam 1823.

R. van Yperen. *De Nederlande militaire muziek*. Bussum 1966.
Beschrijving van de Uniformen van de landmacht. 1900.
Beschrijving van de Uniformen, de Tenuen en het Paardetuig van de Landmacht. 1912, 1913.
Boekwerk Uniformen. 1934.
Recueil Militair (diverse jaargangen).

Chris Reizevoort (1851 - 1897), korporaal-tamboer van het 4e Regiment Infanterie, tevens korporaal-wasbaas, gehuwd met Maria Zwart, marketentster van het 4e Regiment Infanterie. Foto van ± 1890, berustend bij het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer', Leiden.

HET ALGEMEEN ONDERSCHEIDINGSTEKEN 1833, OORZAAK EN GEVOLG

M.G. Meijer

Deze bijdrage voor het derde lustrumnummer van Mars et Historia zou ik, evenals vorige keer, willen beginnen met een korte samenvatting van de activiteiten van deze afdeling. Mocht toen geschreven worden dat de hulpverlening aan de leden wel aardig was doch zeker onvoldoende, nu mogen we terugzien op een periode waarin van een bevredigende activiteit kan worden gesproken. Als hoogtepunt mag zeker genoemd worden, het samenstellen van een informatiepakket voor beoefenaars der militaire historie door de schrijver, mogelijk gemaakt door de steunverlening van ons medelid de heer B.W. Wagenaar. Dit pakket bestaat uit een opsomming van erepenningen, medailles en ridderorden, die in de loop van de Nederlandse geschiedenis zijn uitgereikt voor in hoofdzaak krijgsverrichtingen. Dankzij Rank Xerox Manufacturing (Nederland) b.v. Venray mocht schrijver dit pakket op de jaarvergadering van onze vereniging in september 1978 aan de daar aanwezige leden en introducés aanbieden, hetgeen gebeurde na afloop van een lezing over hetzelfde onderwerp. De reacties waren hartverwarmend. Vermeldenswaard waren de dankbetuiging van de beschermheer van Mars et Historia, Prins Bernhard der Nederlanden, en van dr. C.M. Schulten, het hoofd van de Sectie Militaire Geschiedenis, toen nog Sectie Krijgsgeschiedenis geheten.
Wat bedoeld was als een bescheiden handreiking aan beginnende beoefenaars van ons vakgebied, bleek in een grote behoefte te voorzien. Werden aanvankelijk 100 exemplaren aan onze leden en verdere belangstellenden, aanwezig op genoemde vergadering, uitgedeeld, in de daaropvolgende periode werden op verzoek nog eens gratis 250 mappen verzonden, slechts tegen vergoeding van de portokosten. De aanvragen kwamen onder meer van archieven, bibliotheken, musea en verenigingen uit binnen- en buitenland. Per maand kwamen op het adres van de auteur over dit onderwerp gemiddeld 25 brieven binnen. Verder bereikten hem verzoeken om lezingen te houden, artikelen te schrijven en hulp te bieden bij het inrichten van tentoonstellingen. De meeste van die verzoeken konden worden ingewilligd. Zo werden er lezingen gehouden voor genealogische en heemkundige verenigingen, oudheidkundige kringen, voor Oud-Indiëreünisten, etcetera. De auteur verleende medewerking aan een zestal exposities en stelde enkele artikelen samen. Samenvattend: het onderwerp leeft en staat volop in de belangstelling. Hopelijk blijft het mogelijk om op de ingeslagen weg voort te gaan. Er is geschreven *Wie wetenschap vermeerdert, vermeerdert smart*. Deze *wijsheid* geldt echter niet voor het onderwerp ridderorden en onderscheidingen!

Het artikel in het lustrumnummer van 1976 was getiteld: *De oudste onderscheidingen van het Koninkrijk der Nederlanden (1813 - 1815)*, een goede aanloop misschien voor het behandelen van een onderscheiding die werd ingesteld bij een Koninklijk Besluit (KB) dat nooit ten uitvoer werd gebracht: het Algemeen Onderscheidingsteken 1833.
Het congres van Wenen, dat na de val van het Franse keizerrijk in 1814 bijeenkwam, bepaalde onder meer dat het grondgebied van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden van vóór 1795 en dat van de Oostenrijkse Nederlanden zouden worden samengevoegd tot één staat. Deze moest een barrière gaan vormen tegen eventuele expansieneigingen van Frankrijk in noordelijke richting. Tussen de delen van deze nieuw gevormde natie, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, bestonden echter grote tegenstellingen, die tenslotte de oorzaak zouden worden van de scheiding tussen noord en zuid, een proces dat begon

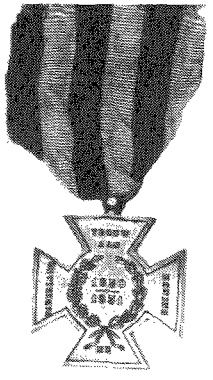

Afb. 1a

Het Metalen Kruis werd ingesteld bij KB van 12 september 1831 no. 70. Het was een vierarmig kruis waarvan de armen verbonden waren door een medaillon dat aan de voorzijde een gekroonde W vertoont, geplaatst tussen een lauwer- en een eikelooftak. Op de keerzijde in het medaillon eveneens een lauwer- en eikelooftak waarin de jaartallen 1830/1831. Op de armen van het kruis het opschrift: TROUW AAN - KONING - EN - VADERLAND. Materiaal: brons. Afmeting 29 mm.
Lint: zes gelijke banen, afwisselend oranje en blauw, breedte: 27,5 mm.
Het werd behalve aan degenen die aan de Tiendaagse Veldtocht hadden deelgenomen, ook uitgereikt aan hen die betrokken waren geweest bij de acties van het Nederlandse leger in België in het najaar van 1830.

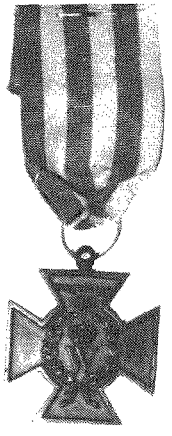

Afb. 1b

Het Metalen Kruis voor Vrijwilligers. Deze variant van het Metalen Kruis werd uitgereikt aan hen die aan de operaties van 1830 en 1831 hadden deelgenomen, maar niet dienstplichtig waren en zich zonder handgeld in militaire dienst hadden begeven. Het verschil met het gewone Metalen Kruis bestond hierin dat alleen in de bovenste arm van het kruis een tekst stond, namelijk VRIJWILLIG, en dat het lint zes gelijke banen had, afwisselend oranje en groen.

Afb. 2

De Citadelmedaille. Deze is ingesteld bij KB van 31 mei 1833, no. 122, en uitgereikt aan allen die zich gedurende het beleg van de citadel door het Franse leger, aldaar en op de onderhorige forten aan het Vlaamsche Hoofd, Burght, Zwijndrecht en Austruweel bevonden, alsmede op de flottielje op de Schelde voor Antwerpen.
Voorzijde: Afbeelding van het vijfhoekige grondplan der citadel, waarin en creux de woorden: CITADEL - VAN - ANTWERPEN. Daaronder: J.P. SCHOUBERG F.
Keerzijde: Tussen lauwertakken een gekroonde W., waaronder: DECEMBER - 1832.
Brons, groot 30 mm.
Lint: nassaublauw.
Van deze medaille komen miniaturen voor, die 14 en 16 mm groot zijn.

met de revolutie die op 25 augustus 1830 in Brussel uitbrak.
Het is hier niet de plaats om een uitgebreid relaas te geven van de verdere gebeurtenissen die uiteindelijk zouden leiden tot het definitief uit elkaar gaan in 1839 van beide delen, die elk als onafhankelijke staat hun weg door de historie zouden gaan vervolgen. Voor het onderwerp ridderorden en onderscheidingen zijn in deze periode van belang, twee wapenfeiten, te weten de Tiendaagse Veldtocht (2 - 12 augustus 1831) en de belegering van de Nederlandse troepen in de citadel van Antwerpen door de Fransen (28 november - 24 december 1832). Van de kanonnen die na het gevecht bij Hasselt (8 augsutus 1831) op de Belgen werden buitgemaakt, werden er twee gebruikt om er een veldtochtmedaille van te slaan. Deze kreeg de naam van het *Metalen Kruis 1830/1831* (zie afb. 1).

Aan degenen die zich van 28 november tot 24 december 1832 in de citadel van Antwerpen en de onderhorige forten bevonden, alsmede aan de bemanning van het flottielje op de Schelde, werd de Citadelmedaille uitgereikt (zie afb. 2). Het exemplaar dat gedragen is door generaal Chassé, de commandant van de citadel, is, krachtens het KB van 13 juni 1857 no. 143, op 17 juni van dat jaar door de kroonprins aan het vaandel van het 7e Regiment Infanterie gehecht.
De Citadelmedaille werd ingesteld bij het KB van 31 mei 1833 no. 122. Bij een daaropvolgend besluit, het KB van 31 mei 1831 no. 123 stelde de koning nog een onderscheiding in, namelijk het Algemeen Onderscheidingsteken 1833 (zie afb. 3). Kroonprins Willem voelde er namelijk weinig voor om ter ere van hen die betrokken waren geweest bij de verdediging van Antwerpen in 1832 een nieuwe herinneringsmedaille in te voeren, zoals de toenmalige directeur-generaal van Oorlog had voorgesteld. De prins vreesde dat, wanneer er voor ieder wapenfeit een aparte decoratie werd ingesteld, er te veel onderscheidingen zouden ontstaan, wat het aanzien van deze eretekenen en van hun dragers sterk zou schaden. Immers het aantal decoraties dat sinds 1813 was ingesteld, was al vrij groot. Naast die uit de vrijwordingsperiode 1813 - 1815 bestonden ook de Medaille van den oorlog op Java (1825 - 1830) en de beide Metalen Kruizen uit 1831. De kroonprins stelde daarom voor een algemeen ereteken voor krijgsverrichtingen in te stellen in de vorm van een gesp waarop het wapenfeit waarvoor hij verleend werd, vermeld zou worden, in dit geval dus de verdediging der citadel, en deze te doen dragen op het lint waaraan het Metalen kruis bevestigd was. Het lijdt geen twijfel dat de prins geïnspireerd was door de gespen gedragen op het lint van een onderscheiding waarmee hijzelf door de Engelse regering was vereerd. Hij had namelijk voor zijn aandeel in de strijd tegen de Fransen in Spanje in 1811 en 1812 onder Wellington, waar hij onder meer vocht bij Ciudad Rodrigo, Badajoz, Salamanca, Madrid, Burgos, Vittoria en Nivelle, het Engelse *Peninsular Gold Cross, with two clasps (gespen) bearing upon them* gekregen (zie afb. 4).
's Prinsen advies werd weliswaar overgenomen door de koning in het KB van 31 mei 1833 no. 123, maar dit werd niet ten uitvoer gebracht. Het idee kreeg pas gestalte bij het KB van 1869 no. 13, waarbij het kruis voor krijgsverrichtingen 1869 werd ingevoerd (zie afb. 5). Het werd toegekend aan hen die hebben deelgenomen aan belangrijke gebeurtenissen of eervolle wapenfeiten en zich onberispelijk hebben gedragen. Dit versiersel, ook wel bekend als het Expeditiekruis, wordt vaak beschouwd als puur Nederlands-Indisch, wat niet geheel juist is, getuige het bestaan van de gesp Guinea (West-Afrika). Hieronder volgt een lijst van alle bestaande gespen met daarnaast het wapenfeit waarop ze betrekking hebben en de KB's waarbij ze zijn ingesteld (zie ook afb. 6).

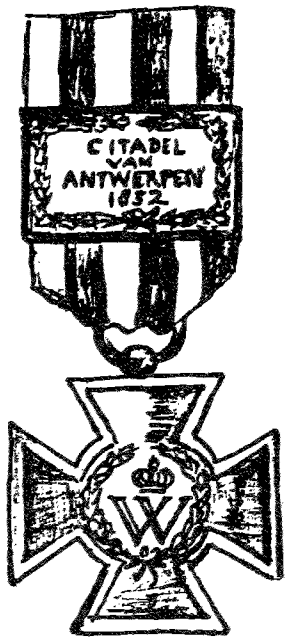

Afb. 3

Schets van het Algemeen Onderscheidingsteken 1833, zoals door kroonprins Willem werd voorgesteld en door de koning werd ingesteld bij KB van 31 mei 1833 no. 123.

Afb. 4

Het Britse Peninsular Gold Cross met op het lint een viertal actiegespen.

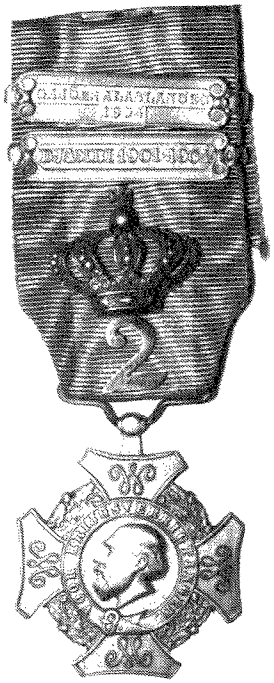

Afb. 5

Het Kruis voor Krijgsverrichtingen 1869, ingesteld bij KB van 19 februari 1869 no. 13, gewijzigd bij KB van 22 augustus 1877 no. 7 en KB van 3 februari 1939 Staatsblad no. 541, Indisch Staatsblad no. 141 en aangevuld bij KB van 29 oktober 1942 no. 7.

1.	BALI 1846	Eerste expeditie	KB van 19 feb 1869 no. 13
2.	BALI 1848	Tweede expeditie	KB van 19 feb 1869 no. 13
3.	BALI 1849	Derde expeditie	KB van 19 feb 1869 no. 13
4.	BORNEO 1850-1854	Expeditie naar Borneo's Westkust	KB van 19 feb 1869 no. 13
5.	BONI 1859	Eerste en tweede expeditie Zuid-Celebes	KB van 19 feb 1869 no. 13
6.	BORNEO 1859-1863	Expeditie naar Borneo's Zuid-Oostkust	KB van 19 feb 1869 no. 13
7.	GUINEA 1869-1870	Expeditie van de marine naar Westkust van Afrika	KB van 23 apr 1870 no. 22
8.	DELI 1872	Noord-Oostkust Sumatra, 14 mei - 6 november 1872	KB van 11 jun 1873 no. 25
9.	ATJEH 1873 - 1874	Eerste en tweede expeditie, 5 april 1872 - 26 april 1874	KB van 5 okt 1874 no. 10
10.	ATJEH 1873-1876	Tweede expeditie voor de jaren 1874, 1875 en 1876	KB van 7 jun 1876 no. 6
11.	SAMALANGAN 1877	Noordkust Atjeh, 8 augustus - 20 oktober 1877	KB van 15 okt 1878 no. 62
12.	ATJEH 1873 - 1880	Atjeh en onderhorigheden, 1877 - 1880	KB van 29 mei 1881 no. 19
13.	ATJEH 1873-1885	Atjeh en onderhorigheden, 1881 - 1885	KB van 6 jul 1886 no. 33
14.	ATJEH 1873-1890	Atjeh en onderhorigheden, 1886 - 1890	KB van 25 mei 1891 no. 42
15.	TAMIANG 1893	Tamiang-Rivier op Sumatra's Oostkust, 21 januari - 11 november 1893	KB van 26 mei 1894 no. 42
16.	ATJEH 1873 - 1896	Atjeh en onderhorigheden, 1891 - 1896	KB van 21 jun 1897 no. 31
17.	ATJEH 1896-1900	Atjeh, 29 maart 1896 - eind 1900	KB van 22 jan 1901 no. 12
18.	KORINTJI 1903	Landschap Korintji, Z.W. Sumatra, 29 mei - 18 september 1903	KB van 18 apr 1904 no. 59
19.	DJAMBI 1901-1904	Landschap Djambi, Oost-Sumatra, 18 maart 1901 - 26 april 1904	KB van 3 apr 1905 no. 20
20.	GAJO- en ALASLANDEN 1904	Expeditie van 200 Marechaussees Gajo- en Alaslanden, Noord-Sumatra, 13 februari - 23 juli 1904	KB van 10 aug 1905 no. 22
21.	ATJEH 1901-1905	Atjeh en onderhorigheden, 1901 - 1905	KB van 14 jan 1907 no. 35
22.	MIDDEN-SUMATRA 1903-1907	Djambi, Oost-Sumatra, 27 april 1904 - 1 oktober 1907 Korintji, Zuid-West-Sumatra,	KB van 23 mrt 1908 no. 37

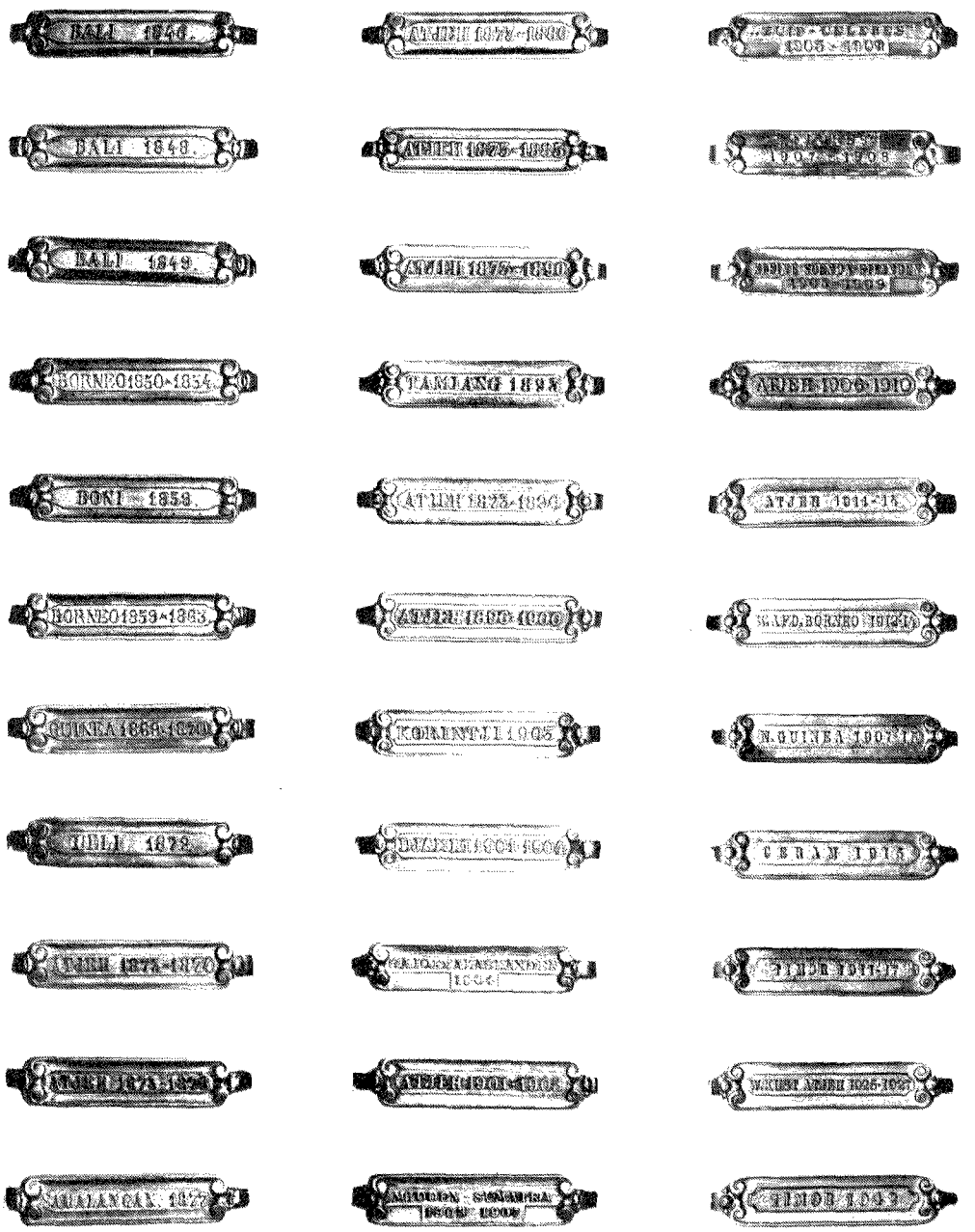

Afb. 6

Gespen behorende bij het Kruis voor Krijgsverrichtingen 1869.

		18 september 1903 - 1 november 1907 Batang-Hari-Districten, Koeantan en Indragiri, Centraal Sumatra, 1 oktober 1905 - 1 oktober 1907 Tapanoelische Bataklanden, 1 januari 1905 - 17 juni 1907 Bataklanden op Sumatra's Oostkust, 5 september 1904 - 17 juni 1907	
23.	ZUID-CELEBES 1905-1908	Expeditie naar Celebes, grotendeels in Boni, 28 juli 1905 - 19 mei 1908	KB van 5 feb 1910 no. 41
24.	FLORES 1907-1908	Flores, 9 augustus 1907 - eind februari 1908	KB van 5 feb 1910 no. 41
25.	KLEINE SOENDA-EILANDEN 1905-1909	Bali, 14 september - 27 oktober 1906 Bali, 27 april - 2 mei 1908 Timor, 30 augustus 1905 - 1 maart 1908 Soemba, 10 maart 1906 - 15 december 1909 Soembawa, 17 februari - 14 april 1908 Flores, 1 maart 1908 - 1 oktober 1909	KB van 19 mei 1911 no. 33
26.	ATJEH 1906-1910	Atjeh, 1906 - 1910	KB van 19 mei 1911 no. 33
27.	ATJEH 1911-1914	Atjeh, 1911 - 1914	KB van 6 feb 1929 no. 10
28.	W. AFD. BORNEO 1912-1914	In de Residentie Wester Afdeling Borneo, 1912 - 1914	KB van 6 feb 1929 no. 10
29.	N. GUINEA 1907 - 1915	Ontdekkingsreizen en strafexpeditie, 1907 - 1915	KB van 6 feb 1929 no. 10
30.	CERAM 1915	Ceram, december 1914 - eind 1915	KB van 6 feb 1929 no. 10
31.	TIMOR 1911-1917	Timor, 1911 - 1917	KB van 6 feb 1929 no. 10
32.	W. KUST ATJEH 1925-1927	Bakongan en Kloeët, 22 oktober 1925 - 31 december 1925 Zuidatjehse landen, 1 maart 1926 - 31 december 1927 Tapa Toean, 12 september 1926 - 31 december 1927	KB van 22 mei 1928 no. 36
33.	TIMOR 1942	Acties van de guerillastrijders van Van Straten tegen Japanse troepen op het Portugese deel van Timor, midden juli - eind 1942	KB van 29 okt 1942 no. 7

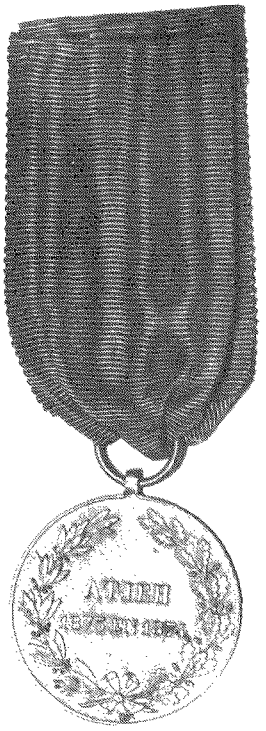

Afb. 7

De Atjehmedaille (keerzijde). Dit is een ronde medaille met bevestiging voor ring van draaglint.
Voorzijde: Borstbeeld van Koning Willem III, naar rechts gewend. Onder het borstbeeld de letters J.E. (de initialen van de modeleur J. Elion).
Om het borstbeeld het omschrift: WILLEM III KONING DER NEDERLANDEN G.H.V.L. (de afkorting staat voor Groot-Hertog van Luxemburg).
Keerzijde: In een krans van lauwer- en eiketakken: ATJEH met daaronder 1873 en 1874.
Materiaal: Verguld brons, afkomstig van buitgemaakte stukken geschut.
Afmeting: 36 mm.
Lint: nassaublauw, 38 mm breed.
De medaille werd ingesteld bij KB van 12 mei 1874 no. 9. Dit bepaalde dat het opschrift op de keerzijde zou luiden: ATCHIN 1873 en 1874. Dit werd echter bij KB van 28 augustus 1874 no. 3 gewijzigd in het op de medaille voorkomende opschrift ATJEH 1873 en 1874. Het lint was oorspronkelijk oranje, waar werd volgens KB van 24 april 1875 no. 16 vervangen door een lint van nassaublauw.

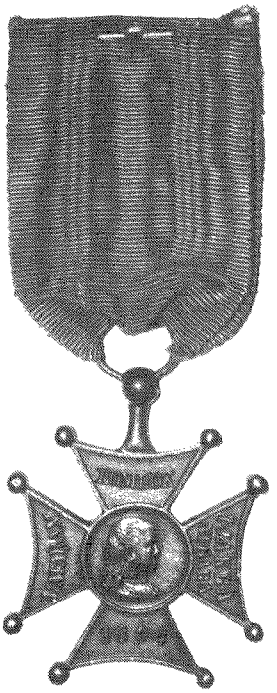

Afb. 8

Het Lombokkruis 1894. Dit bestaat uit een vierarmig kruis met uitlopende armen waarvan beide hoeken gepareld. De armen zijn samengevoegd door een cirkelvormig medaillon.
Voorzijde: In het medaillon het naar rechts gewende borstbeeld van koningin Wilhelmina. Op de armen van het kruis de tekst: Lombok - Tjakra Negara - Mataram - 1894.
Keerzijde: In het medaillon de Nederlandse Leeuw met kroon, zwaard en pijlenbundel en omgeven door een lauwerkrans. Op de armen de tekst: Hulde - aan Leger - en - Vloot.
Materiaal: Brons, afkomstig van veroverde kanonnen met enigszins glimmende etslaag.
Afmeting: 41 mm.
Vervaardigd door J.P.M. Menger.
Lint: Vijf oranje banen, afgewisseld door vier even brede verticale banen van nassaublauw.

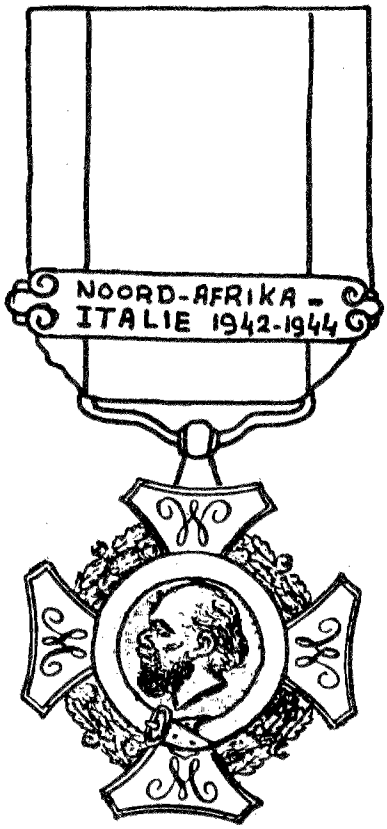

Afb. 9

Schets van het Oorlogs-Herinneringskruis, zoals dat bij KB van 16 maart 1944 no. 6 werd vastgesteld.

Actie van de marine om de genoemde guerillastrijders over te brengen naar Australië met de torpedobootjager *Tjerk Hiddes*	KB van 16 feb 1948 no. 17

Uit deze lijst blijkt duidelijk dat het gespensysteem het aantal onderscheidingen inderdaad heeft beperkt. Desalniettemin zijn er toch nog aparte onderscheidingen voor wapenfeiten ingesteld, zoals de Kratonmedaille 1873 - 1874, meestal genoemd Atjehmedaille, en het Lombokkruis 1894.
De Kratonmedaille werd ingesteld bij KB van 12 mei 1874 no. 9 en bestemd voor allen die in de jaren 1873 en/of 1874 deel hadden uitgemaakt van de troepen van land- en zeemacht, die werden uitgezonden naar Atjeh (zie afb. 7). Deze acties werden later bekend onder de naam eerste en tweede expeditie naar Atjeh. Van oudsher waren er moeilijkheden met het sultanaat van Atjeh, gelegen in het noorden van het grote eiland Sumatra. Nederland had zich in een overeenkomst met Engeland in 1824 verplicht de onafhankelijkheid van dat inlandse rijk te zullen eerbiedigen, maar achtte het zijn taak zijn eigen handel en scheepvaart te beschermen. Het kon dus niet optreden tegen de Atjehers die zich schuldig maakten aan zeeroverij en slavenhandel. Bij het Sumatratractaat van 1871 werd ons land van zijn verplichtingen ten aanzien van de autonomie van Atjeh ontslagen. Twee jaar later verklaarde het de sultan de oorlog, waarna een troepenmacht van 3200 man startte met de eerste expeditie naar Atjeh. Deze liep uit op een groot echec: na een tocht van 21 dagen werden de troepen weer ingescheept. De geleden verliezen waren groot: er sneuvelden 45 man, onder wie de commandant, generaal-majoor Köhler, en 405 man, onder wie 31 officieren, raakten gewond.
In november 1873 vond onder luitenant-generaal Van Swieten de tweede expeditie plaats. Deze landde met 13.000 man in Atjeh, waar hij de Meusigit (moskee) en de Kraton, de verblijfplaats van de sultan, veroverde. Deze laatste vluchtte naar het binnenland. Van Swieten stichtte een nieuwe hoofdplaats, Koeta Radja (gebied des konings) geheten, en verklaarde Groot-Atjeh te hebben ingelijfd bij het Nederlands-Indisch gouvernement. De tweede expeditie werd beëindigd in april 1874 met achterlating van een troepenmacht van 3000 man. De jaren 1873 en 1874 zijn het begin van een periode van oorlogshandelingen in Atjeh, die bekend staan als de Atjeh-oorlog en tot in de twintigste eeuw voortduurden.
Het Lombokkruis werd ingesteld bij KB van 13 april 1895 no. 42, ter uitreiking aan allen, zonder onderscheid in rang of graad, die tussen 26 juni en 24 december 1894 deel hebben uitgemaakt van de naar Lombok gezonden troepen van land- en zeemacht, of die bij deze expeditie in enig burgerlijk ambt of bediening ter plaatse zijn werkzaam geweest (zie afb. 8). Aanleiding tot de expeditie was het wangedrag van het Lombokse vorstenbestuur. De actie liep aanvankelijk uit op een mislukking. Aan Nederlandse zijde vielen 97 gesneuvelden en 272 gewonden. Na de aankomst van een aanzienlijke troepenversterking, werd de vijand uiteindelijk overwonnen. Op 24 december 1894 kwam aan deze expeditie een einde. Dat ter ere van hen die bij deze beide krijgsoperaties betrokken waren aparte onderscheidingen werden ingesteld, kan misschien worden verklaard als een reactie van dankbaarheid voor een overwinning waaraan een rampzalige nederlaag voorafging.
De reden dat het Kruis voor krijgsverrichtingen met zo'n lange diensttijd en zo'n rijke traditie in onbruik is geraakt, mag worden toegeschreven aan onwetendheid van de Nederlandse regering in ballingschap te Londen, die bij KB van 16 maart 1944 no. 6, Staatsblad no.

E 16, het Oorlogs-Herinneringskruis instelde, waaraan *Gespen voor Krijgsverrichtingen* kunnen worden verbonden (zie afb. 9). Bekijken we dit Koninklijk Besluit dan valt het volgende op:
In artikel 3 staat vermeld dat *er worden Gespen ingesteld voor algemeene krijgsverrichtingen en voor bijzondere krijgsverrichtingen.*

I Gespen voor algemeene krijgsverrichtingen:
- *a. Krijg ter 1940 - 1944*
- *b. Oorlogsvluchten 1940 - 1944*
- *c. Oorlogsdienst-Koopvaardij 1940 - 1944*
- *d. Oorlogsdienst-Visscherij 1940 - 1944*
- *e. Krijg te land 1940 - 1944*

II Gespen voor bijzondere krijgsverrichtingen:
- *a. Nederland Mei 1940*
- *b. Nederlandsch-Indië 1941 - 1942*
- *c. Java–Zee 1941 - 1942*
- *d. Noord-Afrika-Italië 1942 - 1944 (.....)*

Artikel 10 bepaalde dat het versiersel van het Oorlogs-Herinneringskruis dat van het *Eereteken voor Belangrijke Krijgsverrichtingen* zou zijn, met weglating van de woorden *Voor Belangrijke Krijgsverrichtingen*. Het zou worden gedragen aan een zijden lint, 40 millimeter breed, verticaal verdeeld in drie banen groen-oranje-groen, waarvan de groene banen 7 millimeter breed waren.
Er valt nogal wat kritiek te leveren op dit KB. In de eerste plaats de instelling zelf, die onnodig was en blijk geeft van het niet bewust zijn van de innerlijke waarde van het Kruis voor krijgsverrichtingen 1869. Ten tweede was de keus van het versiersel van het Oorlogs-Herinneringskruis, dat hetzelfde is als dat van het Kruis voor krijgsverrichtingen 1869 met weglating van de woorden *Voor Belangrijke Krijgsverrichtingen* op de jarretière, tamelijk slordig. Zoals u op de afbeelding kunt zien stonden niet die woorden er op maar in plaats daarvan het opschrift *Voor Krijgsverrichtingen*, dus zonder het woord *belangrijke* en *verrigtingen* geschreven met een g. De samenstellers van het KB hebben kennelijk niet eens een goede voorstelling van het kruis voor ogen gehad. In de derde plaats is het erg voorbarig gebleken om te veronderstellen dat het jaar 1944 het laatste oorlogsjaar van de Tweede Wereldoorlog zou zijn.
Na de bevrijding stond de regering dan ook voor de keus om het KB van 16 maart 1944 in te trekken of om het te herzien en opnieuw vast te stellen. Volgens traditie was het beter geweest om het in te trekken en het Kruis voor krijgsverrichtingen te continueren. Helaas werd voor het laatste gekozen: herziening en opnieuw vaststellen. Kennelijk door toedoen van adviseurs met meer ervaring in de wetenschap van onderscheidingen kwam dit tot stand per KB van 6 januari 1948 (zie afb. 10).
Toch kan men waardering opbrengen voor de vormgeving van het versiersel. Dit nieuwe ontwerp bevat eveneens een kruis met een W op de armen, een jarretière met het opschrift *Voor Krijgsverrichtingen* en een lauwerkrans. Dat in plaats van de beeltenaar van Koning Willem III gekozen werd voor de beeltenaar van de moeder des vaderlands, koningin Wilhelmina, is begrijpelijk, gezien haar rol gedurende de Tweede Wereldoorlog. Het aantal Gespen voor Krijgsverrichtingen werd aangepast, casu quo gecorrigeerd zoals blijkt uit de afbeeldingen (zie afb. 11 en 12).
Met dit Koninklijk Besluit sloop tevens het gevaar van te veel herinneringsmedailles weer in het decoratiesysteem, zoals in 1833 door de erfprins reeds was voorzien. Zoals bekend

Afb. 10

Het nieuwe Oorlogs-Herinneringskruis, zoals dat bij KB van 6 januari 1948 werd vastgesteld.

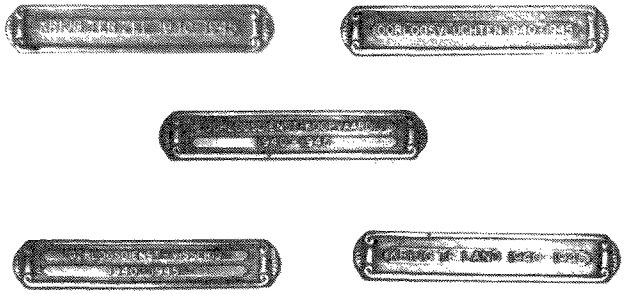

Afb. 11

Gespen voor algemene krijgsverrichtingen, behorende bij het Oorlogs-Herinneringskruis.

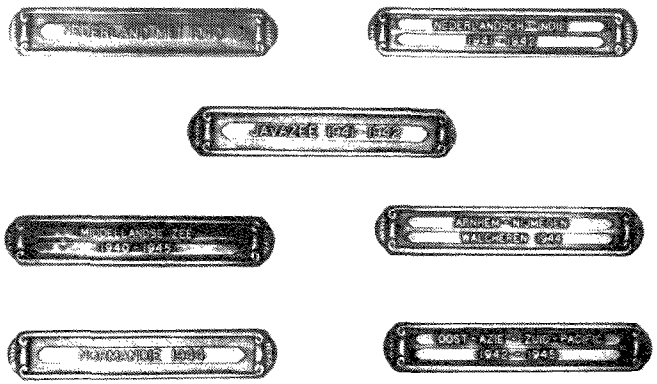

Afb. 12

Gespen voor bijzondere krijgsverrichtingen, behorende bij het Oorlogs-Herinneringskruis.

werden later meerdere herinneringsmedailles, te weten het Ereteken Orde en Vrede voor verrichtingen in Indonesië gedurende 1945 - 1945, het Kruis voor Recht en Vrijheid, voor Korea 1950, het Nieuw-Guinea-Herinneringskruis 1962 en de Herinneringsmedaille voor de Rampenbrigade met de gespen Tunesië 1969/1970 en Soedan 1974. Of met al deze herinneringsonderscheidingen het aanzien van de decoraties en hun dragers heeft geleden, moet ieder voor zich bepalen. Feit is echter dat eind 1979 een Herinneringsmedaille VN-operaties is ingesteld, waarbij het gebruik van gespen weer is teruggekomen. De eerste gesp heeft als opschrift *Libanon 1979* (zie Mars et Historia XIV (1980-2) p. 39).

Geraadpleegde literatuur:

W.F. Bax. *Jaarboek Munt- en penningkunde 1932.*
W.F. Bax. *Het ereteken voor belangrijke krijgsverrichtingen 1957.*
Koninklijke Besluiten, genoemd in de tekst van het artikel.
De auteur publiceerde over ditzelfde onderwerp eerder in onder andere het maandblad De Verzamelaar.

BEKNOPT OVERZICHT DER O.V.W.-BATALJONS EN HUN EMBLEMEN

B.C. Cats

Over het algemeen is er weinig bekend van de eerste Nederlandse eenheden die gedurende de bevrijdingsperiode en de eerste jaren daarna, waarin de nieuwe naoorlogse Koninklijke landmacht moest worden opgebouwd, vrijwel uit het niets moesten worden gevormd. Talloze vrijwilligerseenheden zijn in 1944-1945 echter geformeerd en toen in de nazomer van 1945 het uitzenden van Nederlandse troepen naar het benarde Nederlands-Indië zeer urgent werd, vormden deze onderdelen de enige voor uitzending naar de tropen beschikbare troepenmacht. Vele vrijwilligersformaties hebben hun belangrijke taak tot herstel van orde en vrede in de tropen verricht en in dit artikel willen wij de infanteriebataljons onder de loep nemen, zonder hierbij echter de grote belangrijkheid van de overige vrijwilligerseenheden naar de achtergrond te verwijzen. In het eerste hoofdstuk zien wij het ontstaan en de geschiedenis der bataljons, voorzien van een schematisch overzicht met de belangrijkste data, terwijl in het tweede hoofdstuk de door de bataljons gevoerde emblemen zullen worden behandeld, waarbij de afbeeldingen der bedoelde emblemen.

Ontstaan en geschiedenis

Bij de capitulatie van Duitsland op 5 mei 1945 bestond er een aantal Nederlandse infanteriebataljons die deels in Frankrijk of België waren gevormd uit Nederlanders die uit het bezette gebied waren ontvlucht (bijvoorbeeld 1-3 R.I.), ofwel in het eerder bevrijde Zuid-Nederland ontstonden uit de formaties der Binnenlandse Strijdkrachten, zoals de Stoottroepen. Vooral uit de B.S. gingen gehele districten over in bataljonsverband, waardoor eenheden van regionale afkomst ontstonden, die wij verder in dit artikel door hun bijnaam of onderdeelsembleem nog zullen ontmoeten. Daarnaast kwamen er door de openstelling der OVW-aanmeldingsbureaus grote groepen nieuwe vrijwilligers bij, zodat in de zomer van 1945 circa twintig infanteriebataljons beschikbaar waren. Deze waren samengesteld volgens de organisatie van het Britse Light Infantry Battalion, waarbij elk bataljon bestond uit vijf zogenaamde geweercompagnieën en een stafcompagnie en die waren bestemd voor tweede-lijnsdiensten achter de gevechtseenheden van de geallieerden. Bij de totstandkoming der bataljons hadden zich grote problemen voorgedaan, allereerst met de bevoorrading van kleding en uitrusting, en vervolgens met de encadrering. Tenslotte waren deze onderdelen nog maar matig geoefend. Wat er niet was werd echter voor een deel goedgemaakt met een grote dosis enthousiasme.

Toen naar aanleiding van de onverwachte capitulatie van Japan Soekarno op 17 augustus 1945 de Repoeblik Indonesia proclameerde en er geen geallieerde troepen onmiddellijk beschikbaar waren om de Japanners te ontwapenen, ontstond een gezagsvacuüm met als gevolg een chaos en bedreiging van de levens van de vele tienduizenden Nederlanders die in Indië in de interneringskampen verbleven. De enige beschikbare troepen voor uitzending waren de eerder genoemde lichte infanteriebataljons, die nu snel reisvaardig werden gemaakt. De lange verbandaktes, voor onbepaalde tijd en overal ter wereld, deden hun intrede en reeds in september 1945 vertrokken de eersten via de lange weg die door de andere bataljons zou worden gevolgd, namelijk per trein naar Oostende of Calais, vandaar naar Engeland, waar in de geallieerde legerkampen te Aldershot en Easthampsteadparkcamp te Wokingham de tropenuitrusting werd verstrekt, vaccinaties plaatsvonden en admi-

nistratieve voorbereidingen, waaronder de betaling aan de familie der kostwinners, werden getroffen, of niet werden getroffen, zoals later soms bleek. Na een verblijf van twee tot vier weken in Engeland volgde dan de inscheping op een troepenschip en zo vertrok op 12 oktober 1945 de *Alcantara* met de eerste vier bataljons naar de Oost.

In Nederlands-Indië, waren de grootste plaatsen op Java en Sumatra door Britse en Brits-Indische troepen, behorende tot het South East Asia Command, bezet, iets waarop zij nauwelijks waren voorbereid noch ingesteld. Brits-Indië stond op het punt onafhankelijk te worden en de Engelsen hadden geen belang bij het herstellen van de Nederlandse soevereiniteit alhier. Het lag dus helemaal in hun lijn de nu aankomende Nederlandse troepen niet op Java en Sumatra te laten, doch in plaats daarvan naar het schiereiland Malakka te dirigeren. De Nederlanders, popelend om in ons rijksgebied aan de slag te gaan, verwerkten hun teleurstelling en debarkeerden te Singapore of omgeving alwaar met een jungletraining werd aangevangen, en, last but not least, de troep raakte geacclimatiseerd.

Inmiddels had een en ander plaatsgevonden. Door de onduidelijke houding der Engelsen, die de Japanners te laat of geheel niet ontwapenden, liepen grote groepen van hen over naar het nieuwe leger van Soekarno, de Tentara Repoeblik Indonesia, of werd, soms bataljonsgewijs, complete uitrusting en bewapening aan het leger van de Repoeblik Indonesia overgedragen. Soekarno zag echter geen kans de bevolking, laat staan de nog steeds geïnterneerde Europeanen, te beveiligen en in de periode volgend op de Japanse capitulatie, bekend staande als de *bersiap-periode,* werd er naar hartelust geterroriseerd.

In Batavia, waar een opperofficier van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, de luitenant-generaal S.H. Spoor, inmiddels legercommandant was geworden, zag men nu in dat de lichte infanteriebataljons weinig kans zouden maken. Daarom werden zij omgevormd tot gevechtsbataljons en met ondersteunende wapens uitgerust, terwijl deze in brigadeverband werden ondergebracht, waarbij elke brigade onder leiding van een ervaren hoofdofficier van het KNIL kwam te staan.

In maart en april 1946 betraden de bataljons Indische bodem. De bestemming was bereikt en onmiddellijk werden de steden van de Engelsen en Brits-Indiërs overgenomen en gezuiverd. Nog enkele OVW-bataljons kwamen rechtstreeks uit Nederland aan, welke laatste vijf bataljons werden opgeheven en als aanvulling verspreid over de oudere bataljons, die door de reorganisatie tot gevechtsbataljons, alsmede door verliezen en ziekte reeds met onderbezetting hadden te kampen. Met uitzondering van 2-12 R.I., dat nog in het najaar van 1946 arriveerde, waren alle OVW-bataljons in juni 1946 in Indië aanwezig. Veel en belangrijk werk werd daar verzet. De grote steden werden gezuiverd en veiliggesteld, de Europeanen uit de interneringskampen bevrijd en gerepatrieerd, gebieden gezuiverd en de bevolking gevoed, gekleed en voorzien van de benodigde medicamenten, dit alles vaak na zware gevechten met republikeinse guerillatroepen, onder moeilijke omstandigheden en met een slecht op gang komende bevoorrading.

Toen in oktober 1946 de eerste dienstplichtigen, behorende tot de 1e Divisie 7 december, naar Indië vertrokken, prees de toenmalige minister van Oorlog, A.H.J.L. Fievéz, de oorlogsvrijwilligers in een dagorder en kende aan hen het recht toe het ereteken OVW op de rechtermouw te dragen.

Samen met de dienstplichtige wapenbroeders gingen de OVW-ers voort met de pacificatie van het onmetelijke gebied, nu volgens de richtlijnen van de Lingadjati-overeenkomst, totdat generaal Spoor de OVW-bataljons als voorste gevechtstroepen gebruikte bij de onvermijdelijke eerste politionele actie op 21 juli 1947. Grote gebieden op Java en Sumatra werden van het terrorisme bevrijd en na het noodgedwongen stoppen der actie ving men in het

nieuw te controleren gebied aan met zuivering en pacificatie.
De taak die op de schouders van de OVW-ers rustte, was onmetelijk zwaar. Bij de uitvoering ervan vielen vele doden en gewonden. De beloofde termijn van uitzending, één jaar, was rijkelijk overschreden. Geen wonder dat, na vele malen uitstel, de terugkeer naar Nederland en demobilisatie in het voorjaar en verloop van 1948 aan veler wens tegemoet kwam.
Na circa drie jaar dienst overzee, in een periode dat velen hier niet aan offers dachten, keerden de OVW-bataljons successievelijk in het vaderland terug, nadat zij hun belangrijk werk aan de dienstplichtigen-onderdelen hadden overgedragen. De OVW-ers die als aanvulling over de eerste bataljons waren verdeeld, werden echter niet tegelijk teruggezonden met de bataljons waarmee ze overigens slechts enkele maanden korter hadden gediend. Zij werden medio 1948 gegroepeerd in de bataljons X, Y en Z, al gauw omgenummerd in 1-, 2- en 3-15 R.I. Dit waren de laatste OVW-bataljons die te zamen met 2-10 R.I. op de valreep van de troepenschepen het verblijf in de Oost met tien maanden zagen verlengd. Zij namen als de zogenaamde *Blijvertjes-bataljons* deel aan de tweede politionele actie, waarbij naast hun grote gevechtswaarde hun cynische zelfspot - OVW wegens enorm succes geprolongeerd - aan hen vooruitging. Deze laatste balatjons keerden tenslotte na achterlating van talrijke gesneuvelde kameraden medio 1949 in Nederland terug.

De bataljonsemblemen

Teneinde de bataljons een gezamenlijk herkenningsteken te geven waarin hun regionale afkomst, hun geschiedenis, optreden of specifiteit tot uitdrukking kon worden gebracht, ontstonden in Nederland, op Malakka of in Indië de kleurige en smaakvolle emblemen, zoals weergegeven bij de hiervolgende omschrijvingen.
De meeste mouwemblemen werden aanvankelijk vervaardigd van stof, hetgeen in Indië niet bleek te voldoen. Door de zon verbleekten de emblemen, terwijl ze door het vele wassen der uniformen snel versleten. Vele bataljons lieten toen de mouwemblemen van metaal vervaardigen, hetgeen voornamelijk bij de firma Cordesius te Batavia geschiedde, waarbij de diverse vlakken met verf werden ingekleurd. Niet elk bataljon droeg echter een metalen mouwembleem. 1-9 R.I. bleef bijvoorbeeld het stoffen naambandje FRIESLAND dragen, terwijl andere bataljons hun emblemen bij Chinese borduurinrichtingen lieten maken. De volgende emblemen werden door de daarbij genoemde bataljons gedragen:
- Het personeel van 1-1 R.I. was grotendeels afkomstig van de Binnenlandse Strijdkrachten district Drenthe. Het ligt voor de hand dat het bataljon een witte ramskop koos, het krachtige manlijke tegenbeeld van het Drentse schaap (embleem van metaal, afb.1).
- 1-3 R.I. werd te Sint-Niklaas in België opgericht uit Nederlanders die aan de Duitse bezetting waren ontvlucht. Tijdens hun verblijf in het ondergelopen Zeeland kozen zij het Zeeuwse wapen zonder leeuw, welk embleem tevens symbolisch is voor de drie grote rivieren waarover *de Watermannen* als bevrijders van Nederland terugkeerden (embleem van stof, afb. 2).
- Het Haagse bataljon 1-4 R.I. koos de biddende valk, loerend naar zijn prooi, waarmee de regionale afkomst, doelend op de valkenjacht der Hollandse graven werd aangegeven (embleem van metaal, afb. 3).
- Het Kennemer bataljon 2-4 R.I. gaf de regionale afkomst aan door een Kennemer toren (embleem van stof en metaal, afb. 4).
- 1-5 R.I. voerde tot op Malakka geen eigen embleem. Aldaar was eerst sprake dat het bataljon naar Soerabaya zou gaan, de krokodillenstad. De bestemming veranderde in Bandoeng. Het mouwembleem met de krokodil als symbool van stoutmoedigheid bleef, waar-

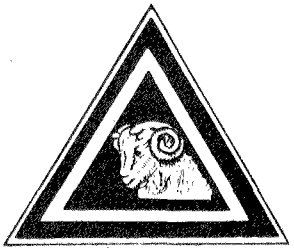

Afb. 1

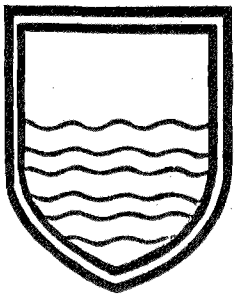

Afb. 2

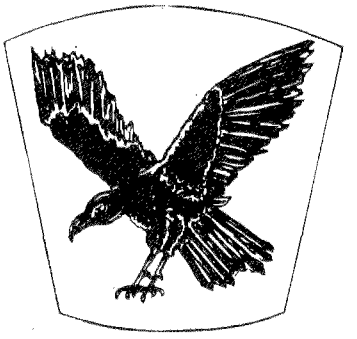

Afb. 3

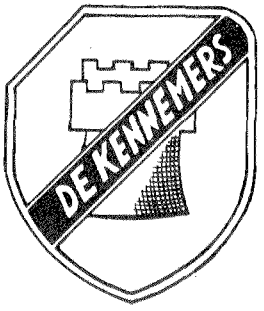

Afb. 4

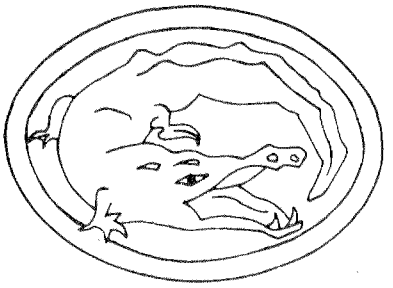

Afb. 5

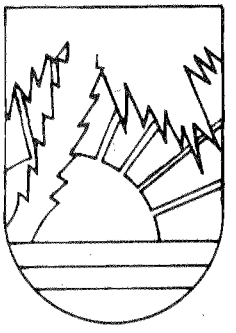

Afb. 6

Afb. 7

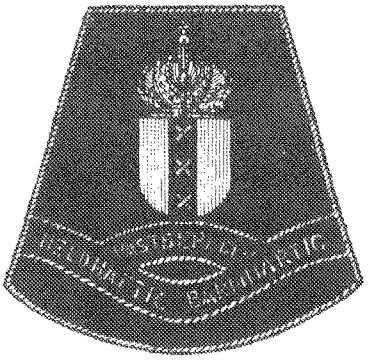

Afb. 8

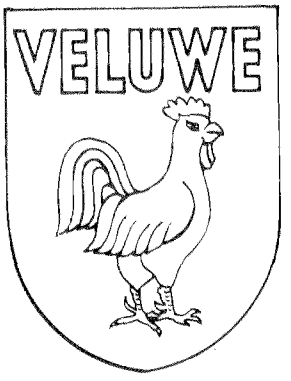

Afb. 9

Afb. 10

Afb. 11

Afb. 12

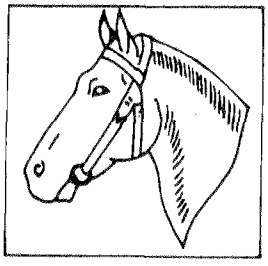

Afb. 13

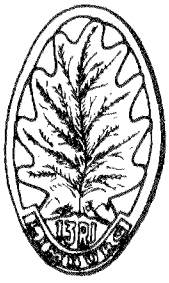

Afb. 14

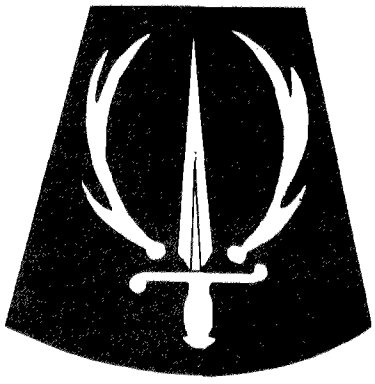

Afb. 15

Afb. 16

Afb. 17

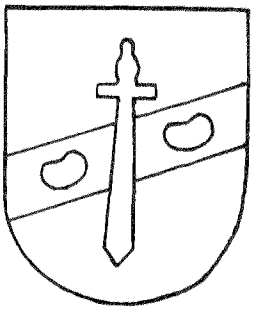

Afb. 18

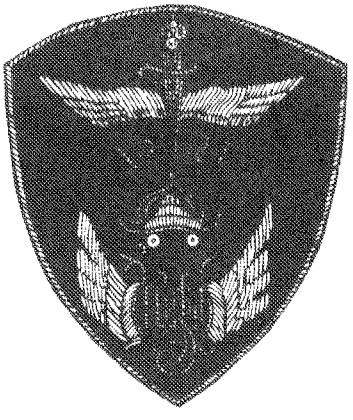

Afb. 19

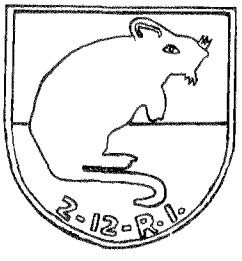

Afb. 20

door de leden van 1-5 R.I. de bijnaam *boeaja's* kregen. Het hier afgebeelde embleem (afb. 5) is uitgevoerd in metaal.

- 2-5 R.I., geen streekbataljon, koos een meer algemeen embleem, echter treffend voor die tijd: de oranje zon opkomend vanachter de palmen over een rood-wit-blauwe zee (embleem van stof en metaal, afb. 6).
- Het bataljon 2-6 R.I. verrichtte in 1944-1945 bewakingsdiensten voor de geallieerden. Het tekort in die tijd aan voldoende en heel schoeisel wordt in het bataljonsembleem tot uitdrukking gebracht. Te Semarang op midden-Java kende de bevolking het bataljon als *sepatoe roesak* (embleem van stof, afb. 7).
- Voor het Amsterdamse of zingende bataljon 2-7 R.I. was de keus niet moeilijk. Het mouwembleem met het Amsterdamse wapen en de spreuken *Heldhaftig-Barmhartig-Vastberaden* is uitgevoerd in stof (afb. 8).
- 1-8 R.I., het Veluws bataljon, droeg een haan als symbool van de waakzaamheid, doch tevens om de regionale afkomst te tonen. Het embleem, oorspronkelijk in Engeland vervaardigd, werd in stof op beide mouwen gedragen. Het hier afgebeelde embleem (afb. 9) is vervaardigd van metaal.
- Het bataljon 1-9 R.I., afkomstig van het district Friesland der Binnenlandse Strijdkrachten, heeft geen eigen bataljonsembleem ontwikkeld, doch volstond met het reeds in Nederland vervaardigde naambandje in wit met blauwe biezen waarop de naam FRIESLAND in rood (afb. 11).
- 2-10 R.I. koos een tijgerkop met opengesperde muil, in Indië het vermaarde symbool voor moed en durf (embleem van metaal, afb. 10).
- Het bataljon Margriet werd in juli 1945 in de Margrietkazerne te Harderwijk, thans Willem George Frederikkazerne, opgericht. Dus koos 1-11 R.I. dit embleem, dat in stof en metaal voorkomt (afb. 12).
- 1-12 R.I. koos als Gronings bataljon het Groningse symbool *peerd van Ome Loeks*, embleem van metaal (afb. 13).
- Het Limburgs bataljon 2-13 R.I. droeg een eikeblad van koper (afb. 14).
- 2-14 R.I. droeg als Zeeuws bataljon het Zeeuwse wapen, dat was opgenomen in een metalen schoudertitel met de woorden BATALJON ZEELAND. Het embleem is van metaal (afb. 16), doch oorspronkelijk van stof met de aanduiding L.I.B.NETH - ZEELAND.
- Het 1e Bataljon Jagers voerde geen eigen mouwembleem. In plaats hiervan werd de naamband JAGERS met gele letters op groen van metaal gedragen (afb. 17).
- De Stoottroepenbataljons droegen ook in Indië het bekende stoottroepenembleem met dolk en hertegewei (afb. 15), dat in Indië in metaal werd uitgevoerd.
- Van de laatste vijf OVW-bataljons die na aankomst in Indië werden ontbonden, hebben er twee in de korte tijd van hun bestaan nog een eigen mouwembleem gevoerd: 2-9 R.I. voerde een embleem afgeleid van de Friese vlag, waarop het zwaard van de Friese volksheld Grote Pier is afgebeeld (embleem van stof, afb. 18).
- Het bataljon 2-12 R.I. voerde een wit embleem waarop in blauw een rat was afgebeeld. Misschien geïnspireerd door de woestijnratten beschouwden de leden van 2-12 R.I. zich als onverwoestbaar (embleem van metaal, afb. 20).
- Tenslotte heeft van de *blijvertjes-bataljons* alleen 1-15 R.I. een eigen mouwembleem gevoerd. Een vliegende dolk boven het symbool van de kraton van Djocja symboliseert dat het bataljon tijdens de tweede politionele actie als luchtlandingseenheid is ingezet, ter verovering van de republikeinse hoofdstad (embleem van stof, afb. 19).

De Indië-emblemen, met name die van de OVW-bataljons zijn thans ware *collectors-items*

geworden. De verzamelaars die ze in hun collectie hebben, koesteren ze als relikwieën en terecht: zij zijn de symbolen van eenheden waarvan, in navolging op de grote leider Winston Churchill, kan worden gezegd: *nimmer waren zovelen in Nederland en Indië zoveel verschuldigd aan zo weinigen*.

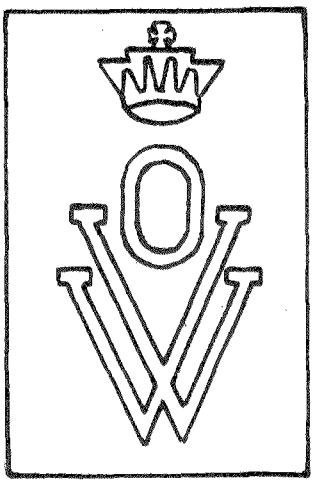

SCHEMATISCH OVERZICHT OVW-BATALJONS

Bataljon	(Bij)naam	Vertrek uit Nederland	Verblijf in Engeland tot	Verblijf op Malakka	Brigade	Aankomst in Indië	Verblijf in Indië	Terug in Nederland
1 R.S.	Stoottroepen	sep. '45	Wokingham okt. '45	Port Dickson	T	mrt. '46	Midden-Java	feb. '48
3(7) R.S.	Stoottroepen	sep. '45	Wokingham okt. '45	Port Dickson	Y	feb. '46	Banka - W.-Java - Z.-Sumatra	apr. '48
4(8) R.S.	Stoottroepen	sep. '45	Wokingham okt. '45	Sagil	Y	mrt. '46	Celebes - Bali - Z.-Sumatra	apr. '48
2-14 R.I.	Bat. Zeeland	sep. '45	Aldershot okt. '45	Bayan Lepas	U	mrt. '46	W.-Java - Midden-Sumatra	feb. '48
2-13 R.I.	Bat. Limburg	sep. '45	Aldershot okt. '45	Serdang	T	mrt. '46	Midden-Java	mrt. '48
2-6 R.I.	Schoen kapot	okt. '45	Wokingham okt. '45	Morib Beach	T	mrt. '46	Midden-Java	mei '48
1-11 R.I.	Bat. Margriet	okt. '45	Wokingham okt. '45	Sungei Patani	eerst U, later W	mrt. '46	West-Java	jun. '48
1 R.J.	Jagers	okt. '45	Wokingham okt. '45	Kanpong Ketjil	U	mrt. '46	W.-Java - Midden-Sumatra	mei '48
1-8 R.I.	Bat. Veluwe	okt. '45	Aldershot okt. '45	Sungei Patani	U	mrt. '46	W.-Java - M.-Sumatra	mei '48
1-3 R.I.	Watermannen	nov. '45	Aldershot nov. '45	Ipoh	V	mrt. '46	W.-Java	jun. '48
1-5 R.I.	Utrechts Bat.	nov. '45	Wokingham nov. '45	Ipoh	V	apr. '46	W.-Java	jul. '48
1-9 R.I.	Bat. Friesland	nov. '45	Wokingham nov. '45	Ipoh	V	mrt. '46	W.-Java	jul. '48
1-4 R.I.	Haags Bat.	nov. '45	Wokingham dec. '45	Kankar Kahang	W	mrt. '46	W.-Java	jul. '48
2-4 R.I.	Kennemer Bat.	nov. '45	Wokingham dec. '45	Mersing	W	mrt. '46	W.-Java	jul. '48
1-1 R.I.	Bat. Drenthe	jan. '46	Wokingham jan. '46	Chaah	eerst X, later Z	mrt. '46	O.-Java - N.-Sumatra	sep. '48
2-5 R.I.		jan. '46	Aldershot jan. '46	Chaah	X	mrt. '46	O.-Java	aug. '48
1-12 R.I.	Gronings Bat.	jan. '46	Wokingham jan. '46	Chaah	X	mrt. '46	O.-Java	sep. '48
2-7 R.I.	A'dam Bat.	feb. '46	Wokingham mrt. '46	niet	T	apr. '46	M.-Java	sep. '48
2-10 R.I.		mrt. '46	Wokingham apr. '46	niet	X	mei '46	O.-Java	jun. '49
2-3 R.I.		apr. '46	Aldershot mei '46	niet	diverse	jun. '46	als aanvulling verdeeld	aug. '49
2-9 R.I.		apr. '46	Wokingham mei '46	niet	diverse	jun. '46	idem	aug. '49
7-3 R.I.		apr. '46	Wokingham mei '46	niet	diverse	jun. '46	idem	aug. '49
9 R.S.	Stoottroepen	apr. '46	Wokingham mei '46	niet	diverse	jun. '46	idem	aug. '49
2-12 R.I.		okt. '46	niet	niet	diverse	nov. '46	idem	aug. '49
1-15 R.I.	Blijvertjes van 2-3 R.I., 2-9 R.I., 7-3 R.I., 9 R.S. en 2-12 R.I.				T		M.-Java (Djocja)	aug. '49
2-15 R.I.	idem				X		O.-Java	jul. '49
3-15 R.I.	idem				Z		N.-Sumatra	aug. '49

ONTWIKKELING VAN DE MILITAIRE MUZIEK VAN OMSTREEKS 1840 TOT HEDEN

Mr. R.A. Schimmel

Het medium gramofoon of grammofoon, een aan het Grieks onleende samenstelling, letterlijk geluidschrijver, heeft ook in de wereld van de militaire muziek al vroeg zijn intrede gedaan. Reeds vóór de eeuwwisseling werden er opnamen gemaakt van verschillende bekende militaire orkesten uit Duitsland, Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten en nog diverse andere landen. Dit viel in de periode in de militaire muziek die aanving rond 1840 en die tot in de jaren twintig, misschien zelfs dertig van onze eeuw heeft geduurd. Die periode werd gekenmerkt door de complete uitbouw van het instrumentarium van de militaire orkesten, bestaande in de toevoeging en perfectionering van muziekinstrumenten. Met name werden toegevoegd, de bastuba als deel van een familie van kleinere instrumenten gebaseerd op hetzelfde principe, welke tuba, de slecht bespeelbare ophecleide en de nog slechtere serpent verving, verder de uitvindingen van Adolphe Sax en ook Sarrus, de veelvuldiger toepassing bij diverse blaasinstrumenten van het in 1814 uitgevonden ventiel, dat volledige toonladders mogelijk maakt en verbeteringen op het gebied van het slagwerk. Ook de reeds bestaande, redelijk functionerende instrumenten werden door de juist in die periode voortschrijdende techniek verbeterd.

Hierdoor ontstond een harmonieorkest, dat in staat was tot een muziekprogramma van een veel grotere variatie dan tot dan toe het geval was geweest. Bovendien viel deze ontwikkeling samen met een periode, met name in Europa, van rust, die door betrekkelijk weinig en in ieder geval niet langdurige of omvangrijke conflicten werd verstoord. Ook won het besef veld dat de ontwikkelde orkesten in de toen moderne oorlogvoering, die door technische ontwikkelingen vooral op vuurwapengebied gekenmerkt werd, te kwetsbaar en te kostbaar waren voor puur militair oorlogsgeweld. Wél werden de orkesten gezien als nuttig voor ceremonieel, opvoeren van het moreel etcetera, én: verstrooiing, recreatie, zo zou men nu zeggen, en propaganda. De orkesten waren er nu eenmaal, noodzakelijk door hun militaire functie, die evenwel geen zes volle dagen per week nodig was, zodat er ruimte bleef voor *nevenwerkzaamheden*.

Die nevenwerkzaamheden hadden bovendien in sommige gevallen het voordeel dat het niet zo ruim bemeten inkomen van kapelmeester en muzikanten kon worden aangevuld. Deze historische en technische ontwikkelingen gingen nu in sterke mate het verdere verloop van de militaire muziek bepalen, te zamen met de omstandigheid dat de toonkunst op een wat hoger plan dan dat van de straatmuzikanten tot dan toe aan de *gewone man*, en dat waren er heel veel, voorbij was gegaan.

De militaire kapellen, die men tevoren voornamelijk gekend had als aan het hoofd van een uitrukkende troep marsen blazend om de gang erin te houden en de menigte op hun aanwezigheid attent te maken, gingen zich nu toeleggen op concerten. In parken en op pleinen ontstonden *promenadeconcerten*. Er verrezen muziektenten, kapelmeesters kwamen met eigenaren van uitspanningen overeen 's avonds of 's zondags, hetzij in de tuin, hetzij in de grote zaal, te komen spelen. Dat werd een groot succes. Kennelijk werd hierdoor voor brede lagen van de bevolking, die weinig verzetjes kenden, in een behoefte voorzien. Uiteraard kwam men niet om uitsluitend marsen te horen; dat zou een veel te eenzijdige benadering zijn. Het probleem was echter dat er geen andere muziek voor blaasorkest was geschreven. Dat werd nu verholpen door de zogenaamde bewerking. Muziek die voor andersoortige orkesten is geschreven en in die tijd ook veelvuldig werd geschreven, maar

die, door de kosten, de standsverschillen et cetera alleen door de *betere standen* werd beluisterd, werden, dikwijls door de kapelmeesters, bewerkt voor harmonieorkest. Aanvankelijk verliep de verspreiding van deze bewerkingen moeizaam, omdat de militaire orkesten, ook die van één leger, in samenstelling en in stemming van instrumenten geheel verschillend waren, zodat het ene orkest niet kon gebruiken wat voor het andere geschreven was zonder tijdrovende omwerking. Doch ook hierin kwam verandering, in het bijzonder door het baanbrekend werk van Wieprecht, die in het zich steeds uitbreidend en sterker wordend Pruisische koninkrijk de functie vervulde van inspecteur van de militaire muziek met vérgaande bevoegdheden. Hij stelde voor de verschillende soorten kapellen (infanterie, bereden wapens en jagers) standaardbezettingen samen, terwijl voor alle instrumenten één en dezelfde toonsoort werd vastgesteld. Het voordeel hiervan was tevens dat een samenspel van verschillende kapellen mogelijk werd, wat tevoren immer op technische bezwaren was gestuit. Ook had het nu zin de composities voor alle stemmen te laten drukken.
In andere landen werd dit alles allengs overgenomen en op die wijze werd de verspreiding van het repertoire sterk bevorderd. Dat repertoire omvatte op den duur alles wat zich maar enigszins voor blaasmuziek leende of daarvoor geschikt te maken was: ouvertures, operettes, symfonische werken van allerlei soort, walsen, pianowerken et cetera. Men ontzag zich zelfs niet vioolconcerten geschikt te maken voor blaasorkesten en de keuze was dan ook niet altijd even gelukkig. Maar alles werd gretig beluisterd en bekritiseerd, en het heeft ongetwijfeld voor generaties een onschatbare bijdrage aan muziekopvoeding en liefde voor de muziek geleverd, alsook recreatie in een tijd die daaraan voor velen nu niet bepaald rijk was. Allengs ontstonden nu evenwel direct voor blaasorkest geschreven composities, waaraan fameuze componisten zoals Wagner en Berlioz zich niet ontzagen bij te dragen.
Ook monsterconcerten van vele kapellen te zamen, alsook concoursen, nationaal en internationaal, kwamen in de mode en trokken een groot publiek. De beste militaire kapellen werden een visitekaartje van hun land; de beste solisten trachtte men aan te trekken. Een bloeiperiode van het militaire orkest ontstond aldus zoals nimmer tevoren en vermoedelijk nimmermeer in de toekomst.
Het hoeft derhalve geen verwondering te wekken dat toen aan het eind van de vorige eeuw de gramofoonplatenindustrie van de grond kwam, de in brede kringen zo populair geworden militaire orkesten daarbij niet werden vergeten. Er werden er heel wat gemaakt en niet uitsluitend met marsen.
In 1914 liep deze vruchtbare periode op een eind. Enerzijds nam, zoals te begrijpen is, het militaire gebruik van de orkesten sterk toe, waarbij ook gedacht moet worden aan concerten voor de troepen te velde, en anderzijds werden de muzikanten nu gebruikt voor allerlei ongewapende diensten, zoals die van brancarddrager. Voor cultuurspreiding zoals in de periode 1840-1914 was geen plaats meer, hoewel de concerten voor het thuisfront uit overwegingen van propaganda en het op peil houden van vaderlandsliefde nog wel werden gegeven.

Na deze wereldoorlog werd op de krijgsmacht grotelijks bezuinigd, zowel bij de overwinnaars als bij de overwonnenen. Vooral de militaire muziek had daar ernstig onder te lijden. Veel Duitse militaire kapelmeesters en muzikanten, met name die ontslagen waren, emigreerden naar de pas ontstane republiek Ierland en vooral naar de Zuidamerikaanse staten, wat nu in het repertoire en de ceremoniële aankleding van de militaire orkesten aldaar nog steeds heel goed merkbaar is. Daarenboven ging het beeld van het openbare leven sterk veranderen: de film, de radio, de revue en niet te vergeten de actieve en passieve sportbeoefening voor de *gewone man* kwamen sterk op, zodat de mogelijkheden voor recreatie voor

een ieder veel groter werden. Veel mensen hadden na die verschrikkelijke oorlog ook weinig behoefte aan iets militairs, van welke aard ook. Voorts groeide, vooral in de dertiger jaren de motorisering én in de krijgsmacht zelf, wat bij parades en dergelijke de muziek belemmerde én in het openbare leven, wat storend werkte bij openluchtconcerten en marsen door de stad met muziek. Toch gaven de militaire orkesten, waaronder nog steeds zeer goede, de muzikale traditie die in de voorafgaande eeuw was opgebouwd, niet zomaar prijs; tradities hebben trouwens per traditie een taai leven. Nog steeds werden concerten gegeven, zowel in de open lucht als in grote zalen. Men denke aan de regelmatig voorkomende uitvoeringen van onze, ook internationaal befaamde, Koninklijke Militaire Kapel bij de *tent* van sociëteit de Witte in het Haagse Bos en in de grote zaal van het Haagse Dierentuincomplex, die nog altijd veel bezoekers trokken. Ook elders in het land waar militaire orkesten waren gelegerd, veel waren het er niet, was het niet anders.

Inmiddels was de techniek van het opnemen en vervaardigen van gramofoonplaten sterk verbeterd, en was het aanschaffen van een gramofoon door het maken van vereenvoudigde uitvoeringen en massaproduktie binnen het financiële bereik van velen gekomen, zodat in groten getale platen konden worden geproduceerd en verkocht. En dat de nog steeds populaire, maar wat minder *life* te beluisteren militaire orkesten daaraan meededen, ligt voor de hand. Ten dele kan dat het gevolg zijn geweest van regelmatig optreden voor de radio van sommige militaire kapellen, waardoor ze ook ver buiten hun standplaatsen bekend werden. Ook in Nederland was dit het geval en er verscheen een aantal platen, niet alleen van Walther Boers populaire K.M.K., maar ook van de Stafmuziek van de Koninklijke Marine onder leiding van Leistikow en van de Stafmuziek van het 5e Regiment Infanterie onder leiding van Van der Glas, bekend door zijn Feestmars. En het repertoire was nog steeds veelomvattend en niet beperkt tot marsen en vaderlandse hymnen, zoals uit de programma's van die tijd blijkt.

Na de onderbreking die de Tweede Wereldoorlog bracht, gedurende welke zich, zelfs in sterkere mate, dezelfde ontwikkelingen voordeden als in de Eerste, zij het ook dat daarbij kwam het optreden voor de radio en in bezette gebieden, werd de hiervoor omschreven gang van zaken na 1945 op de oude voet voortgezet: regelmatige radio-uitzendingen, het maken van gramofoonplaten, concerten, taptoes, in wezen een bijzondere vorm van openluchtconcert, dit alles in een periode waarin, behalve in Duitsland, de strijdmacht weer populair geworden was.

In het begin van de jaren vijftig ging Taptoe Delft aan het militair muziekgebeuren extra impulsen geven; ongeveer tegelijkertijd trad een omwenteling in de gramofoonplatenindustrie op. De oude, breekbare 78-toeren-schellakplaten werden in snel tempo verdrongen door de onbreekbare 45- en 33-toerenplaten, de gramofoons ondergingen een, nog steeds voortdurende, reeks van revolutionaire wijzigingen op vrijwel alle gebied: naald, versterker, lichtgewichtarm, luidsprekers, stereo enzovoorts. Dit alles bood in technisch en artistiek opzicht grote voordelen, waar tegenover aanvankelijk het nadeel van de sterk gestegen kosten stond. Op den duur werd ook dit bezwaar weggenomen. In 1955 kostte een langspeelplaat ook al f 18,50 tot f 21,-!

Eén kans misten de commerciële platenmaatschappijen, althans voor zover het de militaire muziek betrof, grandioos: het geven van informatie. De openluchtconcerten zullen weinig of geen mogelijkheden gekend hebben om behoorlijke informatie over de gespeelde werken en componisten te geven. De zaalconcerten hadden via de programma's betere kansen. Ook in de vroeger zo uitvoerige radiobodes werd er wel wat aan gedaan. De oude 78-toerenplaten boden op dat gebied niets; ze werden verpakt in flodderige papieren hoezen waarop

geen enkele informatie voorkwam en die spoedig scheurden. Vooral de nieuwe langspeelplaten van het formaat 30 cm, waarvan de hoezen nu steeds fraaier worden uitgevoerd, bieden veel mogelijkheden, zeker bij dubbelgevouwen bladen. Deze mogelijkheden werden en worden slecht benut. We vinden er reclame voor andere platen van dezelfde maatschappij en informatie over het orkest, die op elke volgende plaat opnieuw in dezelfde vorm voorkomt. Over de gespeelde stukken en hun componisten vinden we - het gaat over muziek van militaire orkesten - zelden iets relevants, enkele uitzonderingen daargelaten. De trend in de richting van de musicassette met zijn kleine oppervlak zal daarin geen enkele verbetering brengen. Hoe het wel kan, laten met name de platen uit de Duitse serie *Preussische Ameemärsche* van Telefunken zien.

In de zoëven aangeduide periode gingen de militaire kapellen, ook in Nederland, veelvuldig naar de platenstudio's; de Marinierskapel spant de kroon met een zeer grote produktie. De opnamen zijn redelijk tot soms zeer goed, al vergt het een speciale techniek om blaasorkesten in goede harmonie op de plaat te krijgen, welke techniek weinig mensen in huis hebben. In dezelfde periode namen de openbare optredens van de militaire orkesten af: door de welvaart mogelijk gemaakte enorme uitbreiding van het gemotoriseerde verkeer bleek een vijand van elke vorm van muziek in het openbaar, afgezien van uitvoeringen in een stadion en dergelijke, en de opkomst van de televisie maakte bioscoop- en concertzalen leeg. Later kwam daar nog bij dat kleine militante actiegroepen om sterk uiteenlopende redenen, maar in ieder geval om de aandacht op zich zelf te vestigen, de kostbare, kwetsbare en weerloze orkesten bedreigen. Grondslag daarvan was en is meestal de gedachte dat deze orkesten het militarisme propageren. Wat daarvan waar is moet een ieder maar voor zich zelf uitmaken; misschien propageert het Concertgebouworkest het kapitalisme of het elitair gedoe, en een popgroep het zedenbederf wel in de ogen van sommigen.
De uitgebrachte gramofoonplaten weerspiegelen intussen het wat veranderde program van de militaire orkesten; ieder orkest probeert op zijn eigen wijze zich aan de veranderde tijd aan te passen dan wel een eigen image op te bouwen. Zo bouwde de Luchtmachtkapel zich een image van Glenn Miller- en dixielandmuziek op, een *swingend* orkest dus. Alle kapellen begaven zich in het Latijns-Amerikaanse ritme. De laatste tijd komt de bigbandstijl sterk op. Thema's van televisie, musical en dergelijke, alsmede popmuziek, vooral van de Beatles, doen het ook erg goed, en sommige kapellen, vooral in Duitsland en Engeland, introduceerden de elektronische instrumenten, welke laatste het karakter van het slagorkest sterk geweld aandoen. Hoezeer een militaire-muziekliefhebber daartegen bezwaren mag hebben, het is in wezen niets anders dan we hiervoor gezien hebben in de ontwikkelingen in de vorige eeuw: een zoeken naar een nieuwe modus vivendi, een stijl die grotere groepen aanspreekt, welk zoeken noodzakelijk is om het bestaan te rechtvaardigen in een vredestijd, waarin de zuiver militaire taak van het orkest vrij beperkt is. Wel mag worden gesteld dat het zeer te betreuren zou zijn als de militaire orkesten met het oog op dit laatste aspect zouden worden opgeheven en voortaan met een bandopname zou worden volstaan bij de daarvoor in aanmerking komende ceremonies. Afgezien van traditie zijn deze beroepsorkesten, bestaande uit louter professionals, een voorbeeld en een aanmoediging voor de vele beoefenaars van de blaasmuziek in ons land, beoefenaars van een nuttige én actieve vrijetijdsbesteding. Het is duur, dat is zeker, maar dat zijn de zwaar gesubsidieerde symfonie- en andere beroepsorkesten en operagezelschappen óók, en het doel moet zijn: een zo rijk mogelijk geschakeerd muziekleven in stand te houden, opdat wij op den duur niet uitsluitend bij Top Pop leven.

Een blik in de toekomst is altijd moeilijk; de ontwikkeling van de militaire muziek wordt immers in sterke mate bepaald door de ontwikkelingen in de maatschappij waarvan zij deel uitmaakt. Zoals het er nu uitziet, zullen in de nabije toekomst bezuinigingen geboden zijn. Het is te voorzien dat de militaire kapellen daarvan ook op een of andere wijze te lijden zullen hebben, temeer daar de krijgsmacht zich voorshands niet in een grote populariteit mag verheugen.

Ook andere ontwikkelingen zijn denkbaar, zoals in Zweden bijvoorbeeld, waar in 1971 de gehele militaire muziek, 25 kapellen, werd afgeschaft en werd omgezet in regionale burgermuziekkorpsen, die voor bepaalde militaire gelegenheden in militair uniform gestoken kunnen worden en die naar mijn idee minstens zoveel zullen kosten als de militaire, en die dezelfde muziek als tevoren blijven spelen. In deze vorm wordt dat blijkbaar meer aanvaardbaar geacht.

In alle andere Europese landen bestaat nog steeds de militaire muziek, zij het in zeer verschillende vormen. Het zou te ver voeren om daar een overzicht van te geven; selectie en opleiding van de muzikanten, grootte en bezetting met instrumenten, en dientengevolge de kwaliteit, lopen ver uiteen. In de communistische landen wordt veel aandacht besteed aan de militaire muziekkorpsen. De Sovjet-Unie is het enige mij bekende land waar tenminste één directeur van een militair muziekkorps de rang van generaal-majoor heeft. In die landen worden ook platen van die orkesten uitgegeven, veelal met zeer gevarieerde, ook wel klassiek getinte programma's.

In Nederland zou de toekomst ook kunnen inhouden dat, zoals in Zwitserland, de muzikanten uit amateurs, die als dienstplichtige opkomen, worden gekozen en alleen enige instructeurs en de directeur/kapelmeester beroepsmusici zijn, zoals dat hier te lande bij de militaire trompetter- en fanfarekorpsen al het geval is. Het fillersysteem staat evenwel deze ontwikkeling in de weg; voortdurende in- en uitstroming van muzikanten brengt een voortdurende onrust en een scala van graden van geoefendheid teweeg, hoewel met goede wil en noeste arbeid veel te bereiken is. En of een voldoende aantal dienstplichtigen de minimaal vereiste muzikale kennis en geoefendheid heeft, is de vraag. In Zwitserland, waar een dorp van 300 inwoners al een muziekkorps heeft en een heel ander, meer regionaal systeem van dienstplicht bestaat, ligt dat anders. Het blijft overigens een mogelijke ontwikkeling, die de vorige eeuw in Nederland, óók uit bezuinigingsoverwegingen, ook reeds te bespeuren was; men raadplege het boekje van R. van Yperen *Nederlandse militaire muziek*. Voor een geheel verdwijnen van deze soort muziek bestaat vooralsnog onvoldoende aanleiding. Wel zal, bij sterke kwaliteitsvermindering van de orkesten, het toch al geringe animo van platenmaatschappijen om de muziek ervan in de groef te laten zetten, tot nul gereduceerd worden, hetgeen de mogelijkheden van de muziekkorpsen om zich bekend te maken aanzienlijk zal beperken; en onbekend maakt onbemind. Maar niet te somber; zover is het nog niet, en zal het wellicht ook nooit komen. Tegenstanders plegen ook meestal veel meer lawaai te maken dan voorstanders en trachten aldus de indruk te wekken talrijker te zijn.

Bibliografie:

P.L. Binns. *A hundred years of military music*. Gillingham 1959.
H.G. Farmer. *The rise and development of military music*. London 1912.
L. den Haan. *Turf in je ransel*. Bussum 1976.
W. Hutschenruyter. *Een en ander uit de geschiedenis der militaire muziek*. Hilversum 1930.
C.B. Nicolas. *Marinemuziek, Marineblad 8 (december 1971)*.
P. Panoff. *Militärmusik in Geschichte und Gegenwart*. Berlin 1938.
J. Toeche-Mittler. *Armeemärsche (3 dln.)*. Neckargemünd 1966-1975.
R. van Yperen. *De Nederlandse militaire muziek*. Bussum 1966.

NEDERLANDSE VERDEDIGINGSWERKEN IN SURINAME

A.F. Lancker

In 1621 werd de Geoctrooieerde West-Indische Compagnie GWC opgericht. Haar handelsgebied besloeg West-Afrika en de beide Amerika's, op de kusten waarvan zij ook nederzettingen mocht vestigen. In tegenstelling tot haar tegenhanger, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, kreeg deze nieuwe handelsonderneming in het haar door de Staten-Generaal verleende octrooi het recht op kaapvaart, een geautoriseerde vorm van zeeroverij. Deze mocht echter alleen worden ondernomen tegen naties die de Republiek vijandig gezind waren. Dit impliceerde dat, nu in het jaar van haar oprichting het Twaalfjarig Bestand was afgelopen, de GWC ook gewelddadige acties mocht ondernemen tegen Spaanse en Portugese schepen. Verder werd onder haar auspiciën strijd gevoerd tegen vijandelijke nederzettingen op de kusten van de haar toegewezen handelsgebieden. Mede hierdoor en door de kaapvaart was de GWC dus in feite een van de instrumenten waarmee de Republiek oorlog kon voeren.
Uit oogpunt van de zeekrijg heeft de GWC menig huzarenstukje laten zien, maar de bewindhebbers van de Compagnie, de Heren XIX, zagen liever meteen geld in het laatje dan dat dit werd geïnvesteerd in middelen om veroverd gebied te behouden. De enige spectaculaire onderneming die in hun ogen genade vond was de verovering van de Spaanse zilvervloot door Piet Heyn in 1628.
Toen in 1648 de Vrede van Munster werd getekend, was het ook gedaan met de kaapvaart van de GWC, haar voornaamste bron van inkomsten, en men heeft erover gedacht haar octrooi niet meer te verlengen. Tenslotte werd zij in 1674 opgeheven, maar direct daarop werd een nieuwe handelsonderneming opgericht, de West-Indische Compagnie (WIC) met als bewindhebbers de Heren X. Deze bepaalde haar activiteiten hoofdzakelijk tot slavenhandel en tot de suikerteelt in Suriname, maar was ook werkzaam in het Caribische-Zeegebied, onder andere in de zouthandel. Tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) leed zij onherstelbare verliezen. Haar octrooi werd in 1791 niet meer verlengd, een roemloos einde voor deze in 1621 opgerichte organisatie.

Tot zijn zelfstandigheid in 1975 heeft Suriname bijna vier eeuwen lang diverse, deels plaatselijke, regionale en later landelijke Europese *overheden* gehad. De eerste westerlingen die dit land verkenden, waren de Spanjaarden, die op zoek waren naar goud dat er zich zou bevinden. Toen later bleek dat de betreffende geruchten onjuist waren, verlieten zij het land. De bekende Engelse ontdekkingsreiziger en avonturier sir Walter Raleigh zette in 1595 het onderzoek met eigen middelen voort, hoewel reeds in 1593 geheel Guyana, dus ook Suriname, formeel Spaans gebied was geworden. Overigens heeft ook hij het legendarische goud niet kunnen vinden.
De Nederlanders bleken nuchterder van aard. In 1613 vestigde zich namelijk een Zeeuwse kolonie van vijftig gezinnen aan de Corantijn, waar zij zich toelegden op de tabaksteelt. Een jaar later werd deze vestiging door Spanjaarden verwoest. Er werden echter nieuwe pogingen tot het stichten van een kolonie ondernomen, die werden gesanctioneerd door de in 1621 opgerichte GWC, waartoe ook de Kamer van Zeeland behoorde. Men neemt althans aan dat er in de jaren 1635-1637 nóg een Zeeuwse kolonie in Suriname is geweest.
Vermoedelijk was het de Fransman Noailly die in 1644 een houten verdedigingswerk deed oprichten op de plaats waar nu het Fort Zeelandia bij Paramaribo ligt. De Fransen werden

getroffen door ziekten, naar alle waarschijnlijkheid malaria, en door aanvallen van Indianen. Zij werden tenslotte gedwongen de plaats te verlaten; het fortje werd aan de Indianen en het oerwoud prijsgegeven.

De latere gouverneur van het door de Engelsen bezette eiland Barbados, lord Francis Willoughby, liet, op zoek naar cultuurgrond, in 1650 de kust van Guyana verkennen en in 1951 een kolonie stichten in de omgeving van het overwoekerde Franse fortje, dat in steen werd herbouwd en naar hem fort Willoughby werd genoemd. Op 25 februari 1667, dus tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667), verscheen een Zeeuws eskader onder Abraham Crijnssen vóór de monding van de Surinamerivier, zeilde deze op en wist het fort op de Engelsen te veroveren. Hiermee viel ook de 4000 man tellende kolonie met 175 plantages in handen van de Zeeuwen. Crijnssen herdoopte het fort in Zeelandia, legde er een bezetting van 125 man onder Maurits de Rama en bewapende het met extra stukken geschut. Vele Engelse kolonisten verlieten hun plantages en vestigden zich weer op Barbados, waar zij de economie in Suriname probeerden te treffen door hun hier achtergebleven landgenoten te bedreigen met beschuldiging van landverraad en de Indianen aan te zetten tot opstand. Deze laatste brak in 1674 inderdaad uit. De blanken verlieten de plantages en zochten bescherming in en rond het fort Zeelandia. Te zelfder tijd trok het restant Engelsen weg uit Suriname. Dit alles vond plaats in hetzelfde jaar waarin de GWC werd opgeheven.

De Kamer van Zeeland alleen bleek niet bij machte iets te doen aan de verbetering van de deplorabele staat waarin Suriname verkeerde. Daarom verkocht Zeeland zijn bezit in 1682 aan de enige jaren eerder opgerichte WIC, die op haar beurt in 1683 een derde overdeed aan de stad Amsterdam en een derde aan de familie Van Aerssen van Sommelsdijk. De drie nieuwe eigenaars vormden de Geoctroyeerde Sociëteit van Suriname, die onder het oppergezag van de Staten-Generaal stond. In 1770 trad de familie Van Aerssen van Sommelsdijk uit dit consortium.

Na de opheffing van de WIC in 1791 werd het beheer in Suriname overgenomen door de *Raad van Coloniën in Amerika en over de Bezetting in Afrika*. De Geoctroyeerde Sociëteit bleef als zodanig nog enige jaren bestaan, maar werd tenslotte in 1795 geliquideerd. Voor haar in de plaats werd opgericht, het *Comité tot de zaken van de Coloniën en bezettingen op de kust van Guinea en in Amerika*. In de rumoerige jaren 1799-1816 wisselden de Nederlandse driekleur en de Engelse Union Jack enige malen, maar vanaf dat laatste jaar tot 1975 wapperde het rood-wit-en-blauw onafgebroken voor het Gouvernementshuis in Paramaribo.

De Geoctroyeerde Sociëteit benoemde op 28 november 1683 Cornelis Aerssen van Sommelsdijk tot gouverneur van Suriname. Deze vervulde dit ambt tot zijn gewelddadige dood op 19 juli 1688. Hij stelde orde op zaken, ageerde tegen de Indianen en wist in 1686 vrede met hen te sluiten. Voor het echter zo ver was werden er, om de invallen van deze inboorlingen tegen te gaan, in 1685 twee fortjes gebouwd. Het eerste was fort Para, dat gelegen was op de plek waar de Pararivier in de Surinamerivier uitmondde. Het was een blokhuis met vier halfbastions. De bewapening ervan bestond uit vier kleine kanonnen. Naar de eigenaar van de grond werd het ook fort Houttuyn genoemd. In 1740 werd het als versterking opgeheven.

Het tweede fort was fort Sommelsdijck, gelegen aan de samenvloeiing van de Commewijne en de Cottica. Het heette aanvankelijk fort Cottica. Deze versterking, ontworpen door de vestingbouwkundige Robert Paen of Pauw, was vijfhoekig. De vijf bastions droegen respec-

tievelijk de namen Nicolaas, Willem, Nassau, Marie en Oranje. De wallen waren opgeworpen van aarde en het geheel was omsloten door een gracht. Door zijn ligging kon het fort ook doorgang beletten van vijandelijke schepen die, komende uit zee, de Commewijne konden opvaren zonder gehinderd te worden door het geschut van fort Zeelandia. Na de bouw van fort Nieuw Amsterdam verloor fort Sommelsdijck zijn betekenis. Het werd als versterking opgeheven, deed nog lange tijd dienst als militaire post en hospitaal, tot het in 1870 werd verlaten en al spoedig verviel.

Waren Paramaribo en de Surinamerivier stroomopwaarts van de plaats beschermd door fort Zeelandia, de allengs aan de Commewijnerivier aangelegde plantages genoten geen bescherming tegen een buitenlandse vijand. Dit bleek nog eens overduidelijk toen in 1712 de Franse admiraal Jacques Cassard met zijn vloot Suriname aanviel en de bewoners een brandschatting oplegde. Eindelijk kreeg in 1734 ingenieur Draak de opdracht een fort te bouwen aan de samenvloeiing van de Surinamerivier en de Commewijne. Eerst in 1747 was het gereed; het kreeg de naam fort Nieuw Amsterdam. Als hulpforten werden gebouwd, de redoute Purmerend aan de linkeroever van de Surinamerivier en de redoutes Leyden en Friderici, later Kinsbergen geheten, aan de rechteroever.

Reeds onder het bestuur van Willoughby waren er negerslaven, die de plantages moesten bewerken, weggelopen en de bossen in gevlucht, waar zij zich verzamelden tot groepen, die elkander zelfs bevochten. Ook onder het bewind van de Kamer van Zeeland en later van de WIC gaven vele slaven de voorkeur aan het zwerven in de bossen boven het harde leven op de plantages. Toen Cassard in 1712 Suriname binnenviel, gaven de plantagehouders hun slaven het bevel zich te verschuilen in de bossen. Slechts weinigen keerden later op de plantages terug. De weggelopen slaven werden Bosnegers of Marrons genoemd. De gehele achttiende eeuw vonden er ontvluchtingen plaats en de steeds groter wordende bendes, die uiteraard aan alles gebrek hadden, overvielen de plantages en de behuizingen van de blanken. Om zich tegen hun aanvallen te weer te stellen had men, waar dit uitkwam, een militaire post opgericht, maar dit leidde slechts tot versnippering van de strijdkrachten.

Het was gouverneur Jan Nepveu (1770-1779) die krachtig optrad tegen de Marrons, en wel door de oprichting van het Korps Zwarte Jagers of *Redi Moesoe* (rode mutsen), het aanvragen van versterkingen uit Europa, die arriveerden onder aanvoering van kolonel Fourgeoud, en het aanleggen van het Cordonpad of Militair Cordon. Dit was een 94 kilometer lange en 10 meter brede weg, die in 1778 gereedkwam. Hij begon bij de post Gelderland in de Jodensavanna aan de Surinamerivier, liep in oostelijke richting tot de post Imotapi aan de Boven-Commewijne, langs deze rivier noordwaarts tot de post l'Espérance, vervolgens in noordoostelijke richting tot de post 's-Hertogenbosch, dan weer oostwaarts tot de post Willemsbrug om vervolgens in noordelijke richting te eindigen bij de post Uitkijk aan de kust. Op de schets is aangegeven, de ligging van vier versterkingen die werden aangeduid als fort, het Oranjepad, het Cordonpad met enige van de vele posten en de overige verspreid liggende militaire posten. Op een apart lijstje zijn alle posten van het Cordonpad genoemd. De militaire posten waren *geclassificeerd* naar hoofdposten, waar een officier het bevel voerde, posten, onder commando van een sergeant, en piquets, waar lager gegradueerden lagen.

De bouw van deze posten was zeer eenvoudig. Veelal gebruikte men materiaal dat ter plaatse voorhanden was, hout en bladeren! De opzet was een palissadering, waarbinnen de behuizing voor de commandant en de manschappen lag. Buiten deze omheining was een 1½ meter hoge doornige heg. Deze was zo dicht *dat er bijna geen Kat kon doorkomen, vooral geen Mensch en nog minder een groote Troup Menschen, zonder in de Hegge een*

Opening te maaken. Om de Marrons de nadering van een post nog meer te bemoeilijken werden flessen stukgeslagen en de scherven langs de heg gestrooid.
De posten bevonden zich op signaalafstand van elkaar; deze signalen werden gegeven door geweervuur, blazen op de trompet of geroffel op de trom. Bovendien was op elke post een paard, zodat een belangrijk bericht steeds met een fris rijdier snel kon worden overgebracht van de ene post naar de andere.
Zo rond 1780 bestond de bezetting van het Militair Cordon uit 5 kapiteins, 19 luitenants, 44 sergeanten, 69 korporaals, 24 oppassers, 5 bakkers en 955 soldaten. Voor het bakken van brood voor de gehele bezetting is het aantal van 5 bakkers niet groot; vermoedelijk kregen alleen de blanken brood. Bij elke post was een stuk kostgrond, waarop groenten en rijst konden worden verbouwd. Verder moest men door de jacht en de visserij aan vlees en vis zien te komen.
Op 20 oktober 1862 werd de proclamatie afgekondigd dat gevluchte slaven niet meer zouden worden gestraft vanwege het feit alleen dat zij waren weggelopen. Op 1 juli 1863 werd de slavernij officieel afgeschaft. Sedertdien had het Cordonpad geen bestaanrecht meer en aangenomen moet worden dat successievelijk alle posten aan het oerwoud werden prijsgegeven. In de jaren zestig van deze eeuw heeft de Troepenmacht in Suriname (TRIS) het oude Cordonpad door het open kappen van het woud weer kunnen terugvinden. Daarbij is het niet gebleven: men vond ook oude kanonnen en er werd zelfs een grafsteen blootgelegd van een luitenant van het Bataillon Jagers, die op 8 september 1828 bij Goeveneurslust was overleden.

Een eerdere verdedigingslinie tegen de Marrons was het Oranjepad. Het liep van post Rama, aan de Surinamerivier naar post De Zeven Provinciën aan de Saramaca. Dit pad was 26 kilometer lang en omsloot slechts een klein deel van het te beveiligen plantagecomplex. Het zou meer *verdedigd* worden door kolonialen uit de Paltz dan door militairen! Als *verdedigingslinie* is het dan ook bij een poging gebleven. Niet van alle militaire posten in Suriname is de bouw- en/of krijgsgeschiedenis bewaard gebleven, áls ze tenminste ooit van al deze verdedigingswerken werden opgetekend! Van enkele posten is het volgende bekend:

Armina : Lag in een woest en verlaten gebied en stond daarom bekend als een onaangename post. De versterking bestond uit een vierkante palissadering, welke een blokhuis, magazijnen, officierswoningen en een manschappenverblijf omsloot. De genoemde gebouwen waren opgetrokken van stammen en gedekt met bladeren van de pina, een palmsoort. De bewapening bestond uit vier kleine stukken, op elke hoek van de palissadering een. In 1806 werd de post door Bosnegers overvallen, waarbij de officieren en de chirurgijn werden vermoord. De negersoldaten liepen over naar de Bosnegers, de gebouwen werden geplunderd en daarna in brand gestoken.

Batavia : Werd na de opheffing van de militaire status een melaatsenkolonie, waar vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw erbarmelijke toestanden heersten.

Bramspunt : Batterij en seinpost onder bevel van de commandant van fort Nieuw Amsterdam. De bezetting bestond uit een onderofficier, enige Europese jagers en enige guides (negersoldaten).

Brandwacht : Militaire seinpost aan de Motkreek. De bezetting bestond uit een onderofficier en tien manschappen.

Coronie	:	Militaire post met een sergeant en acht soldaten.
Devil's Harwar	:	Eind 1700 als militaire post ingericht om de bovenloop van de Cottica te beveiligen. Het complex heeft bestaan uit een officierswoning, een woning voor de onderofficieren, een soldatenverblijf, een zeer ruim ziekenhuis en een badhuis, alles opgetrokken van pina. De bezetting had veel te lijden van muskieten en mompieren of mampieren, venijnig stekende muggen, overbrengers van microfilaria.
Gelderland	:	De eerste post van het Cordonpad. Men roemde er het drinkwater!
Groningen	:	Opgericht in 1790 door gouverneur-generaal Jan Gerhard Wichers. Het huis van de commandant had twee verdiepingen. De ommuring van schelpsteen is niet afgemaakt.
Nickeriepunt of Nieuw Rotterdam	:	Onversterkte militaire post, bestaande uit een officierswoning en een kazerne.
Fort Nieuw Amsterdam	:	Men leze: Thea Doelwijt en J. Douglas. Brochure *Stichting Surinaams Openluchtmuseum Nw. Amsterdam*. Paramaribo 1972.
Fort Zeelandia	:	Men leze: Jos Fontaine. *Zeelandia, de geschiedenis van een fort*. Zutphen 1972.

Geraadpleegde literatuur:

A.J. van der Aa. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem 1839.

H.P.H. Jansen. *Kalendarium, geschiedenis van de Lage landen in jaartallen*. Utrecht/Antwerpen 1971.

C. Koeman. *Schakels met het verleden*. Amsterdam 1973.

H. Koopmans. *Het Militair Kordon van Suriname*. z.pl., z.j..

Encyclopedie van Suriname. Amsterdam 1977.

Basisgegevens afkomstig uit de collectie Lancker.

Dit artikel verscheen in gewijzigde vorm in Suralco Magazine 1980 nr. 2.

Namen van posten gelegen aan het Cordonpad of het *pad van militair cordon* in Suriname.

Gelderland (zie kaart)
Piket 1
Utrecht
Holland
Piket 2
Friesland
Buuren
Piket 3
Frederiksdorp
Piket 4
Overijsel
Zeeland
Piket 5
Groningen
Drenthe
Gouverneurslust
Mauritsburg
Stabroek
Piket 6
Amsterdam
Den Haag
Piket 7
Nepveusburg
Leyden
Haarlem
Voorburg
Piket 8
Imotappi (zie kaart)
Cepibo
Piket 9
Piket 10
De Hoop/l'Esperance (zie kaart)
Piket 11
Piket 12
Honkoop/Hondskop (zie kaart)
Wolffenbüttel
Piket 13
Braunschweig/Brunswijk
't Loo
Piket 14
's Hertogenbosch (zie kaart)
Piket 15
Maastricht
Weilburg
Piket 16
Willemsburg (zie kaart)
Piket 17
Oranjewoud
Piket 18
Piket 19
De Unie
Piket 20
Soestdijk
Oranje
Uitkijk (zie kaart)

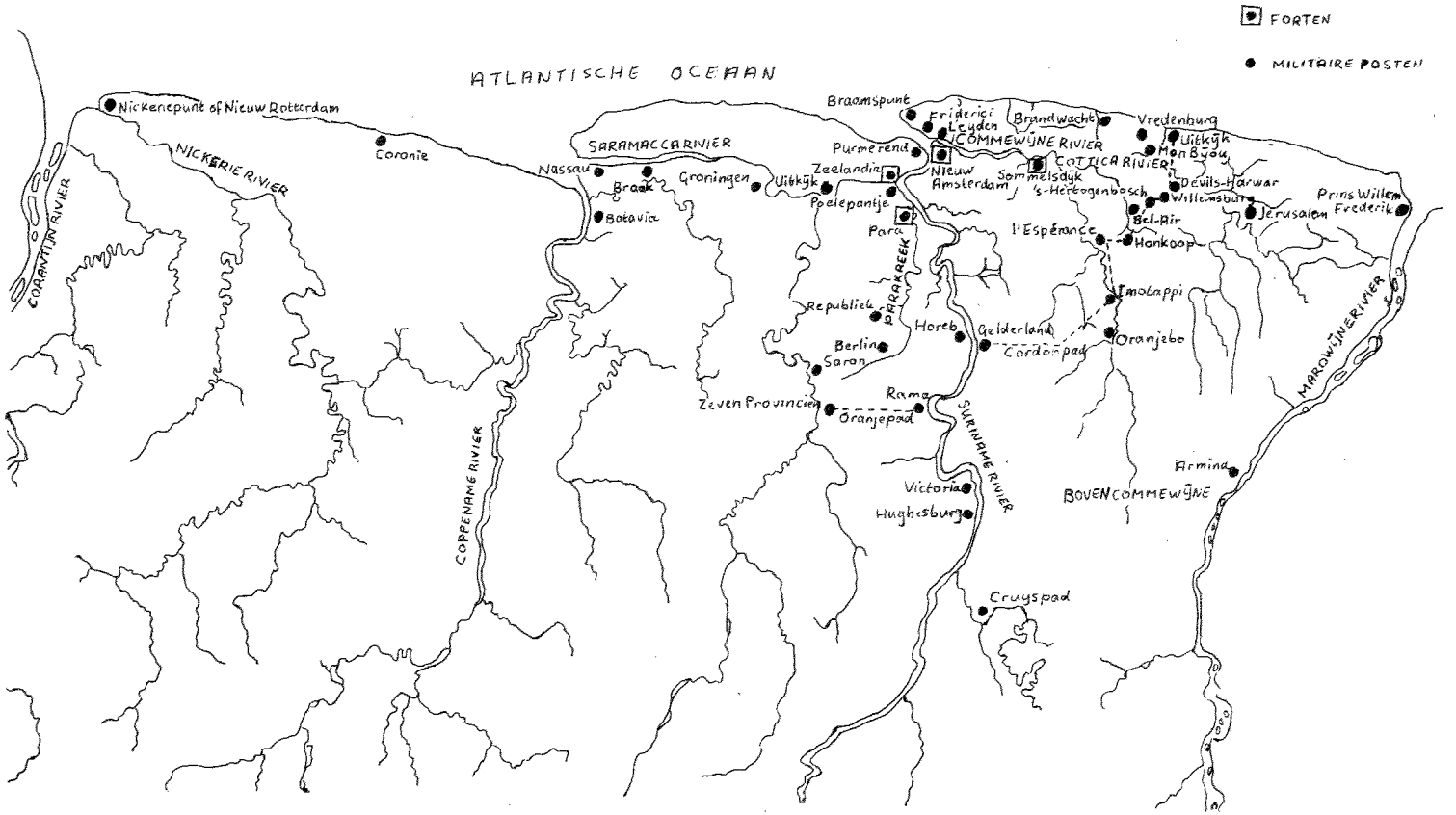

Kaart van het noordelijke deel van Suriname
met daarop ingetekend een aantal getraceerde verdedigingswerken.

DE EERSTE WERELDOORLOG EN MAVORS

Drs J.C. van Dijk

In tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog lijkt de Eerste Wereldoorlog bij ons Nederlanders weinig in de belangstelling te staan. Op zich is dat wel begrijpelijk, omdat de laatstgenoemde volkerenstrijd ons land gelukkig niet zo heel erg heeft geraakt. Bovendien zal anno 1980 voor de meesten onzer nauwelijks nog sprake kunnen zijn van echte herinneringen eraan. Tóch vormden de jaren 1914-1918 een buitengewoon interessante periode. Zo kan bijvoorbeeld de politicoloog zijn hart ophalen, want de Eerste Wereldoorlog was, direct of indirect, in Nederland onder andere aanleiding tot de grondwetsherziening van 1917, een pseudo-revolutie van Troelstra en een doorbraak naar een meer volledige democratie met vrouwenkiesrecht.
Voor de militaire historicus is er echter ook beslist het nodige op te diepen. Wat bijvoorbeeld te denken van de op 31 juli 1914 afgekondigde mobilisatie der weermacht? Een gigantische operatie in alle opzichten [1]:

1. qua organisatie: op 1 augustus, dus één dag na afkondiging, waren de meeste onderdelen óf voor 90 procent óf geheel onder de wapenen, terwijl het bereiken van de volledige sterkte slechts twee dagen heeft gekost;
2. qua tijdsduur: de demobilisatie begon eerst in november 1918 en naderde haar echte voltooiing pas omstreeks mei 1919;
3. qua omvang: van circa 177.000 man in 1914 oplopend tot circa 450.000 man in 1918. En eigenlijk ook wel een beetje:
4. qua succes: Nederland bleef tenslotte voor direct oorlogsgeweld gespaard.

Wat verder te denken van het hele gebeuren rond de opvang van de Belgische vluchtelingen, maar vooral van de internering van aanzienlijke delen van het Belgische leger? In het tweede lustrumnummer van Mars et Historia is dat uitgebreid aan de orde gekomen.
Wellicht is het echter geen onaardige gedachte toch ook eens meer in details te treden en gewoon een kijkje te nemen binnen het militaire leven van die tijd. Een goede mogelijkheid daartoe wordt ons namelijk geboden door het toenmalige MAVORS, het Maandschrift voor Militaire- en Verlofsofficieren, Vaandrigs en Kader-reservisten. Erg illustratief is het dan om simpelweg eens een willekeurige inhoudsopgave te publiceren van een nummer dat verschenen is gedurende de Eerste Wereldoorlog. Heel bijzonder, en een vluchtig doorlopen méér dan waard, is het verder dat dit blad juist in die tijd het begin van de vijandelijkheden gedurende tien afleveringen op de voet durfde te volgen onder de titel *De Volkerenstrijd 1914-15*. Om met een inhoudsopgave te beginnen: gekozen is voor de tiende jaargang no. 3 van maart 1916:

1. Is bezuiniging mogelijk. II (Slot), door Luitenant-Kwm. Jhr. E.J.J. de Roy van Zuijdewijn;
2. Het rijwiel in het leger, door Luitenant Jhr. J.F.A. Calkoen;
3. De sectie-commandant, door Luitenant L.Ch. v.d. Schee;
4. Velddienstoefeningen met twee partijen bij de inf., door Kapitein P.J. van Munnekrede;
5. Kleine mededeelingen;
6. Een eenvoudig instrument tot het meten van afstanden en als hulpmiddel bij de vuurleiding, door Luitenant H.M.W.L. van Bennekom;
7. De staat van oorlog en de staat van beleg, III, door Commies R.H. Kroef.

Het tijdschrift blijkt dus zo'n beetje het midden te houden tussen de huidige dienstvoorschriften en de Militaire Spectator. Opvallend is daarbij dat nogal wat artikelen ter lering strekten, gezien het lezerspubliek niet zelden bij het overdrevene af, à la de bekende instructiefilm *De Ondergang van de B-compagnie*.

Jaar-abonnement f 4.—, per postwissel over te maken. Losse nrs. f 0.75.
Bij den Boekhandelaar Vijf gulden.
Tiende Jaargang. No. 12. OCTOBER 1916.

MAVORS.

MAANDSCHRIFT

VOOR

MILITAIRE- EN VERLOFS-OFFICIEREN

VOOR

VAANDRIGS EN KADER-RESERVISTEN

Redacteur-Uitgever: D. H. SCHILLING
Reserve-Kapitein der Infanterie
Velp (Gld.) Velp (Gld.)

Adres der Redactie: Groot Weezenland 41, Zwolle.
„ „ Administratie: Bureau Mavors, Velp (Gld.).

HERDRUKKEN
bij Bureau MAVORS te Velp (Gld.)

Verschenen zijn:
DE TWEEDE DRUK van
Handleiding bij het geven van bevelen,
door C. C. DE GELDER. f 0,40.
De eerste druk was in vijf maanden tijds uitgegeven. Van den tweeden druk zijn ook al weder circa tweehonderd exemplaren geplaatst.
DE VIERDE DRUK (vierde duizendtal) van
Militair Telegram- en Notitieboekje f 0.70.
De taktische gegevens met seinboekje de Lange zijn uitgebreid met een hoofdstuk: »Infanterie-reglementen te velde met wenken« door Kapitein VERBERNE. Dit is een kort samentreksel van R. I. I en II, S. V. I., Pioniervoorschr. en Velddienst. Een verdere verbetering is, dat het blanco-gedeelte voor notitieboekje geperforeerd is, zoodat een volgeschreven afgedaan blaadje behoorlijk kan worden uitgescheurd. Prijsverhooging is gevolg van de stijging van linnen- en papierprijzen.
DE VIERDE DRUK van
Het lezen en het gebruik van Militaire Kaarten
door R. W. WIJNMALEN. f 0.25.

NIEUWE UITGAVEN
Z. O. Z. bij Bureau MAVORS te Velp (Gld.)

Aanbieding ter overname van uniform, revolver, enz. Blz. 3 omslag.

Omslag van het oktobernummer van MAVORS uit 1916.

Omdat de door middel van een artikel gestelde vraag *is bezuiniging mogelijk*, ook vandaag de dag zeer actueel is, een paar aardige citaten anno 1916.

Waar mogelijk, verdient het aanbeveling aankoopen voor de compagnie te doen, zonder dat de verkooper merkt, dat hij voor het leger levert. Hij weet dit vroeg genoeg, wanneer hij bij ontvangst van het geld de rijksrekening teekent. (.....) Dat verschillende verantwoordelijke personen wel een weinig te royaal met Rijksgelden omspringen, moge blijken uit het feit, dat de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht het verstrekken van leverpastei, gelei, ontbijtkoek, kippensoep, konijnenvleesch en dergelijke verboden heeft. (.....) Volgens schrijven van den O.L. en Z. d.d. 26 september 1914 Intendance No. 3721 mag per man en per dag niet meer dan 0.3 KG vleesch worden verstrekt. Nu is naar dezerzijdsche meening voor de meeste troepen in de tegenwoordige omstandigheden 0.25 KG per dag voldoende. Aannemende, dat 5 maal per week vleesch wordt verstrekt, dan wordt hierdoor per week en per man 5 x (0.3 KG - 0.25 KG) = 0.25 KG, dus per jaar en per man 52 x 0.25 KG = 13 KG vleesch bezuinigd. (.....) Bij het sterven van een paard heeft de C.Ct. aan twee dingen te denken 1. het opzenden der hoeven aan de Hoefsmidschool te Amersfoort, en 2. het verkoopen van de huid ten bate van het Rijk (villoon f 3,-; huid brengt circa f 14,- op). Zou het geen aanbeveling verdienen het vet van het paard - na onbruikbaar gemaakt te zijn voor de consumptie - ook ten bate van het Rijk te verkoopen? Bij den langen duur der mobilisatie worden ook de trekpaarden dik! Het vet kan circa f 15,- opbrengen. En dit is ook bezuinigen! (.....) Ten einde niet meer brandstoffen te doen gebruiken dan hoogst noodzakelijk is, moet een uur worden vastgesteld, waarop de kachels aangemaakt en uitgedoofd moeten worden; (.....) dat zooveel mogelijk de nog brandbare stukken uit de asch worden gehaald. (.....)

Ten aanzien van *De Volkerenstrijd van 1914-15* het volgende. Vrij opvallend is het dat de serie zo duidelijk als MAVORS-publikatie werd betiteld. De schrijver, reservekolonel J.C. van den Belt van de Generalen Staf, werd eerst bij aflevering VIII, en dan nog terloops, genoemd. Verder valt het bij deze lezing telkens weer op hoe open en ongedwongen in het Nederland van die dagen en zittend tussen meerdere vuren toch geschreven kon worden over wat er om ons heen aan de gang was. Een greep uit de gedetailleerde inhoud:

- de successievelijke oorlogsverklaringen
- korte beschrijving van Europa
- operatieterreinen
- weermiddelen
- verrichtingen
- beschouwingen

In totaal tien afleveringen met al met al zo'n kleine 1000 pagina's tekst. Vooral de beschouwingen aan het eind van elke aflevering kunnen tekenend zijn voor de visie van de toenmalige militair op de oorlogvoering. Daarom ook hier een paar citaten:

Bij de Duitschers zagen we een schitterend volbrachten opmarsch door België (noot: uitsluitend uit militair oogpunt!) en Noord-Frankrijk naar de Marne, om Verdun als spil, ingeleid door een wapenfeit van den eersten rang, de bestorming van een sterke vesting (Luik) met een minimum van krachten, waardoor vermeden werd de principieele fout, die de Bulgaren maakten in 1912 met Adrianopel. [2] *(.....) Resumeerende: een mislukking van het Duitse groot-offensief, dat beoogde de snelle vernietiging van Frankrijk; het bezit van het zoo waardevolle België en van een aanzienlijk deel van Noord-Frankrijk - twee sterke troeven bij het komende vredesspel. Bijgevolg, EEN BELANGRIJK SUCCES VOOR DE DUIT-*

SCHE WAPENEN. En, wanneer niet alle teekenen bedriegen, is dit succes voor een niet gering deel het gevolg van STUDIE, METHODE, ORGANISATIE en ..... DISCIPLINE. [3] *(.....) Het overgaan van Italië van den Driebond naar de Entente heeft bij neutralen en pro-Centralen heftige verontwaardiging en erger gewekt. En terecht. Het feit alleen, dat men, na ruim een kwart eeuw van vriendschap, en als gevolg daarvan ongekenden voorspoed, zijn vrienden, die in benarde omstandigheden verkeeren, niet alleen aan hun lot overlaat, maar zelfs den rug toekeert en erger nog aanvalt - dat feit scheen, gelukkig velen iets ongehoords.* [4]

Fairness en *militair zijn*, daar ging het om in die dagen. Niettemin politiek redelijk onverbloemde taal in een klein neutraal land..... Omdat de redactie eind 1916 met de reeks besloot te stoppen tot slot daarom dit: het is militair historisch zeker de moeite waard nog eens in detail te achterhalen of het volgende redactionele commentaar wel geheel en al op waarheid berust, want alle afleveringen vonden toch behoorlijk aftrek? Tekst op het omslag van nummer 14/15 van december 1916: *Met die aflevering 13* [5] *is het boekwerk Volkerenstrijd compleet. Tengevolge van minstens de verdubbeling van alle prijzen kan van de Volkerenstrijd niet verder meer gepubliceerd worden.*

Noten:

1. Cijfers uit: I.L. Uijterschout, *Beknopt Overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen van 1568 tot heden.* Kampen 1935.
2. *Mavors Volkerenstrijd IV,* pagina 115.
3. *Mavors Volkerenstrijd IV,* pagina 117.
4. *Mavors Volkerenstrijd X,* pagina 48.
5. Volkerenstrijd I t/m VII waren aparte uitgaven; VIII, IX en X waren opgenomen in de normale MAVORS-nummers 5, 8 en 13 van de jaargang 1916.

DE BEWAKINGS- EN ONDERZOEKINGSDIENST VAN DE KONINKLIJKE MARINE IN NEDERLAND GEDURENDE DE MOBILISATIEPERIODE 1939-1940.

L.L. von Münching

De Bewakings- en Onderzoekingsdienst van de Koninklijke marine waren twee diensten die gedurende de mobilisatieperiode van september 1939 tot en met de meidagen van 1940 hebben gefunctioneerd en waarover maar weinig is geschreven. Toch hebben wij in die maanden waardevolle diensten verricht, waarvan in dit artikel het een en ander zal worden vermeld.

De Bewakingsdienst bestaat niet in vredestijd; dan kunnen schepen van elke nationaliteit in elke Nederlandse haven komen en vertrekken. Toch heeft zich, kort vóór de Tweede Wereldoorlog, een geval voorgedaan met een Grieks schip dat, zonder te zijn uitgeklaard, de Rotterdamse Waterweg verliet. Het koos zee en aangezien de loodsvaartuigen toen niet over middelen beschikten om een schip tot stoppen te dwingen en er te Hoek van Holland geen oorlogsschip lag, was het onmogelijk op te treden. Dit heeft ertoe geleid dat de Nederlandse regering opdracht gaf om een aantal loodsboten, dat vóór de grote havens dienst deed, met een kanon van 5 cm uit te rusten.

De toestand werd anders toen begin september 1939 de grote mogendheden rondom het neutrale Nederland met elkaar in oorlog geraakten. De Bewakingsdienst had ten doel een verrassend optreden van vijandelijke oorlogs- of handelsschepen te voorkomen, het bewaken van de territoriale wateren, inclusief de havens, riviermondingen en het rapporteren, en zo mogelijk ook het trachten voorkomen van schending van de Nederlandse neutraliteit binnen haar rechtsgebied. Dat gold niet alleen voor oorlogsschepen van de in oorlog zijnde partijen, doch eveneens voor bewapende handelsschepen, luchtschepen en vliegtuigen. Deze dienst was dus een aanvulling op de waarschuwingsdienst, welke door de Marinekustwacht werd uitgeoefend. De activiteiten van de Waarschuwings- en de Bewakingsdienst konden, indien dat nodig was, worden aangevuld door verkenningen met onderzeeboten of vliegtuigen. Zij ressorteerden onder de plaatselijke maritieme commandanten. Voor de Bewakingsdienst kwamen zeesleepboten in aanmerking, welke werden gevorderd met hun oorspronkelijke bemanning, die werd gemilitariseerd door het sluiten van een verbintenis als Vrijwillige Marine Reserve (V.M.R.) en vervolgens werd aangevuld met het nodige militaire personeel.

Gedurende de laatste twee weken van augustus 1939 verscherpten zich de internationale verhoudingen zodanig dat de Nederlandse regering op 23 augustus 1939 het zogenaamde Telegram A voor de voorbereiding tot voormobilisatie deed uitgaan. Reeds één dag daarna volgde Telegram B; dit was het oproepingstelegram voor de voormobilisatie, welke op 25 augustus 1939 werd vastgesteld. Met het uitzenden van dit telegram werden bepaalde groepen dienstplichtigen, personeel behorend tot de K.M.B. (Koninklijke Marine Reserve), wegens langdurige dienst gepensioneerden en niet in werkelijke dienst zijnde vrijwilligers opgeroepen als voorzorgsmaatregel en tevens om assistentie te verlenen indien algemene mobilisatie zou volgen. De algemene politieke toestand verslechterde hetgeen voor de regering aanleiding om te besluiten het zogenaamde Telegram C voor algemene mobilisatie uit te zenden, waarbij 29 augustus 1939 als eerste mobilisatiedag gold. Reeds bij de afkondiging van het hiervoorgenoemde Telegram B ging het Vrijwillig Landstormkorps Vaartuigendienst over tot vordering van vijftien zee- en grote havensleepboten, die daarna naar hun mobilisatiebestemming werden gedirigeerd. Van deze vijftien sleepboten behoorde het me-

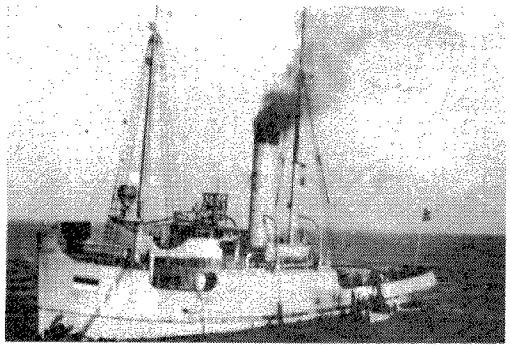

Afb. 1

De Noordzee, die als BV 34 zou worden opgenomen in de Bewakingsdienst.
Foto uit de collectie van de auteur.

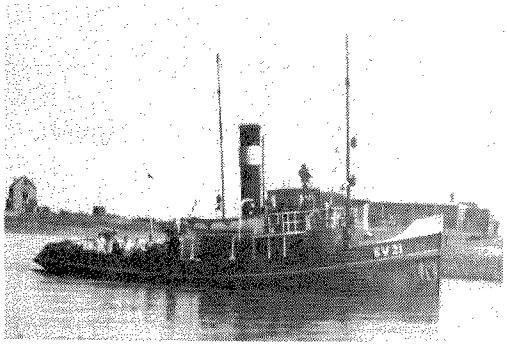

Afb. 2

De BV 21, voorheen de Hoek van Holland.
Foto uit de collectie van de auteur.

Afb. 3

De BV 20, voorheen de Blankenburg.
Foto uit de collectie van de auteur.

rendeel, namelijk elf, aan L. Smit & Co's Internationale Sleepdienst, twee aan Bureau Wijsmuller en twee aan de N.V Scheepvaart Maatschappij G. Doeksen & Zoon.
Het spreekt wel vanzelf dat met de vordering van deze sleepboten een zware wissel werd getrokken op de vloot van L. Smit & Co's Internationale Sleepdienst. Van haar vloot van zeventien zee- en kustsleepboten van meer dan 100 brutoton (brt) werden er niet minder dan tien gevorderd, benevens nog de kleinere *Hoek van Holland*. Zij had daarna zelf nog de beschikking over een zevental boten, namelijk de *Zwarte Zee* (1933-793 brt, 3.200 as-pk (apk), het vlaggeschip van de vloot, de *Thames* (1938-624 brt, 2.000 apk), de *Roode Zee* (1938-468 brt, 1.240 indicateur-pk (ipk), de *Hudson* (1939-294 brt, 600 ipk), de *Maas* (1931-157 brt, 550 ipk) en de oudere *Donau* (1910-239 brt, 500 ipk) en de *Seine* (1908-308 brt, 750 ipk). Bovendien was de sleepboot *Roode Zee* op 21 juli 1939 uit Nederland vertrokken naar Nederlands-Indië met de tinbaggermolen *Karimata* op sleeptouw. Eén dag daarvoor waren de *Zwarte Zee* en de *Thames* met het Britse 31.000 tons dok van Portsmouth te Alexandrië aangekomen, vanwaar zij naar Nederland terugkeerden. De sleepboot *Roode Zee* keerde pas in januari 1940 in Nederland terug. Bureau Wijsmuller uit IJmuiden verloor twee van de vijf sleepboten van meer dan 100 brt, die werden gevorderd en hield er maar twee over, want de sleepboot *Utrecht* (1919-322 brt, 700 ipk) was permanent aan de Koninklijke marine verhuurd en deed dienst te Den Helder en viel dus uit voor andere werkzaamheden. Van de zeven sleepboten van de N.V. Scheepvaart Maatschappij G. Doeksen & Zoon te Terschelling, waren er eind augustus twee door de Koninklijke marine gevorderd. Bovendien werd nog een viertal grotere havensleepboten uit de Rotterdamse haven gevorderd om dienst te doen als bewakingsvaartuig op de Ooster- en Westerschelde. Drie hiervan waren afkomstig van de vloot van de N.V. Stoomsleepdienst P. Smit Jr. en één, de *Achilles*, was een havensleepboot van de Internationale Sleepdienst.
De bij de Koninklijke marine in gebruik zijnde sleepboten werden zo spoedig mogelijk voor hun nieuwe taak in gereedheid gebracht. Zij kregen een kanon aan boord, als regel één van 7,5 cm of van 5 cm, twee kanonniers en één of meer seiners, een zoeklicht en een luitenant ter zee van speciale diensten K.M.R. werd tot commandant benoemd. Eind augustus/begin september waren de volgende bewakingsvaartuigen in dienst:

1. Terschelling : 3 stuks, BV 1 (ex *Schelde*), BV 2 (ex *Holland*) en BV 4 (ex *Stentor*);
2. Den Helder : 2 stuks, BV 3 (ex *Amsterdam*) en BV 5 (ex *Witte Zee*);
3. Hellevoetsluis : 2 stuks, BV 20 (ex *Blankenburg*) en BV 21 (ex *Hoek van Holland*);
4. Zeeland : 7 stuks, BV 34 (ex *Noordzee*), BV 35 (ex *Ganges*), BV 36 (ex *Indus*), BV 37 (ex *Ebro*), BV 38 (ex *Humber*), BV 39 (ex *Lauwerzee*), BV 40 (ex *Oostzee*). Hierbij kwamen dan nog de vier voormalige havensleepboten, de *OS I* (ex *Italië*) en *OS II* (ex *Spitsbergen*) voor de dienst op de Oosterschelde en de *Bath I* (ex *Borneo*) en *Bath II* (ex *Achilles*) voor dienst op de Westerschelde.

Het bleek evenwel al spoedig, nadat in de loop van september 1939 de laatste sleepboten in dienst waren gesteld, dat in de praktijk voor een afdoend patrouilleren en bewaken van de territoriale wateren het in dienst zijnde aantal sleepboten te gering was. Uit het hierbovenvermelde overzicht blijkt ook dat er in de beide voornaamste havens, Rotterdam (met Hoek van Holland) en Amsterdam (met IJmuiden), in het geheel geen bewakingsvaartuigen waren. Men beschikte daar uitsluitend over de schepen van de Onderzoekingsdienst: enkele bewapende stoomloodsvaartuigen, de BV 16 (ex Stoomloodsvaartuig 4) en BV 17 (ex Stoomloodsvaartuig 5) te IJmuiden en de BV 18 (ex Stoomloodsvaartuig 16), BV 19 (ex Stoomloodsvaartuig 17) en BV 19a (ex Stoomloodsvaartuig 19) te Hoek van Holland. Te

Vlissingen waren bij de Onderzoekingsdienst in gebruik de BV 30 (ex Stoomloodsvaartuig 8), BV 31 (ex Stoomloodsvaartuig 7), BV 32 (ex Stoomloodsvaartuig 12) en BV 33 (ex Stoomloodsvaartuig 9). Zolang er te IJmuiden nog geen schepen van de Onderzoekingsdienst waren gestationeerd, werden enkele eenheden van de in deze haven gestationeerde mijnenvegers als zodanig gebruikt. Aangezien deze schepen hierdoor aan hun eigenlijke taak werden onttrokken, werd dit een onhoudbare toestand en in oktober 1939 werd daarom door de Vorderingscommissie Zeevissersvaartuigen te IJmuiden, een begin gemaakt met de vordering van een vijftal trawlers. Deze schepen werden voor de dienst gereedgemaakt door hen te bewapenen en uit te rusten, zoals dat ook was geschied met de gevorderde zeesleepboten. Tussen 1 en 27 november kwamen deze vijf bewapende trawlers in dienst: de BV 41 werd ingedeeld bij de eenheden van de commandant der Marine te Willemsoord voor de bekruisingsdienst, de BV 42 en BV 45 gingen naar de commandant Maritieme Middelen IJmuiden voor de buitenbewakingsdienst en de BV 43 en BV 44 gingen naar de commandant Maritieme Middelen te Hoek van Holland als buitenbewakingsvaartuigen.

Kort vóór de hiervoorvermelde uitbreiding van de schepen van de Bewakings- en Onderzoekingsdienst hadden in de loop van de maand oktober enkele mutaties plaats: Bureau Wijsmuller kampte met een ernstig tekort aan sleepboten te IJmuiden door het ontbreken van de *Stentor*. Deze sleepboot werd derhalve medio oktober teruggegeven en in plaats daarvan werd de sleepboot *Oceaan* (1916-329 brt, 700 ipk) van Doeksen gevorderd om de plaats van de BV 4 in te nemen. Hetzelfde geschiedde met de BV 1 (ex *Schelde*), die werd vervangen door de sleepboot *Noordsvaarder* (1897-179 brt, 350 ipk) van Doeksen. De sleepboot *Schelde* ging naar Zeeland en werd daar BV 37. De sleepboot *Ebro*, die als zodanig fungeerde, werd BV 38 in de plaats van de *Humber*, die moeilijkheden had met de stoomketel en dringend in reparatie moest.

Wat de activiteiten van de bewakingsvaartuigen in de verschillende commandementen betreft kan het volgende worden medegedeeld: Voor de Bewakingsdienst te Terschelling waren aanvankelijk drie vaartuigen voldoende, de BV 1, BV 2 en BV 4. Een van deze bewakingsvaartuigen deed dienst in het Stortemelk, overdag buiten en 's nachts binnen de aldaar gelegde mijnversperring. Het tweede bewakingsvaartuig deed dienst in het Amelandse zeegat, ook hier overdag buiten en gedurende de nachtelijke uren in het Borndiep. Het derde vaartuig fungeerde voor de aflossing. Te Den Helder waren aanvankelijk twee bewakingsvaartuigen aanwezig, de BV 3 en de BV 5, die elkaar in het Schulpengat aflosten. Het zeegat van Goeree had twee bewakingsvaartuigen, namelijk de BV 20 en de BV 21, en verder nog de Hr. Ms. Kanonneerboot Balder. Als regel lagen hier twee bewakingsvaartuigen achter versperringen en had het derde vaartuig een rustbeurt in de haven van Hellevoetsluis. In Zeeland werden de volgende bewakingsposten ingenomen:

1. in de Wielingen; deze post diende voornamelijk ter ondersteuning van de onderzoekingsdienst;
2. het bewakingsvaartuig in de Deurloo lag overdag achter de versperring; slechts bij bepaalde gelegenheden werd ook buiten de versperring gepatrouilleerd;
3. voor de Roompot gold hetzelfde als voor de Deurloo;
4. dit gold ook voor het Westgat en
5. het Brouwershavense Gat.

Over deze vijf posten rouleerden de BV 31 en de BV's 34 tot en met 40. De schepen die geen dienst hadden lagen als reserve of in rust te Vlissingen.

In het Bericht aan Zeevarenden (B.a.Z.) van 29 augustus 1939 werd bekendgemaakt dat de maatregelen betreffende het slechts onder voorbehoud toestaan van het binnenvaren van

Nederlandse zeegaten en havens voor enkele daarvan van kracht waren geworden en dat in deze gebieden, welke kenbaar waren door het onderzoekingssein op het aldaar liggende onderzoekingsvaartuig, ieder schip dat hier wilde binnenvaren, zich aan een onderzoek door een onderzoekingsofficier moest onderwerpen. De scheepvaart op de Nederlandse kust werd beperkt door het instellen van verboden gebieden in de zeegaten van Texel, Terschelling en Ameland. In het zeegat van Texel werd de onderzoekingsdienst ingesteld en beloodsing verplicht gesteld; de overige zeegaten waren voor de scheepvaart gesloten.
Op 2 september 1939 werden de verboden gebieden bij B.a.Z. uitgebreid met de zeegaten van Goeree, Brouwershaven en Zierikzee. Aan groepen bepaalde vaartuigen, zoals vissers- en reddingsvaartuigen, werd echter toestemming verleend van deze gebieden gebruik te maken.
Op 4 september 1939 werd in het zeegat van Vlissingen de Deurloo gesloten verklaard voor de scheepvaart. Daarna bleven voor de scheepvaart nog slechts open, de zeegaten van Vlissingen inclusief Oostgat, Hoek van Holland, IJmuiden en Texel (via het Schulpengat). Bij deze zeegaten werd een onderzoekingsdienst ingesteld en was loodsdienst verplicht.
Al enkele malen is de naam Onderzoekingsdienst vermeld. Deze dienst is begin april 1939 ingesteld voor de beide belangrijkste havens, namelijk Hoek van Holland en IJmuiden, met het doel een strategische overval te voorkomen. De in deze havens in gebruik zijnde stoomloodsvaartuigen werden daartoe voor de Onderzoekingsdienst ingericht. Het personeel aan boord werd aangevuld met een beroepsofficier of officier K.M.R., twee matrozen, van wie één kanonnier voor de bediening van het stuk geschut en één seiner-telegrafist. Dit geschiedde ook op de vaartuigen die werden gevorderd, doch het aan boord zijnde burgerpersoneel werd gemilitariseerd door het afsluiten van een verbintenis bij de Vrijwillige Marine Reserve (V.M.R.). Dit was noodzakelijk omdat ook bewakingsdiensten werden verricht. Pas na het uitzenden van Telegram B werd de Onderzoekingsdienst in volle omvang ingesteld in de zeegaten, welke nog voor de scheepvaart open bleven, namelijk het Schulpengat, IJmuiden, Hoek van Holland, Oostgat en Wielingen. De onderzoekingsdienst ressorteerde onder de chef van het Bureau Zeeverkeer in de verschillende marinecommandementen. Voor zover nog niet was geschied, werden de onderzoekingsvaartuigen voorzien van bewapening, die in de meeste gevallen bestond uit twee kanons van 3,7 cm.

Voor de bewakings- en onderzoekingsdienst op de Westerschelde bij Bath deden de Bath I en Bath II dienst, die elkaar vanuit Vlissingen aflosten. Op de Oosterschelde verrichtten de OS I en OS II beurtelings patrouillediensten beoosten de Schaar van Colijnsplaat tot Bergen op Zoom.
Op 6 december waren bij Schiermonnikoog twee Duitse gewapende trawlers het Nederlandse rechtsgebied binnengevaren en hadden hier enige tijd vertoefd om een Duits drijvervliegtuig, dat hier een noodlanding had gemaakt, te assisteren. Zij werden hierbij later geholpen door twee rodekruisvliegtuigen. Uit dit voorval bleek dat de drie bewakingsvaartuigen die te Terschelling dienst deden, niet voldoende waren. Daarom werd voor de controle op de vaart op Oostmahorn een onderzoekingsvaartuig, de *Laman de Vries*, afkomstig van de Dienst Invoerrechten en Accijnzen gevorderd en werd aldaar gestationeerd.
Na 3 september 1939 werden alle niet-bonafide schepen die Nederlandse havens bezochten, onderzocht aan de hand van de intussen door de Nederlandse regering op die datum uitgevaardigde neutraliteitsproclamatie met de daarop gegeven nadere aanwijzingen van de betrokken maritieme commandanten en die van de betrokken chefs van de Bureaus

Zeeverkeer.
Na enkele maanden bleek het wenselijk ook een onderzoekingsdienst in te stellen te Delfzijl ten behoeve van de schepen welke de Eems binnenliepen en de haven van Delfzijl tot bestemming hadden. Daartoe werd de motorsleepboot Athleet gevorderd en op 13 december aldaar in dienst gesteld. De boot ressorteerde onder de havencommandant, een luitenant ter zee der 1e klasse K.M.R. Deze ressorteerde op zijn beurt onder de territoriale bevelhebber in Friesland.
In het voorjaar van 1940 werden plannen gemaakt om vier voormalige trawlers in te richten tot hulpmijnenveger. Dit werd Divisie IV, bestaande uit de motortrawlers *Dirkje*, Ro 53, *Antje*, Ro 15, *Maria van Hattum*, HIJM. 7 en *Claesje*, Ro 46. Bij het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 was deze divisie in vergevorderde staat van gereedheid. Zij zou in de loop van de maand mei de te IJmuiden gebaseerde Divisie Mijnenvegers II (Mijnenvegers *M 1* tot en met *M 4*) vervangen. De mijnenvegers *M1* tot en met *M 4* waren voormalige zeesleepboten, die naar Zeeland zouden worden gedirigeerd en daar als bewakingsvaartuig de *Bath I* en de *Bath II* en de *OS I* en de *OS II* gaan vervangen, aangezien deze havensleepboten minder goed voldeden. Ten gevolge van de oorlogsomstandigheden is deze overplaatsing evenwel niet meer tot uitvoering gekomen.

Van begin 1940 tot de meidagen werden de bewakingsvaartuigen van de Koninklijke marine ook ingezet voor het escorteren van Duitse koopvaardijschepen door de Nederlandse territoriale wateren vanuit Belgische en Nederlandse havens.
Tot slot mag niet onvermeld blijven dat het bewakingsvaartuig BV 3 (ex sleepboot *Amsterdam*) op 6 maart 1940 bij het binnenkomen in de haven van Den Helder in aanvaring kwam met de onderzeeboot HR. MS. *0 11* en daarbij schade opliep. De onderzeeboot zonk ten gevolge van deze aanvaring. Door moedig optreden van enkele officieren en opvarenden van deze boot bleef het aantal slachtoffers gelukkig tot drie beperkt. Na vier dagen kon de *0 11* worden geborgen en naar de rijkswerf worden gesleept voor herstel. Ten gevolge van de oorlogsomstandigheden zijn deze werkzaamheden niet meer voltooid.

Hier volgt een opgave van alle schepen die tot de Bewakings- en Onderzoekingsdienst in de periode begin september 1939 tot en met 14 mei 1940 hebben behoord:

Bewakingsvaartuigen			eigenaar	bouwjaar	brt [1]	ipk
BV	1	Schelde	L. Smit & Co	1926	359	650
BV	1	Noordsvaarder	G. Doeksen	1897	179	350
BV	2	Holland	G. Doeksen	1915	233	750
BV	3	Amsterdam	Bur. Wijsmuller	1938	368	1.300
BV	4	Stentor	Bur. Wijsmuller	1921	172	550
BV	4	Oceaan	G. Doeksen	1916	329	700
BV	5	Witte Zee	L. Smit & Co	1914	465	1.000
BV	6	Stortemelk II	G. Doeksen	1911	101	250
BV	11	Bavaria	Wagenborg	1918	.	.

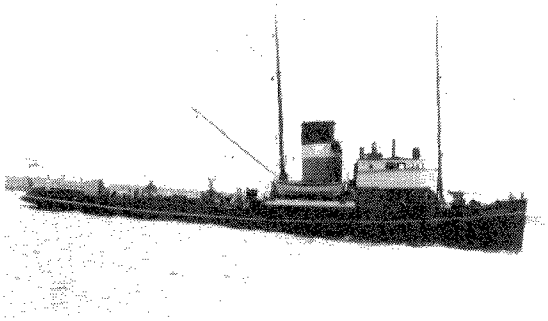

Afb. 4

De Amsterdam van Bureau Wijsmuller, bewapend met twee stukken geschut.
Foto uit de collectie van de auteur.

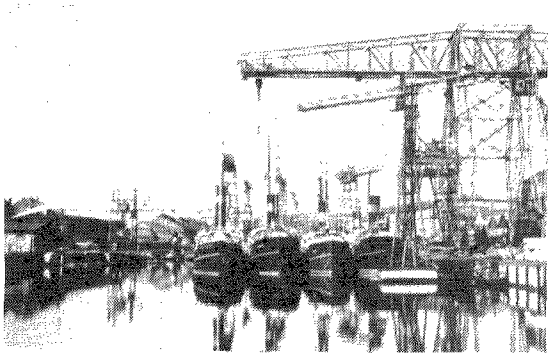

Afb. 5

Vier sleepboten van L. Smit & Co, die zouden worden opgenomen in de Bewakingsdienst.
Van links naar rechts: de Witte Zee, de Ganges, de Ebro en de Indus.
Foto uit de collectie van de auteur.

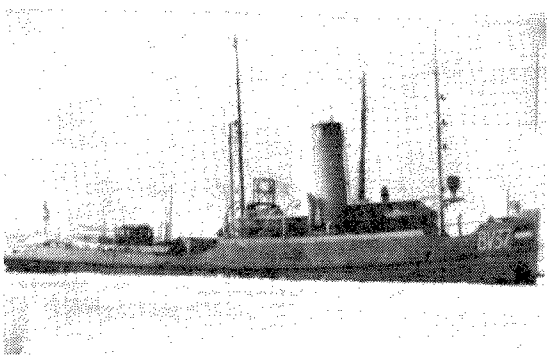

Afb. 6

De BV 37, voorheen de Schelde.
Foto uit de collectie van de auteur.

BV	20	Blankenburg	L. Smit & Co	1938	123	600
BV	21	Hoek van Holland	L. Smit & Co	1918	89	250
BV	34	Noordzee	L. Smit & Co	1927	260	550
BV	35	Ganges	L. Smit & Co	1921	516	1.000
BV	36	Indus	L. Smit & Co	1920	449	950
BV	37	Ebro	L. Smit & Co	1931	268	550
BV	37	Schelde	L. Smit & Co	1926	359	650
BV	38	Humber	L. Smit & Co	1907	519	1.250
BV	38	Ebro	L. Smit & Co	1931	268	550
BV	39	Lauwerzee	L. Smit & Co	1930	262	500
BV	40	Oostzee	L. Smit & Co	1926	325	600
OS	I	Italië	P. Smit	1927	75	325
OS	II	Spitsbergen	P. Smit	1930	95	325
BATH	I	Borneo	P. Smit	1920	131	375
BATH	II	Achilles	I.S.M.	1921	110	400

Onderzoekingsvaartuigen				eigenaar	bouwjaar	brt [1]	ipk
BV	16	Stoomloodsvaartuig	4	Loodswezen	1904	450	525
BV	17	Stoomloodsvaartuig	5	Loodswezen	1906	461	525
BV	18	Stoomloodsvaartuig	16	Loodswezen	1924	585	950
BV	19	Stoomloodsvaartuig	17	Loodswezen	1924	585	920
BV	19a	Stoomloodsvaartuig	19	Loodswezen	1923	574	920
BV	30	Stoomloodsvaartuig	8	Loodswezen	1910	460	500
BV	31	Stoomloodsvaartuig	7	Loodswezen	1909	450	500
BV	32	Stoomloodsvaartuig	12	Loodswezen	1915	488	525
BV	33	Stoomloodsvaartuig	9	Loodswezen	1911	460	540
BV	41	De Hoop IJM.	46	Mij De Hoop I	1930	197	300
BV	42	En Avan IJM.	8	Mij En Avant	1911	264	350
BV	43	Zeelandia IJM.	76	Mij Limburgia	1917	220	400
BV	44	Flamingo IJM.	25	Mij De Marezaten	1929	372	625
BV	45	Rotterdam IJM.	112	Mij De Vem	1916	231	375
		Laman de Vries		Min. van Financiën	1926	89	160
		Athleet		J. August Delfzijl	1939	67	200

[1] bij de rijksvaartuigen tonnen waterverplaatsing

Gedurende de meidagen van 1940 gingen vier vaartuigen van de Bewakings- en Onderzoekingsdienst verloren:

BV 4 werd op 14 mei 1940 in het Boschgat tussen Terschelling en Ameland door de bemanning omhooggezet en ging verloren;

BV 19a liep op 11 mei 1940 op de Nieuwe Waterweg ter hoogte van Maassluis op een magnetische mijn met een deel van de goudvoorraad van de Nederlandsche Bank aan boord. Het wrak is later bij gedeelten gelicht en gesloopt. Een deel van de goudvoorraad is nog tijdens de bezetting geborgen. Er waren veertien slacht-

offers, twaalf Nederlandse en twee Engelse opvarenden;

BV 31 liep op 17 mei 1940, op weg van Vlissingen naar Engeland, op een mijn in de Wielingen vóór Cadzand;

BV 34 liep op 14 mei 1940 in de monding van de Schelde bij de scheidingston van de Deurloo en het Oostgat op een mijn. De voltallige bemanning, twintig koppen, kwam daarbij om.

Van de op 10 mei 1940 in dienst zijnde vaartuigen van de Bewakings- en Onderzoekingsdienst weken de BV 1, BV 3, BV 5, BV 16, BV 33, BV 37, BV 38, BV 39, BV 42 en BV 45 uit naar Engeland. Van de zeesleepboten gingen tijdens de oorlog de *Witte Zee* (ex BV 5) en *Lauwerzee* (ex BV 39) in Britse marinedienst verloren, respectievelijk op 12 november 1940 en op 3 oktober 1940. Stoomloodsvaartuig 4 (ex BV 16) ging tijdens de oorlog in Britse dienst verloren (30 november 1940). Van de niet naar Engeland uitgeweken vaartuigen van de Bewakings- en Onderzoekingsdienst werden vrijwel alle schepen door de bezetter tot krijgsbuit verklaard en in beslag genomen. Een deel hiervan ging tijdens de oorlog verloren.

KEES DE BOK

F.W. van Steen

Inleiding

Mascottedieren kwamen en komen in vrijwel alle legers voor; ze werden in alle soorten en maten aangetroffen van de kanarie af, die door de soldaten van de Eerste Wereldoorlog in de loopgraven werd gehouden, tot en met de olifant, die van 1838 tot 1842 mascotte was van het Britse 78th Foot Regiment. Sommige van deze dieren hadden of hebben in het leger een functie, zoals rij- en trekpaarden, berichten- en bewakingshonden of honden als trekdier, postduiven, kanaries (voor gasdetectie). Dikwijls verwierven deze dieren de bijzondere genegenheid van de hen verzorgende militairen. Een voorbeeld hiervan was het paard Comanche van het Amerikaanse 7th Cavalry Regiment, dat als laatste overlevende van het gevecht bij Little Big Horn in 1876 werd vrijgesteld van alle diensten, terwijl verder werd bepaald: *(.....) bij alle ceremoniële gelegenheden zal Comanche, met toom, hoofdstel en bit, gezadeld en van een rouwkleed voorzien en geleid door een cavalerist te paard van de 1e compagnie mede paraderen met het regiment.*
Andere mascottes waren of zijn de diverse soorten huisdieren, die op allerlei gewone of ongewone wijzen in het bezit kwamen van een eenheid: ze werden of worden aangekocht, ten geschenke ontvangen, *geritseld* of *versierd*, *bevrijd* of op een andere wijze tijdens oorlogshandelingen *gevonden*, zoals bijvoorbeeld het geval was met een veulen, dat in 1944 bij Coriano, niet ver van Rimini (Italië), angstig, bloedend en uitgehongerd gevonden werd door Canadese militairen van het 8th Regiment Princess Louise's New Brunswick Hussars. Het dier werd door een officier van gezondheid van de eenheid behandeld en verzorgd en het knapte zienderogen op. Bijna als vanzelfsprekend werd het veulen Prinses Louise genoemd, naar prinses Louise Carolina Alberta, de jolige, vierde dochter van Koningin Victoria. Zij werd ook verder, nadat ze genezen was, goed behandeld en kreeg een speciale oppasser. Waar het regiment heen ging ging ook zij mee, evenals op parade, ook al was er een order, die huisdieren verbood.
Sinds de opbouw van het Nederlandse Leger na 1945 komen we ook daar regelmatig dieren andere mascottes tegen. De meeste van de diermascottes kunnen slechts bogen op een zeer kortstondig bestaan, hetgeen zijn oorzaak meestal vindt in het feit dat de animator of de verzorger vertrekt. Ook het overlijden van de mascotte of het opheffen van de eenheid zijn debet aan het einde van een mascottevoering.

Kees de Bok

De eerste diermascotte waarvan sprake is in het Nederlandse leger na de Tweede Wereldoorlog, is Kees de Bok, mascotte van de Prins-Bernhardkapel. Hij kreeg wellicht en allicht de meeste bekendheid doordat hij steeds aanwezig was bij elk optreden van de kapel. Kees was twee jaar oud toen hij in 1946 door de PB-kapel werd aangekocht van *gelapte* centjes. Iedereen die wat missen kon deed zijn duit in het zakje zodat deze mascotte, geboren in Zwaagwesteinde, met de Prins-Bernhardkapel, de kapel van het 2e Bataljon van het 1e Regiment Infanterie onder leiding van de majoor Hensen, op het muzikale pad kon gaan. Hij ging met de kapel mee naar Indië en trad ondermeer op in Batavia en later ook bij de erewacht in Amsterdam voor Churchill. De kapelleden zorgden voor een mooi hok en een fraai statiekleed. (afb. 1) Hij maakte meer mee dan welke andere bok vóór of na hem. Toen

Afb. 1

Kees de Bok van de Prins-Bernhardkapel.
Foto afkomstig van de Sectie Militaire Geschiedenis, 's-Gravenhage.

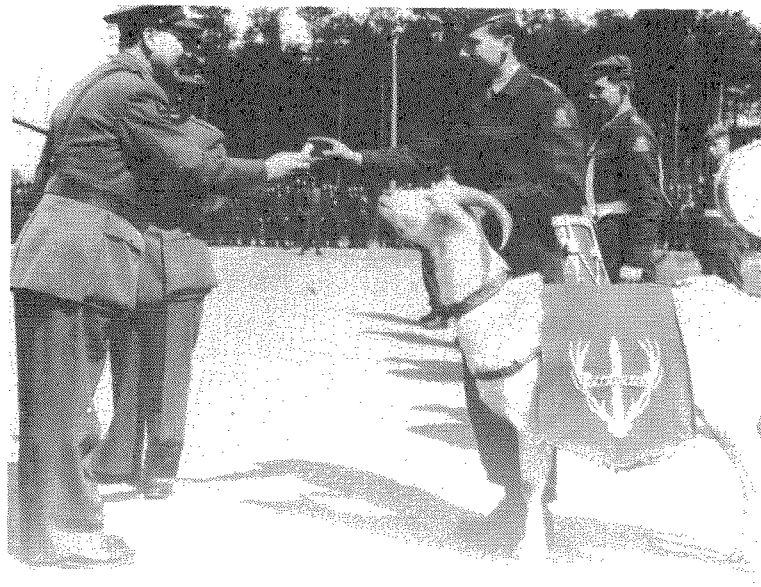

Afb. 2

Luitenant-kolonel C. Clauwi, commandant 41 Bataljon Stoottroepen, biedt Kees II bij diens overdracht aan 15 Bataljon Stoottroepen naar 41 Bataljon Stoottroepen een pakje Gauloise aan.
Foto afkomstig uit het archief van het Regiment Stoottroepen, Ermelo.

hij voor het eerst in Amsterdam in de verte een tram zag, ging hij liggen en wilde niet meer lopen: zijn militaire vrienden moesten hem dragen. Maar hij werd wel getraind en het duurde dan ook niet lang of Kees was zodanig aan de kapel gewend dat het hem niet meer deerde of dozijnen trommen naast zijn bokkelijf roffelden en allerlei schetterend koper de levensblijheid van tientallen vrienden vertolkten. Zelfs schoten deerden hem niet.
Kees kreeg een vaste plaats, achter de trommen, aanvankelijk naast zijn oppasser, doch al spoedig wenste hij deze niet meer naast zich te zien en marcheerde keurig in de maat, fier aan het hoofd van de kapel: onverstoorbaar en door niets van de (eigen)wijs te brengen. Het gerucht ging dat nog nooit een bok een lange reis over zout water had overleefd; Kees bewees dat dit voor hem althans niet opging. In tropenkledij, dus goed geschoren, met een eigen tabakskaart - Kees was dol op tabak en die was toen nog op de bon - maakte hij de gehele tournee door Indië mee. Bij de ontbinding van de kapel kreeg Kees, dankzij de medewerking van de directie van Artis en zijn dankbare vrienden, een eigen bokkehuis. Vele jaren mocht hij van zijn pensioen genieten tot hij, eens lid van de 1ste Divisie *7 december*, in 1955 van ouderdom overleed.

Kees de bok (de andere)

Het was in de vijftiger jaren dat de toenmalige commandant van het 15 Bataljon Stoottroepen, luitenant-kolonel J.H. Ranft, meende dat de Stoottroepen naast een drumband ook een bataljonsmascotte zouden moeten hebben. Zo werd toen Kees de Bok I, ongeveer 6 jaar oud, *in de ommelanden van Grave*, alwaar het bataljon gelegerd was in de Generaal de Bonskazerne, gekocht en op 23 augustus 1957 met champagne gedoopt tot *Kees*. Hij werd hierna overgedragen aan de drumband en iedere aanwezige bij deze plechtigheid kreeg een beschuit met muisjes.
Kees I ging mee op oefeningen ondermeer naar Sennelager, Vogelsang en La Courtine. Daar werd hij gekidnapt door 102 Verkenningsbataljon, een daad die tot nu toe nooit is gewroken, en waartegen hij geen weerstand bood. Omdat dit bijna desertie was werd Kees I gestraft: *(.....) verlaagd tot de stand van dienstplichtig huzaar met als bijkomende straf 2 dagen áchter in plaats van vóór het tamboerkorps te lopen, wegens het geen weerstand geboden hebben aan de verleidingen van het 102 Verbindingsbataljon.*
Op 2 oktober 1959 werd Kees I, inmiddels acht jaar oud, gepensioneerd. Hij kreeg eervol ontslag in verband met het bereiken van de leeftijd waarop hij *(.....) niet meer in staat geacht werd representatief op te kunnen treden als mascotte (.....)*. Tegelijkertijd werd de blaam van *huzaar-zijn* weggewist door zijn bevordering tot Bok der eerste klasse. Hij heeft zijn pensioen kunnen genieten in het dierenverblijf van de Goffertboerderij in het Goffertpark te Nijmegen. Er zijn echter ook mensen die beweren er zeker van te zijn dat hij naar het hertenkamp van de Frederik Hendrikkazerne te Venlo verhuisde.
Op diezelfde dag, 2 oktober 1959, werd namens de Kring Cuyk van de B.O.S.S., de Bond van Oud-Stoters en Stoters, door de burgemeester van Cuyk een 13 maanden oude *nieuwe* bok, Kees de Bok II, aangeboden. In de inlijvingsbeschikking stond dat hij een vrijwillige verbintenis als beroepsbok aanging en ingelijfd werd in de stand van *Bok* van de lichtingsploeg 59-5. Hij zou niet vallen onder de termen van eventuele diensttijdverkorting, een term die toen kennelijk al *in* was! *Bokken schijnen dan ook niet tot de NATO-verplichtingen te behoren (.....)* schreef toen de Legerkoerier in haar verslag van deze plechtigheid.
In zijn aanbiedingsspeech zei de burgemeester ondermeer dat de Stoters zich in de strijd als echte bokken onverzettelijk hadden getoond. Kees II zou levenslang kunnen rekenen op

vrije geneeskundige hulp van een veearts uit Cuyk en daarbij gratis advies voor wat betreft de voeding.
Begin 1960 werd in verband met de Nieuw-Guineakwestie het 15 Bataljon Stoottroepen opgeheven en het personeel heringedeeld. Derhalve werd Kees II op 28 april 1960, samen met het tamboerkorps, in Grave door de luitenant-kolonel A.J. Schotman, commandant van het even tevoren opgeheven 15 Bataljon, overgedragen aan luitenant-kolonel C. Klauwi, commandant van 41 Bataljon Stoottroepen uit Ermelo. Als welkomstgeschenk kreeg Kees II van hem een pakje Gauloise, dat hij meteen verorberde. (Afb. 2) Twee dagen later werd Kees al waargenomen bij een defilé voor commandant-4 Divisie. Op 5 oktober 1963 nam Kees II afscheid van het bataljon en van het soldatenleven. Als bok der eerste klasse b.d. zou hij in de burgersector van een onbezorgde oude dag kunnen gaan genieten. Zijn plaats voor het tamboerkorps werd ingenomen door Kees de Bok III eveneens een geschenk van de afdeling Cuyk van de Bond van Oud-Stoters en Stoters. Op het commando *Bok Twee, voor!* van bataljonscommandant, luitenant-kolonel J. van Elsen, leidde of beter gezegd, trok oppasser, dienstplichtig soldaat Van Oosterhout, Kees II naar het midden van het carré, waar zijn pensioenbeschikking zou worden voorgelezen. Kees bleek meer belangstelling te hebben voor het papier dan voor de inhoud, die toch zeker de moeite van het aanhoren waard was. *Hem wordt eervol ontslag verleend uit de dienst als beroepsbok onder gelijktijdige bevordering tot bok der eerste klasse b.d. Tevens zal hem een staatspensioen worden toegekend, bestaande uit een volle ruif en vrijwaring van tromgeroffel en klaroengeschal onder dankzegging voor de wijze, waarop hij bokkig, stil en bescheiden zijn dienst deed.* Officiëler kon het niet gezegd worden, maar Kees II snuffelde ongeïnteresseerd verder. Pas toen luitenant-kolonel Van Elsen na een kort maar roerend afscheidswoord Kees, de bij zijn b.d-stand behorende rode streep tussen de hoorns wilde plaatsen, kreeg hij in de gaten dat al die drukte om hem te doen was. Hij werd weer helemaal bok, met het gevolg dat eerst na enige mislukte pogingen de rode streep zijn kop sierde. (Afb. 3).

Nauwelijks was Kees eenpitter of een kleine *kale* bok, die zelf nog geen militaire status had, verdrong hem van zijn plaats. Deze bok, die voor het leger geworven was door de heer Van Aernsbergen, voorzitter van de afdeling Cuyk van de B.O.S.S., werd in verband met het *aangaan van een verbintenis voor onbepaalde tijd* als Kees III ingelijfd bij de Stoottroepen. De aftredende, nog steeds gekleed met het Stoottroependek, en de optredende bok *inspecteerden* hierna de gelederen. Deze inspectietocht leverde Kees II behalve shag en sigaretten van zijn geliefde merk ook een tweetal geitjes op, een geste van de Ondersteunings- en de Charliecompagnie *ter opluistering van zijn laatste levenjaren*. Kees III moest genoegen nemen met een bos penen, een geschenk dat er wel inging (Afb. 4) Nog eenmaal kwam Kees II naar voren. En dat was voor het verwisselen van het dekkleed met Stotersembleem, dat van hem weer een gewone bok en van Kees III een mascotte maakte. Terwijl het Tamboerkorps voor een passende begeleiding zorgde, werd de oude bok in gezelschap van zijn geiten met de *Bronbeek-express*, een DAF-drietonner, afgevoerd naar het Bokken-Bronbeek: de Goffert te Nijmegen. (afb. 5).
Voor Kees III bestond het bokkeleven uit goed eten, drinken en slapen en mascotte zijn. Op 23 september 1969 werd hij door zijn bataljonscommandant, luitenant-kolonel J.E. van der Slikke, wegens zijn uitzonderlijke prestaties, voorbijgaand aan de stand van bok der eerste klasse, bevorderd tot korporaal met als waarderingsreden: *Gedurende vijf jaren, hoewel van het onzijdige geslacht zijnde, het bataljon op mannelijke wijze gediend bij ontelbare ceremoniële plechtigheden. Bovendien door zijn stootkracht, agressiviteit en snelheid een symbool geweest van de gemechaniseerde infanterie en voor 41 Pantserinfanteriebatal-*

jon Stoottroepen in het bijzonder.
Op 18 juni 1970 was het dan zover dat Kees III door de *Uitkeuringsraad Ermelo* werd uitgekeurd. De keuringsarts kwam bij zijn onderzoek tot de conclusie dat Kees III toch wel het een en ander mankeerde: *Zijn huid begon rimpelig te worden, hij bleek Oost-Indisch doof te zijn, had gezwollen gewrichten, heesheid, geelzucht, de bof, voetklachten, oorsuizen, hartkloppingen en had veel onder lawaai gewerkt. Dus was hij niet meer in staat zo de huidige mechanisering van het leger te volgen.* Toen hij tijdens de vlak daarop volgende beëdigingsplechtigheid zich halsstarrig ging gedragen, doordat hij het vertikte een poot te verzetten was het lot van Kees III beslecht: in overleg met de Bond van Oud-Stoters en Stoters werd besloten ook hem met pensioen te sturen. Registratienummer 61.10.01.003 verliet nu de dienst en mocht als eerste naar het *echte* Bronbeek te Arnhem. Helaas heeft hij niet zo erg lang van zijn pensioen kunnen genieten, want niet lang daarna overleed Kees III. Uit heimwee? Wie kan de gevoelens van een bok bevroeden?
Ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig bestaan van de Bond van Oud-Stoters en Stoters bood het hoofdbestuur van deze bond op 20 juni 1970 Kees de Bok IV aan aan de toenmalige bataljonscommandant, luitenant-kolonel J.G. Vermeulen, die verheugd was over het feit dat de traditie kon worden voortgezet. Ook Kees IV vervulde zijn dienst als mascottebok op uitstekende wijze, hetgeen moge blijken uit het feit dat Kees IV op tijd zijn bevordering mocht vieren en het zelfs op vrijdag 23 april 1976 mocht beleven bevorderd te worden tot korporaal der eerste klasse *(.....) voor de tijd dat hij bestond is voor de functie van mascotte waaraan voornoemde rang is of kan zijn verbonden (.....).* Voorwaar, Kees IV had niet slecht geboerd, want dit had nog geen bok vóór hem gepresteerd! Van opwinding kon hij dan ook zijn sluitspieren niet meer in bedwang houden en plengde hij ten aanschouwe van het aangetreden bataljon, een stevige plas bokkenat. Zijn bevordering bracht ook meteen een ruimere behuizing met zich mee.
Na de lange, strenge winter van 1979 was het duidelijk aan Kees IV te merken dat hij oud werd. De winter was hem behoorlijk in zijn vel gaan zitten. Slechts moeizaam kwam hij zijn hok uit als zijn verzorger, de dienstplichtig soldaat Roel Otter, bij hem kwam om even een wandeling door de kazerne met hem te maken. Ook hij was nu toch wel aan pensioen toe, maar zover kwam het helaas niet met hem. Evenals zo menig voorganger at ook deze Kees graag tabak. Soms werd hem dat vanuit een raam van het stafgebouw toegeworpen. Het plastic zakje dat men de laatste maal mee in zijn weitje wierp deed hem de das om. De stukken plastic in zijn maag zorgden ervoor dat Kees IV een voortijdig en pijnlijk einde tegemoet ging. Er kon niets meer voor hem worden gedaan.
Le bouc est mort, vive le bouc! Op 14 december 1979 kwam Kees de Bok V de leeggekomen plaats alweer vullen en werd geregistreerd onder het nummer 79.03.00.005. Dat ook in deze sector de emancipatie niet kon worden tegengehouden moge blijken uit het feit dat Kees V niet meer alleen in zijn behuizing behoeft te vertoeven, doch gezelschap heeft van ene zich laten noemende Keetje I. Deze jonge *dame* is geregistreerd onder nummer 80.02.20.001, komt uit Laag Buurlo en is niet als mascotte doch als gezelschap voor Kees V bedoeld, want bij officiële gelegenheden neemt hij alleen de honneurs waar als bataljonsmascotte. Voor zover bekend is deze eenheid *Stoottroepen* de enige die kan bogen op zo'n lange diermascottestaat.

Kanttekeningen naar aanleiding van dit *Kezen-verhaal:*
1. Er deden verhalen de ronde als zouden de Stoters-van-het-eerste-uur reeds een mascottebok hebben gehad. Deze verhalen berustten echter op *naderhand-vertelsels*.

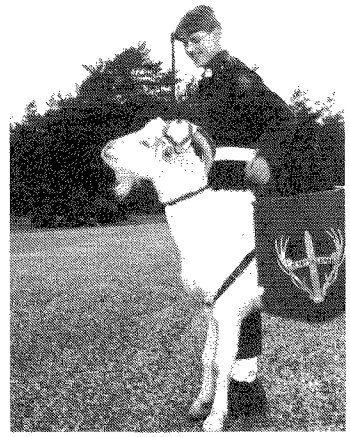

Afb. 3

Kees de Bok II gesierd met de rode streep die hij ontving bij zijn afscheid van 41 Bataljon Stoottroepen.
Foto afkomstig van de Sectie Militaire Geschiedenis, 's-Gravenhage.

Afb. 4

Kees de Bok II, inmiddels al weer zonder rode streep, krijgt bij zijn afscheid van 41 Bataljon Stootgroepen twee geitjes.
Zijn opvolger Kees de Bok III, wordt onthaald op een bos penen.
Foto afkomstig uit het archief van het Regiment Stoottroepen, Ermelo.

Afb. 5

Kees de Bok II wordt met een DAF-drietonner naar zijn 'Bronbeek' vervoerd, de Goffert in Nijmegen.
Foto afkomstig van de Sectie Militaire Geschiedenis, 's-Gravenhage.

Het verhaal lijkt overigens erg veel op de geschiedenis die ooit eens heeft gestaan in *De Brabantse Jager* van 15 februari 1950, getiteld *De Geit*. In dit blad stond een *oud* verhaal over de eerste bok van het Regiment Stoottroepen in het gebied van Broekhuizervorst, eind 1944 (Nota bene: toen er helemaal nog geen sprake was van het bestaan van een regiment). Het dier zou ergens aan de Maas hebben staan grazen, vastgebonden aan een piket. Een Stoterspatrouille hoorde op zijn route enig opvallend geritsel en zij sloop omzichtig naderbij om tot de ontdekking te komen dat het geen Duitsers, doch slechts dit grazende beest betrof. Omdat het dier, een hongerige geit, zich in niemandsland bevond, waar het dus ook voor de burgers gevaarlijk kon zijn om de geit op te halen of te verplaatsen, besloot de patrouille het dier mede te nemen naar de eenheid om het daarna als mascotte te beschouwen.

2. Oorspronkelijk lag het in de bedoeling van commandant van 15 Bataljon Stoottroepen in 1957 een hert als mascotte aan te schaffen. Dit zou namelijk meer in overeenstemming zijn met het Stotersembleem: het hertegewei. Wegens de hoge kosten van onderhoud en de te verwachten moeilijkheden met betrekking tot de bepalingen van de dierenbescherming is daarvan afgezien.
3. Om Kees III rechtstreeks tot korporaal te kunnen bevorderen is gebruik gemaakt van een zeldzaam voorkomende lacune in de militaire administratieve bepalingen. Door een *Voordracht* op te maken en te dateren op 13 september 1966 van een niet bestaanhebbend onderdeel, deze vervolgens goed te kreukelen en vol vlekken te maken, bovendien deze te tekenen met een naam van een toendertijd bij het bataljon en daarbuiten bekende naam van een functionaris van de Militaire Administratie, kreeg dit document het aanzien van een *werkelijk* stuk. Aangezien hierop voorkwam dat de Bok, voornaam Kees, reeds dienstplichtige Bok I was, viel het niemand op dat hij dat niet was, behalve dan de historicus die dit verhaal vastlegde. Controle door middel van weddelijsten was niet te verwachten, noch protesten van de heer Bok zelf, omdat hij hooi en sigaretten vrat. Beide documenten bevinden zich in het historisch archief van de Stoottroepen en mogen eerst 25 jaar na overlijden van Kees de Bok III worden ingezien. De gegevens over Kees I, II en III zijn destijds verzameld door de luitenant-kolonel E.J. Feenstra.
4. Nagenoeg elke Kees is wel een of meerdere malen het middelpunt geweest van een *streek*. Veelal ontaardde dit in het beschilderen van het dier, hetzij in de kleuren van het dier, hetzij in de kleuren van de genie, bruingeel of groen of blauw en dan het liefst vlak voor de een of andere plechtigheid, zodat men dan van Stoterszijde naarstig probeerde de verf tijdig verwijderd te krijgen, hetgeen meestal mislukte. Dan moest naar een andere bok worden uitgezien om acte de presence te geven of, als dat niet meer lukte, dan maar zonder bok op te treden.

Bronvermelding:

De gegevens over Kees de Bok I, II en III + IV komen uit het archief van 41 Pantserinfanteriebataljon Stoottroepen, en zijn aangevuld met gegevens uit Legerkoeriers van verschillende data. De gegevens over Kees de Bok V en VI stammen van eigen waarneming.

DE C.M.P.-VOERTUIGEN VAN DE KONINKLIJKE LANDMACHT

J. Bloemendaal

Nadat in 1945 de Tweede Wereldoorlog was afgelopen, moest de Koninklijke landmacht opnieuw worden opgebouwd. Men kreeg de beschikking over overtollig oorlogsmateriaal, dat na de bevrijding was achtergelaten door het Canadese Leger en in grote dumps, onder andere in Deelen, Stroe en Soesterberg, was ondergebracht. Hier stonden honderden voertuigen van Engelse, Canadese en Amerikaanse oorsprong bijeen, van allerlei formaat en in alle soorten en typen. Hieronder bevonden zich de bekende Fords en Chevrolets, vanwege hun rechthoekige voorkant ook wel *stompneuzen* genoemd. Deze voertuigen, aangeduid als C.M.P.-voertuigen, - C.M.P. staat voor Canadian Military Pattern, Canadees militair model - hadden een hoge graad van standaardisatie. Ondanks de grote verscheidenheid van voertuigen in de jaren na de oorlog bij de Koninklijke landmacht, kwam toch een groot aantal van deze C.M.P.-voertuigen in gebruik.

De geschiedenis van deze voertuigen gaat terug tot halverwege de dertiger jaren. Canada had in die jaren een groeiende autoindustrie, welke grotendeels bestond uit dochtermaatschappijen van de Amerikaanse reuzen zoals General Motors, Ford en Chrijsler. Gedurende de dertiger jaren was de politiek van het Britse ministerie van oorlog erop gericht de militaire uitrusting binnen het Britse Gemenebest zoveel mogelijk te standaardiseren. Produkten van de twee grootste Canadese Fabrikanten, Ford en G.M., waren al in verschillende Gemenebestlanden in gebruik, onder andere Australië, India, Zuid-Afrika en Egypte, en in 1936 besloten beide firma's hun produktieactiviteiten voor militaire doeleinden te koppelen. In samenwerking met het Canadian War Deparment's Army Engeneering Design Branch werd een serie C.M.P.-voertuigen opgezet en ontwikkeld die in grote mate overeenstemde met Engelse ontwerpen. Men gebruikte dezelfde reeks van chassisclassificaties: stafwagens, utilities, 8 cwt, 15 cwt, 2 en 3 tons vrachtwagens, ambulances, veld- en middelzware artillerietrekkers en andere bijzondere carrosserietypen. Standaardisatie was betrekkelijk gemakkelijk daar er maar twee fabrikanten (namelijk Ford en G.M.) met grote produktiemogelijkheden bij dit project betrokken waren.

De Canadese territoriale strijdkrachten, die in de jaren voor de oorlog een bescheiden omvang hadden, maakten hoofdzakelijk gebruik van civiele vrachtwagens. Bij het uitbreken van de oorlog, - Canada verklaarde op 10 september 1939 aan Duitsland de oorlog, na Engeland, Australië, Nieuw-Zeeland en Frankrijk die op 3 september deze beslissing al hadden genomen - werd het noodzakelijk om voor de uitbreiding van de strijdkrachten zonder vertraging over grote aantallen voertuigen te beschikken. Het was vrij eenvoudig de produktie van de civiele standaardtypen met enkele wijzigingen aan te passen aan militaire eisen. De meest opvallende wijzigingen waren: grof geprofileerde terreinbanden, grillebeschermer en oorlogsverlichting. Deze voertuigen werden aangeduid als M.C.-voertuigen, - M.C. staat voor Modified Conventional, aangepast civiel - en omvatten stafwagens, utilities, 15 cwt, 2 en 3 tons vrachtwagens.

In het begin van de oorlog werden grote aantallen M.C.'s verscheept, in het bijzonder voor het gebruik in de Noordafrikaanse veldtocht. Goede voorbeelden van deze voertuigtypen waren onder andere de Dodge D 15, D 60S en D 60L, waarvan ook een groot aantal in gebruik is geweest bij de Koninklijke landmacht. De Canadese voertuigproduktie kwam pas goed op gang na juni 1940, toen het Britse expeditieleger het grootste deel van zijn voertuigen en uitrusting bij het overhaast terugtrekken van zijn troepen op de stranden van Duin-

kerken moest achterlaten. Daar de Britse industrie al op volle toeren draaide en Engeland onder de bedreiging van een invasie en bombardementen kwam te liggen, moest de Britse regering uitzien naar een nieuwe bron van leveranties, welke werd gevonden in Canada. De Britse regering plaatste orders voor een eerste aanvulling van 7.000 voertuigen. Dit was het begin van Canada's verwikkeling op grote schaal in de produktie van militaire voertuigen binnen het Britse Gemenebest gedurende de Tweede Wereldoorlog buiten Engeland. De ontwikkeling van C.M.P.-voertuigen werd opgevoerd en bestond uiteindelijk uit een reeks van chassistypen welke in termen van standaardisatie tot de beste van de wereld gerekend konden worden. Deze C.M.P.-voertuigen welke gebouwd werden door G.M. en Ford, waren uitgerust met standaardmotoren en versnellingsbakken. General Motors gebruikte hiervoor de 6 cilinder Chevrolet 216 lijnmotor en Ford zijn bekende V8-motor. De GM C60X werd uitgerust met de G.M.C. 270 lijnmotor. De aangedreven voorassen werden uitgevoerd volgens het Amerikaanse Marmon - Herringtonprincipe met gebruikmaking van standaarddifferenties. De eerste C.M.P.-voertuigen kwamen begin 1940 gereed en werden het eerst toegevoegd aan de Canadese strijdkrachten.
Gedurende de produktieperiode, welke doorliep tot in 1945, vonder er enkele grote wijzigingen plaats in het oorspronkelijke ontwerp. De grootste verandering vormde de cabine, het front en de motorkap. Het oorspronkelijke model cabine werd aangeduid als C.M.P. Cab no. 11 (1940). Het was een geheel stalen, smalle gedrongen cabine, met portieren die aan de voorzijde geopend werden. De motorkap kon aan beide zijden open en de koplampen waren gemonteerd op de brede voorspatborden. Een weinig gewijzigd model cabine was de C.M.P. Cab no. 12 (1941). Deze kreeg een van voren opklapbare motorkap, waarbij de motor gemakkelijker toegankelijk werd. Dit model werd aangeduid als *Alligator* hood, Krokodiltype motorkapsluiting.
Als gevolg van herhaalde kritiek van zijn gebruikers op de te krappe cabines, van de eerste typen C.M.P.-voertuigen volgens Engels ontwerp, - zo waren er onder andere klachten over het tekort aan beenruimte voor de chauffeur en de mede-inzittende -, werd in 1942 een nieuwe veel ruimere cabine ontworpen en ingevoerd voor alle C.M.P.-voertuigen. Dit model cabine werd aangeduid als C.M.P. Cab no. 13 (1942-1945). Deze geheel stalen cabine was veel ruimer van opzet en bestond uit een breed rechthoekig front met kleine motorkap en ingebouwde koplampen aan weerszijden van de grille - bij oorlogsverlichting was aan de linkerzijde een black-out verlichting aangebracht en was de rechterzijde geblindeerd - en portieren die aan de achterzijde geopend werden. Ook was deze cabine uitgevoerd met een bredere gedeelde voorruit, welke schuin naar achteren geplaatst stond en naar voren opengezet kon worden. Dit was kenmerkend voor dit model. Er waren ook nog verschillende andere uitvoeringen zoals:

C.M.P. Cab no. 42	Gelijk aan Cab no. 12	maar met open cabine
C.M.P. Cab no. 43	Gelijk aan Cab no. 13	maar met open cabine
C.M.P. Cab no. 435	Gelijk aan Cab no. 43	maar met extra brede cabine en vier zitplaatsen

De hoge graad van standaardisatie over de gehele C.M.P.-reeks van 8cwt 4x2 tot en met 3 ton 6x6 was een belangrijke prestatie. Wat deze C.M.P.-voertuigen speciaal interessant maakte was dat zij een combinatie vormden van het Engelse oorlogsontwerp - frontstuur, grote wielen enzovoorts -, de Amerikaanse technologie - motoren, versnellingsbakken en assen - en massaproduktie. Canada werd de hoofdleverancier van motorvoertuigen voor het Britse Gemenebest. In 1941 werden niet minder dan 189.178 voertuigen geproduceerd. Een jaar later bereikte men een record van maar liefst 199.542 voertuigen en 12.987

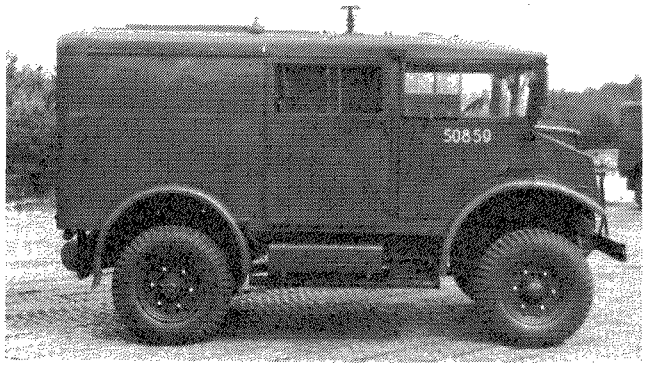

Afb. 1

De Chevrolet C8A H.U.W. (radiowagen), 3/8 ton, 4x4

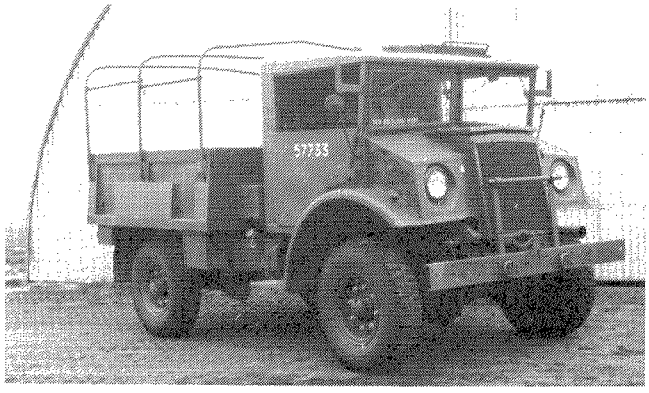

Afb. 2

De Ford F15A vrachtwagen, 3/4 ton, 4x4

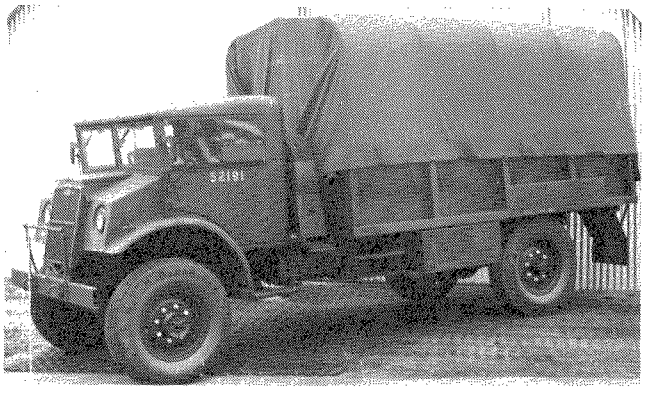

Afb. 3

De Chevrolet C60L vrachtwagen, 3 ton, 4x4

A.F.V.'s (Armoured Fighting Vehicles), de hoogste jaarproduktie die tijdens de oorlog bereikt is. De totale voertuigproduktie in Canada tussen 1939 en 1945 bedroeg 815.729 voertuigen en 50.663 A.F.V.'s. In Australië, India en Nieuw-Zeeland zijn ook C.M.P.-voertuigen geassembleerd. Deze waren van Canadese oorsprong, ofschoon de opbouw en bepaalde andere componenten vaak ter plaatse werden gefabriceerd.
De C.M.P.-voertuigen die bij de K.L. in gebruik geweest zijn, behoorden bijna allemaal tot het bekende model Cab no. 13. Een uitzondering hierop vormden een klein aantal 15 Cwt's vracht- en radiowagens met het model Cab no. 12, en enige Bofors motoraffuiten van Ford, die het model Cab no. 43 S hadden. Ondanks het feit dat G.M. zowel als Ford hetzelfde type voertuig bouwde, zijn er toch een aantal karakteristieke verschillen aan te wijzen waaraan men een Chevrolet van een Ford kan onderscheiden.

Deze verschillen zijn:		**Chevrolet**	**Ford**
		General Motors of Canada Ltd.	Ford Motors Co of Canada Ltd.
Motortype	:	6 cilinders in lijn 4-takt, kopklepper, benzine	V-8 4-takt, zijklepper, benzine
Vermogen	:	85 pk bij 3400 omwentelingen per minuut	95 pk bij 3600 omwentelingen per minuut
Aangedreven astype	:	Banjo	Split
Uitvoering radiateur Grille	:	Diagonaal	Vierkant
Radiateur Grille-embleem	:	Chevrolet	Ford (ovaal)
Radiateurbeschermer	:	Dubbel blad (staat verder uit elkaar)	Meerdere bladen (dichter bij elkaar)
Plaats claxon	:	Ingebouwd, onder motorkap op inlaat spruitstuk	Uitwendig, links tegenover stuurhuis
Radiateuroverlooptank	:	Tot 1943 uitwendig op linker voorscherm, daarna inwendig	Inwendig
Stuurwiel (4 spaken)	.	Zwart hard rubber en hout	Zwart hard rubber
Instrumentenpaneel	:	Tot 1943 Chevrolet civiel	Tot 1943 Ford civiel

Vanaf begin 1943 werd voor Chevrolet en Ford een rechthoekig instrumentenpaneel gebruikt met ronde meters. Ook trof men bij sommige Fords onder de koplampen, in het front geperst de tekst aan: *Ford* of *Ford Canada*. De GM (C60X) was gelijk aan de Chevrolet, maar uitgevoerd met een G.M.C. 6 cilinder lijnmotor met een vermogen van 100 pk, een grille die 1 inch naar voren uitgebouwd was, een vierkant GM grille-embleem en drie aangedreven assen (6x6).
Het interieur van deze voertuigen met model Cab no. 13 (semi-frontbesturing) was zeer ruim van opzet: in het midden de motorkap, met aan weerszijden een verstelbare zitplaats. Hierbij viel direct op dat deze voertuigen voorzien waren van rechtse besturing, zodat alle bedieningshandels zich aan de linkerzijde van de bestuurder bevonden en geplaatst waren achter de motorkap tussen de zitplaatsen. Het gaspedaal bevond zich tussen

het koppelingspedaal links en het rempedaal rechts. Het rechthoekige instrumentenpaneel was rechts onder de voorruit aangebracht. Zowel de linker- als de rechtervoorruit, welke aan de bovenzijde naar voren geopend konden worden op elke gewenste stand door middel van regelbare raamsteunen. De bovenbouw van de portieren, welke bestond uit een metalen raam met mica vensters en een canvas klep voor het bedienen van de portiervergrendeling aan de buitenzijde, kon gemakkelijk verwijderd worden en opgeborgen in een speciale hoes, welke tegen de achterwand van de cabine was aangebracht. Een deel der voertuigen was uitgerust met een vierkant luik aan de linkerzijde in het dak, dat gebruikt kon worden voor waarneming (luchtverkenning) en van binnenuit geopend werd. Vanaf juli 1944 werd dit luik vervangen door een cirkelvormig gat (heupring), dat afgedekt werd met een canvas hoes.
De aanduiding 4x2, 4x4 etcetera, welke men aantreft bij militaire en terreinvoertuigen, heeft de volgende betekenis. Het eerste cijfer geeft aan, het aantal wielen op de weg, waarbij dubbele bandenmontering (dubbel lucht) gerekend wordt als een wiel. Het tweede cijfer geeft aan, het aantal wielen dat aangedreven kan worden. Hieruit volgt dat 4x2 betekent: een voertuig met vier wielen waarvan er twee aangedreven worden (achteras).
4x4 betekent: een voertuig met vier wielen waarvan er vier aangedreven worden (2 assen).
6x4 betekent: een voertuig met zes wielen waarvan er vier aangedreven worden (2 assen).
6x6 betekent: een voertuig met zes wielen waarvan er zes aangedreven worden (3 assen).
De verschillende chassis typen en de speciale carrosserieën welke hierop vervaardigd werden, vormden hierdoor een grote verscheidenheid aan voertuigen. Het zou te ver voeren al deze typen te vermelden, vandaar dat hieronder alleen die voertuigen en typen vermeld worden welke bij de K.L. in gebruik zijn geweest. Uitgezonderd zijn de K.L.-voertuigen die gebruikt werden in Nederlands-Indië.

Trucks, 8 cwt 4x4

Chevrolet C8A
Dit type werd uitgebracht in 1942 en werd alleen gemaakt bij General Motors of Canada Ltd. Alle modellen hadden een geheel stalen vierkante opbouw en werden vervaardigd tot half 1945. Het front is gelijk aan model Cab no. 13 zonder achterwand, waarop de achterbouw aansluit welke aangepast werd voor het doel waarvoor hij bestemd was.
Zo ontstonden de typen:

1C1 : Wagen voor personenvervoer H.U.P. (Heavy Utility Personnel). Dit type had 5 portieren (2 aan elke zijkant en 1 aan de achterkant), rondom ramen en 6 zitplaatsen.
1C2 : Radiowagen H.U.W. (Heavy Utility Wirrless). Dit type had 5 portieren (2 aan elke zijkant en 1 aan de achterkant), geen ramen achter en 5 zitplaatsen.
1C7 : Gelijk aan 1C1, maar met een reservewiel aan de rechterzijkant en maar 4 portieren. (1 aan de rechterzijkant, 2 aan de linkerzijkant en 1 aan de achterkant).
1C8 : Gelijk aan 1C2, maar met een reservewiel aan de rechterzijkant en maar 4 portieren (1 aan de rechterzijkant, 2 aan de linkerzijkant en 1 aan de achterkant).

Wielbasis : 101 inch
Bandenmaat : 9.25 x 16
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit

Trucks, 15 cwt 4x2

Chevrolet C15

Ford F15

1. 3/4 ton vrachtwagens met stalen laadbak, huif van zeildoek
2. 3/4 ton vrachtwagen met houten laadbak en huif

Deze voertuigen hebben een vaste vooras en alleen een aangedreven achteras, waardoor deze voertuigen iets lager zijn dan de C15A en de F15A 4x4.

Wielbasis : 101 inch
Bandenmaat : 9.00 x 16
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit

Trucks, 15 cwt 4x4

Chevrolet C15A
Ford F15A

1. 3/4 Tons vrachtwagen met stalen laadbak en huif
2. 3/4 Tons vrachtwagen met houten laadbak en huif
3. Waterwagen met een tankinhoud van 200 Imp gallon (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
4. Laswagen (Machinery), voor elektrisch lassen te velde (deze kwam alleen voor als Ford).
5. Radiowagen met een vierkante opbouw (diverse typen).

Wielbasis : 101 inch
Bandenmaat : 9.00 x 16
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit

Trucks, 30 cwt 4x4

Chevrolet C30
Ford F30

1. Trekker voor Luchtdoelgeschut (L.A.A. tractor).
2. Bureauwagen (office) (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
3. Radiowagen (deze kwam alleen voor als Chevrolet).

De C30 en de F30 verschillen hoofdzakelijk van de C60S en de F60S door de bandenmaat, het lichtere veerpakket en het onbreken van rembekrachtiging.

Wielbasis : 134 inch
Bandenmaat : 10,50 x 16
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit en tussenbak met hoge en lage overbrenging

Trucks 3 ton 4x4

Chevrolet C60S, C60L
Ford F60S, F60L
Lange wielbasis : 158 inch

1. 3 Tons vrachtwagen met stalen laadbak en huif.
2. Benzinewagen met twee compartimenten van ieder 400 Imp. gallon.
3. Bureauwagen (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
4. Radiowagen (diverse typen).
5. Ziekenwagen (deze kwam alleen voor als Ford).
6. Werkplaatswagen (diverse typen) (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
7. Kraanwagen (deze kwam alleen voor als Ford).

Afb. 4

De Ford F.G.T. veldartillerietrekker, 3 ton, 4x4

Afb. 5

De G.M. C60X verbindingsradiowagen, 3 ton, 4x4

8. Magazijnwagen (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
9. Wagens met diverse functies.

Korte wielbasis : 134 inch

1. Kiepwagen (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
2. Radiowagen (deze kwam alleen voor als Chevrolet).
3. Kraanwagen (speciaal type met bok) (deze kwam alleen voor als Chevrolet).

Wielbasis : 134 inch voor C60S en F60S
158 inch voor C60L en F60L
Bandenmaat : 10,5 x 20
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit en tussenbak met hoge en lage overbrenging

Trucks, 3 ton 6x6

GM C60X

1. Radiowagen met gesloten opbouw
2. Werkplaatswagen met gesloten opbouw

Wielbasis : 160 inch (midden tandemstel)
Bandenmaat : 10,50 x 20
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit en tussenbak met hoge en lage overbrenging

Artillerietrekker 4x4

Chevrolet CGT
Ford FGT

Veldartillerietrekker, waarvan het front gelijk was aan model Cab no. 13 zonder achterwand, waarop aansluitend de achteropbouw waarvan het achterste gedeelte schuin afliep. Het reservewiel was gemonteerd op een steun op het schuine achtergedeelte (4e type).

Wielbasis : 101 inch
Bandenmaat : 10,50 x 20
Aantal versnellingen : 4 vooruit - 1 achteruit en tussenbak met hoge en lage overbrenging

Na een lange reeks van jaren hun dienst bewezen te hebben, werden deze C.M.P-voertuigen, die een vertrouwd beeld vormden bij alle K.L.-onderdelen, in de periode 1955-1961 vervangen door de bekende DAF-typen: YA 126, YA 316, YA 318 en YA 328. De Koninklijke marine heeft zelfs tot aan het eind van de zestiger jaren nog een twintigtal Fords F60L drietonners in dienst gehad. Het feit dat nog een aantal van deze C.M.P.-voertuigen na 35 jaar in gebruik is in civiele dienst als kraanwagens of trekker, is duidelijk een bewijs van een goede kwaliteit en een uitgekiend ontwerp.

DE UNIFORMEN VAN HET KNIL OMSTREEKS DE EEUWWISSELING

W.R. van der Weide

In november 1980 was het 150 jaar geleden dat het KNIL, voortgekomen uit de KL, of, zoals men vroeger zei, het Leger hier te lande, een zelfstandig bestaan begon te leiden, en op 26 juli van hetzelfde jaar was het tevens 30 jaar geleden dat ditzelfde KNIL, na 120 jaar te hebben bestaan, werd opgeheven. Naar aanleiding van deze feiten leek het ons een goed idee, ter gelegenheid van het derde lustrum van onze vereniging, en met deze nog duidelijke herinnering aan de zojuist plaatsgevonden hebbende inhuldiging van koningin Beatrix, enige aandacht te besteden aan het uiterlijk van het KNIL omstreeks de eeuwwisseling, nader gepreciseerd rond 1898, het jaar waarin de jonge koningin Wilhelmina werd ingehuldigd. Alvorens met deze beschrijving aan te vangen moeten we nog wel enige algemene opmerkingen maken.

De elkaar opvolgende uniformen van het KNIL hebben gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw veel op die van de KL geleken. Nog bij de invoering van de uniform van 1868 zat hoofdzakelijk de overweging voor: *de kleeding van het Nederlandsch-Indisch Leger voor zoveel doenlijk te vereenvoudigen en in overeenstemming te brengen met die van het Leger in Nederland*. Of men hierin is geslaagd wagen wij te betwijfelen, omdat een uniform in de tropen qua snit en kwaliteit van de stof natuurlijk andere eisen stelt dan aan de in Europa gebruikte kleding. Reeds tijdens de eerste Atjeh-expeditie (1873) bleek dit en de tijdgenoot had er niet veel goede woorden voor over. Het Indisch Militair Tijdschrift laat ons hieromtrent bepaald niet in het ongewisse en is in zijn kritiek vaak niet mals.

In het begin van de tachtiger jaren van de vorige eeuw gaat men voor wat betreft de kleding in het KNIL echter in hoofdzaak een eigen koers varen, terwijl in de negentiger jaren het definitief afgelopen is met het streven naar eenvoud en met het in overeenstemming brengen van de uniform met de kleding van het leger in Nederland. Integendeel mogen wij wel zeggen, en wij hoeven na circa honderd jaar op onze collega's uit die tijden dan ook niet jaloers te zijn. Echter, nog lang zouden de uniformen der opperofficieren in Nederland en Indië hetzelfde zijn, behoudens enige afwijkingen bij die van het KNIL, welke verband hielden met de klimatologische omstandigheden.

Wij hebben er de voorkeur aan gegeven, in stede van ons in de vrij saaie stijl en de droge opsommingen van de betrekkelijke Koninklijke Besluiten te verliezen, door onze eigen verhaaltrant de leesbaarheid van het hieronder volgende te bevorderen, hierbij weglatende wat ons inziens kan worden gemist. Helaas heeft de tijd ontbroken om door archiefonderzoek de considerantia van de invoering van nieuwe kleding en uitrusting of delen daarvan te achterhalen en dus doende te ontdekken aan wiens of wier brein de onvolstelbaar onpraktische en nog niet eens mooie uniformen van het KNIL van de negentiger jaren van de negentiende eeuw zijn ontsproten. Het spreekt vanzelf dat hieronder, indien noodzakelijk, ook aandacht zal worden besteed aan de uniform der invaliden op Bronbeek. In het algemeen volgde deze de activiteitsuniform, met enige afwijkingen, verband houdende met de bijzondere status en de hogere leeftijd der invaliden.

In de tachtiger jaren werd het nieuwe model kleding voor onderofficieren beneden de graad van adjudant-onderofficier, voor korporaals en voor soldaten in beproeving gegeven. Dit leek in geen enkel opzicht op de uniform in Nederland en het bestond uit serge attila, pantalon en helmhoed. Officieren behielden voorshands hun bestaande kleding. Na nog enige jaren, waarin nog diverse veranderingen werden aangebracht, werd bij Koninklijk Besluit

Afb. 1

Tweede-luitenant in grote tenue 1894-1896, met sabel M154.

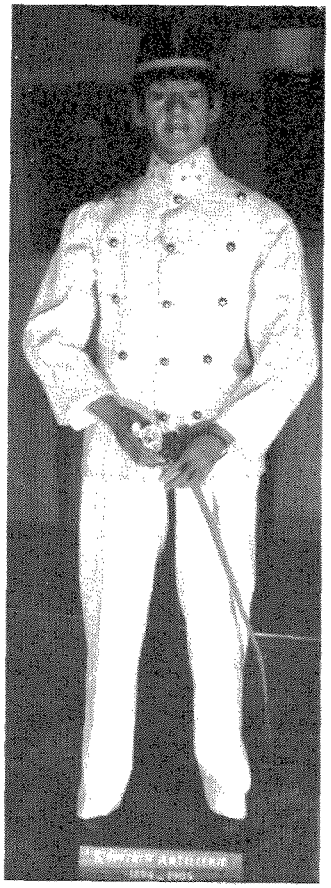

Afb.2

Kapitein der artillerie in witte kleding 1894-1905

Afb. 4

Eerste luitenant der artillerie in grote tenue 1896

(KB) van 17 februari 1894 no. 21 de nieuwe kleding van alle categorieën militairen vastgesteld. In deze uniform vertoonde het KNIL zich dus ten tijde van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898, en wel voor officieren:

1. in grote tenue: (afb. 1)
   - een attila en een pantalon van fijn gekeperd donkerblauw laken met kurken helmhoed, bekleed met laken van dezelfde kleur en voorzien van dekplaat met puntversiering, zonplaat en metalen geschakelde stormband. De uitmonsteringskleur, op attila en pantalon, werd eveneens gewijzigd, evenals de categorieën waarvoor de uitmonsteringskleur gold, te weten:
   - oranje uitmonstering en de attila met vergulde knopen voor de infanterie;
   - ponceaurode uitmonstering en de attila met verzilverde knopen voor de cavalerie, de militaire paardenartsen en de militaire apothekers;
   - karmozijnrode uitmonstering en de attila met verzilverde knopen voor de militaire administratie. De Generale Staf had nog geen aparte uniform, evenmin als de toen nog onder de militaire administratie ressorterende intendance;
2. in kleine, of dagelijkse, en in marstenue;
   Als onder 1., doch nu mocht ook een soortgelijke wollen stof van dezelfde kleur worden gedragen. Ook mocht hierbij een witte broek van Engels leder, Russisch linnen of drill worden gedragen, terwijl de helmhoed nu voorzien moest zijn van dekplaat met sluitdop, de bekende ster, en zonder de geschakelde stormband.
   De versiering was als volgt:
   a. op de borst vijf tressen van vierkant zwart fijn kemelsharen koord, dik 4 mm;
   b. op elk der mouwen een dubbele lis van zwart fijn kemelsharen tres, breed 3,5 mm;
   c. op de kraag, 3,5 à 4 cm hoog, borst, rug, ondermouwen en ter weerszijden op de panden in de uitmonsteringskleur gekleurd fijn kemelsharen tres, breed 2,5 mm. Voor wat betreft de ondermouwen: behalve bij de paardenartsen, officieren van gezondheid en de militaire apothekers, die daarop biezen van het laken van de attila droegen. Het gekleurde tres op de borst deed de attila tevens de indruk van de ulanka geven. In 1905 heeft men dan ook deze te druk makende versiering verwijderd.

De attila was voorzien van schouderpassanten van het model zoals dit reeds sedert 1868, evenals bij de KL, bestond. De sabelkoppel werd steeds onder de attila gedragen. De officieren der genie, de officieren van gezondheid, de militaire paardenartsen en de militaire apothekers droegen de emblemen op de kraag zoals ze bij de vorige uniform ook waren voorgeschreven, dus bij de genie gouden sappeurshelmen, bij de paardenartsen en apothekers gouden esculapen, waaromheen een dito lauwerkrans. De pantalon was demicollant en had een platte bies van laken ter weerszijden, breed 5 mm, in de uitmonsteringskleur. Bij het paardrijden mocht een wijdere en met leder of laken gedoubleerde pantalon worden gedragen, op dezelfde wijze als hiervoor uitgemonsterd.
Deze zojuist genoemde attila had drie rijen van elk vijf knopen, de middelste rij geheel bolvormig, zogenaamde *ballonknopen*, de twee buitenste rijen half bolvormig, *halfballonknopen*, bij de artillerie, de genie en de geneeskundige dienst alle voorzien van de emblemata, zoals bij het vorige model reeds was voorgeschreven. De attila werd gesloten met gulpsluiting en had in elk der achterpanden een zak, gesloten met een met laken overtrokken knoopje, en op de borst twee zakken, de ene rechts, de ingang liggende in de lengte langs de gulp, de andere links, met de opening langs de tweede tres van boven. Men ziet ook modellen met één of zelfs zonder zakken. De kraag had ronde hoeken en werd met slechts één haak en oog gesloten.

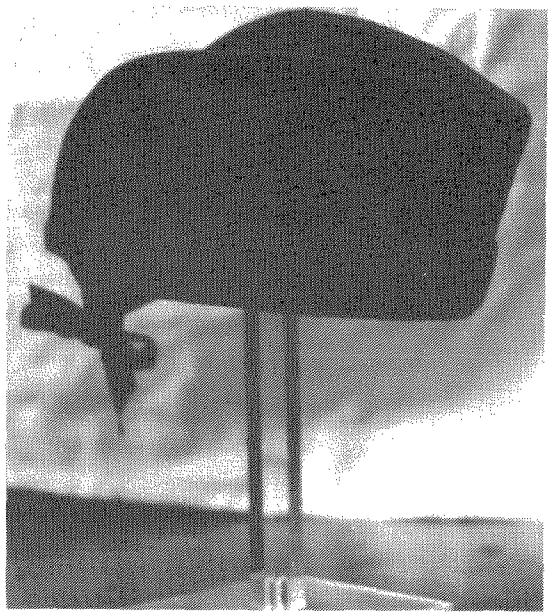

Afb. 3

Kwartiermuts, zogenaamd Schots model, artillerie, 1894-1899

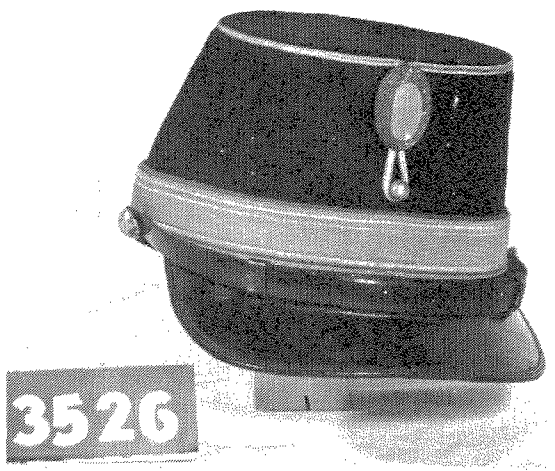

Afb. 5

Kwartiermuts hoofdofficier 1896-1905

De rangonderscheidingstekenen werden gedragen op elk der voorzijden van de kraag en bestonden uit zespuntige metalen sterren, namelijk één voor de tweede-luitenant, twee voor de eerste-luitenant, drie in een driehoek voor de kapitein of ritmeester. Op de blauwe attila der hoofdofficieren zaten deze sterren op gouden of zilveren galon, waarmee de gehele kraag was bedekt. De majoor had derhalve één, de luitenant-kolonel twee en de kolonel drie sterren. Zij waren van zilver- of goudkleurig metaal, altijd tegengesteld aan het metaal der knopen, derhalve koperen knopen - zilverkleurige sterren, en omgekeerd. Het kraaggalon der hoofdofficieren was overeenkomstig het metaal der knopen. Opperofficieren hadden vier sterren, waarvan voor generaals-majoor de tweede voorste van goud en voor luitenant-generaals alle vier van zilver.
De kleur der fouragères, *schouderkwasten met snoeren*, en de metaalversieringen van de helmhoed, bij cavalerie en artillerie ook van de giberne, kwamen met de kleur der knopen overheen. De fouragères behoorden voor alle wapens en dienstvakken bij de kleine tenue van vóór 1868, toen er nog geen kraagsterren bestonden, en dienden om de rang aan te geven, zoals bij de oudere lezers nog wel bekend, uitgevoerd met torsaden (dunne strengetjes van goud of zilver) en bouillons (dikke dito). Tweede- en eerste-luitenants hadden respectievelijk twee en drie kwasten (twee onder, één boven), van torsaden, kapiteins, majoors, luitenant-kolonels en opperofficieren respectievelijk twee, drie en vier van bouillons (goud of zilver). Bij de luitenants waren de bovenste twee van zilver of goud, de onderste van goud of zilver. Bij kolonels waren alle vier kwasten van goud (zilver). De opperofficieren droegen altijd vier gouden kwasten, zij het dat hun rang nader werd aangeduid door sterren op de zogenaamde peren der bovenste kwasten, namelijk luitenant-generaals twee op de binnenste kwast en één op de buitenste, en generaals-majoor op elke bovenste kwast één. Ze behoorden vanaf 1868 voor opper- en hoofdofficieren tot de kleine of dagelijkse tenue en voor alle categorieën officieren tot de grote tenue. Subalterne officieren mochten ze in de kleine tenue (buiten dienst) dragen.
De opperofficieren mochten in kleine of dagelijkse en in marstenue de helmhoed dragen van het voor de overige officieren vastgestelde model, terwijl alle categorieën officieren buiten dienst of bij door de legercommandant te bepalen diensten de kwartiermuts mochten dragen. Die werd bij de vorige uniform reeds gedragen, nu echter iets vereenvoudigd. Het geblokt galon voor hoofd- en subalterne officieren kreeg nu een breedte van 26 mm, terwijl hij aangepast werd aan de nieuwe kleding. Opperofficieren droegen een ander model kwartiermuts.
Voorts mocht worden gedragen en werd hierbij ingevoerd, de witte attila en de witte helmhoed, de attila weer van Engels leder, Russisch linnen of drill en de helm met wit laken of soortgelijke wollen stof bekleed. (afb. 2) De metaalversieringen waren dezelfde als bij de blauwe helm, in overeenstemming met wapen of dienstvak van de officier. De helm werd alleen met dekplaat en puntversiering gedragen en, evenals de witte attila, nimmer in Europa. Op de witte attila droegen de opper- en hoofdofficieren niet het kraaggalon, doch ter nadere aanduiding van hun rang op beide ondermouwen tussen het treswerk één, twee of drie zilveren of gouden vijfpuntige sterren, hoofdofficieren één, generaals-majoor twee en de luitenants-generaal drie. Dat dit laatste vaak moeilijkheden gaf, is duidelijk, vandaar dat deze mouwsterren in 1905 vervielen en de witte attila voor opper- en hoofdofficieren in den vervolge werd versierd met schouderpassanten (goud of zilver), overeenkomstig het model van de hierna nog te beschrijven attila model 1896.
De witte attila was versierd met plat, witkatoenen treswerk, ook op de mouwen. Er waren geen biezen in uitmonsteringskleur. De hoogte van de kraag bedroeg 3 cm. De attila had,

evenals de donkerblauwe, drie rijen koperen of wit metalen knopen, welke daaraan met splitpennen werden bevestigd.
Voor alle categorieën officieren mocht de overjas van de infanterie van het Nederlandse leger worden gedragen, mits steeds voorzien van de rangsdistinctieven welke daarbij voor dat leger golden, dat wil zeggen, sterren op de kraagpunten voor opperofficieren tevens op de ondermouw, zoals ook voor de witte attila gold.
De adjudanten van de gouverneur-generaal en die van de opperofficieren droegen de uniform van hun wapen en daarbij op beide ondermouwen een platte verzilverde tres, breed 3 mm. Die van de gouverneur-generaal behielden de zilveren nestel aan de rechter schouder.
De officieren van de Generale Staf hadden op de mouwen van de uniform van hun wapen dezelfde tres, echter van goud.
De kraag van de subalterne officieren van de militaire administratie was geheel van karmozijnrood laken, die van de subalterne officieren paardenarts van ponceaurood laken. Eveneens droegen de uniform van hun wapen of dienstvak, de hoofd- en subalterne officieren magazijnmeester bij de verschillende wapens en dienstvakken. Op beide voorzijden van de kraag hadden ze een oplegsel in de uitmonsteringskleur, van dezelfde vorm als in latere jaren de aspirant-reserve-officieren bij de KL, de toenmaals genoemde *roodborstjes*. Officieren van het Korps Marechaussee, opgericht in 1890, droegen in 1894 nog geen speciaal onderscheidingsteken.

De hiervóór beschreven uniform gold ook voor adjudant-onderofficieren - de graad van onderluitenant bestond in 1894 nog niet - behoudens de volgende verschillen:
- de schouderpassanten waren, evenals reeds in het vorige uniform, met zijde doorwerkt;
- de mouwen waren niet versierd met zwart kemelsharen tres;
- de borsttressen konden in kleine of dagelijkse en in marstenue van grover kemelshaar zijn;
- zij droegen witte attila noch witte helmhoed.

De adjudant-onderofficieren conducteurs droegen hetzelfde onderscheidingsteken als de magazijnmeester. Zij droegen buiten dienst en bij kleine door de legercommandant aan te wijzen diensten de kwartiermuts naar het tot dusver voor hen gebruikelijke model, knoopjes en uitmonstering overeenkomstig die van de attila. Kapelmeesters der stafmuziek droegen de attila van de adjudant-onderofficieren der artillerie met ponceaurode kraag en zonder artillerie-embleem op de knopen. Stafmuzikanten en élève-stafmuzikanten droegen eveneens de uniform der artillerie met gladde knopen, de kraag langs de bovenzijde omzet met een gouden galon, breed 13 mm voor de stafmuzikanten en een even breed galon van kemelshaar voor de élève-stafmuzikanten. Onderofficieren beneden de graad van adjudant-onderofficier en mindere militairen kregen een attila en een pantalon van donkerblauwe serge, een kurken helmhoed, bekleed met serge van dezelfde kleur, en een kwartiermuts, Schots model, waarvan de uitmonsteringskleur overeenkwam met die van de attila. Schrijvers, provoost-geweldigers, stokkenknechts, - vrij vertaald: cipiers - hopitaalpersoneel en andere militairen die niet tot een bepaald wapen of dienstvak behoorden, droegen de uniform van de infanterie. Het hospitaalpersoneel kreeg later gele uitmonstering, evenals de Koloniale Reserve. De bestaande overkleding, kapotjas en manteljas, bleef voorlopig behouden. Evenals bij de officieren werd in groot tenue de helm met dekplaat en puntversiering gedragen, overigens altijd met dekplaat en sluitdop, in grote tenue voorts altijd de attila met schouderpassanten en borsttressen, de laatste door de troep niet ten onrechte als *drooglijntjes* betiteld. Schouderkwasten met snoeren waren vervallen. Deze kwamen

overigens bij de in 1909 ingevoerde uniform weer terug.
De hierboven vermelde attila was voorzien van gulpsluiting en had twee rijen, elk van vijf gebombeerde knopen (koper of wit metaal, overeenkomstig wat daarover bij officieren werd geschreven). Onder op de mouw zat een klein knoopje onder de tresversiering in de uitmonsteringskleur.
De schouderpassanten van wollen koord in de uitmonsteringskleuren waren weer overeenkomstig wat daarover bij de officieren werd geschreven. De attila had voorts vijf losse oranje tressen en was om de kraag (hoog 3 - 3,5 cm), de onderzijde en de naden der mouwen, op de borst en rug in elk der zijpanden en de zakkleppen achter versierd met treswerk in de uitmonsteringskleur, breed 2,5 mm.
Het niet bereden personeel, dat in tegenstelling met de beredenen de sabelkoppel boven de attila droeg, had links een losse passant van serge met twee metalen knopen, om de sabelkoppel door te geleiden. In de achterpanden van de attila zaten twee zakken, en op de linkerborst een binnenzak. De pantalon had een bies in de uitmonsteringskleur, breed 5 cm. Al met al was het een drukke uniform, welke ook te velde moest dienen en waarover de kritiek, in Bandoeng nauwelijks vernomen, niet mals was. Zij zou het tot 1909 uithouden, na een kleine vereenvoudiging in 1905.

De zojuist beschreven uniform gold uiteraard ook voor Bronbeek, met enkele veranderingen, uitzonderingen en uitbreidingen, eigen aan het speciale karakter dier inrichting, met dien verstande dat voor alle *invaliden* de uniform van de infanterie van het KNIL gold. Deze bestond uit attila, pantalon, mouwvest en overjas, alles van laken, en niet de kwartiermuts Schots model, doch die van het model zoals die hierboven bij de officieren is beschreven, maar dan met de 24 mm brede band, van oranje galon voor onderofficieren, voor korporaals en soldaten van oranje laken. Aan de voorzijde was deze voorzien van een ellipsvormige pompon, voor onderofficieren bestaande uit een met drie rijen vergulde torsade aan de buitenzijde en van binnen oranje zijde, voor korporaals en soldaten geheel van oranje zijde. Helmhoeden werden door de invaliden niet gedragen. In grote tenue kwam daarbij de korte infanteriesabel.
Adjudant-onderofficieren droegen dezelfde kwartiermuts als hun collega's in actieve dienst (hetzelfde model als de officieren, alleen met een smaller gouden of zilveren galon) en waren met de sabel gewapend, zoals voorgeschreven voor hun graadgenoten bij het KNIL. Dit was voor alle wapens en dienstvakken dezelfde, namelijk de cavaleriesabel van de KL. De sabel M' 54 was in 1894 afgeschaft, maar werd bij infanterie en militaire administratie nog wel gedragen.

In het bestek van dit artikel is het nauwelijks interessant om een gedetailleerde beschrijving van de helmhoed te geven. Wij volstaan derhalve met te vermelden dat het model der militairen beneden de graad van adjudant-onderofficieren blinkend metaalwerk had, dat dus moest worden gepoetst, en dat de *cocarde* in de zonplaat van de militairen beneden de graad van adjudant-onderofficier van oranje geverfd zink was. Hij verschilde overigens met het vorige model in die zin dat hij de zogenaamde *puntversiering* had in plaats van de leeuwekop en dat hij hoger was. De helm had in tegenstelling met die der officieren in plaats van een metalen stormband een nagebootste stormband van bruin leder, gedragen ter weerszijden door een leeuwekop van een groter model dan dat der officieren. De kwartiermuts Schots model had bij de artillerie langs de onderband geen tresversiering, doch een ponceaurode band van laken, breed 3 cm. (zie afb. 3)

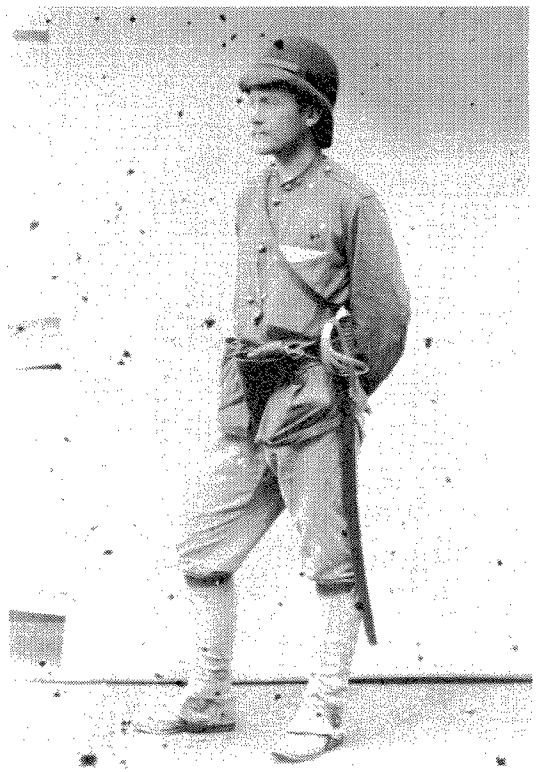

Afb. 6

Marstenue eerste-luitenant der infanterie zoals deze voornamelijk rond de eeuwwisseling, oogluikend toegelaten, werd gedragen. Deze uniform zal binnenkort in Bronbeek zijn tentoongesteld.
Foto afkomstig van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer', Leiden

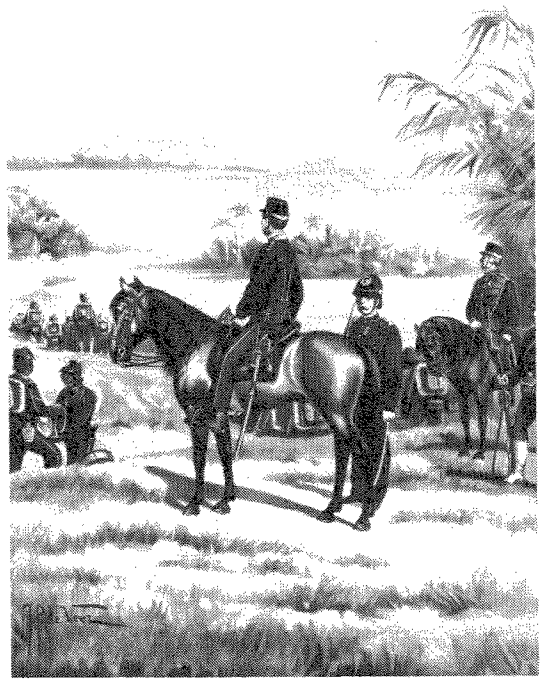

Afb. 7

Infanterie in kleine en marstenue volgens het KB van 17 februari 1894 no. 21. Afbeelding van J.P. de Veer uit F.J.G. ten Raa. De uniform van de Nederlandsche Zee- en Landmacht. 's-Gravenhage 1900

De uniform der opperofficieren was identiek aan die van hun collega's bij het Nederlandse leger, behoudens natuurlijk de witte attila en pantalon en de witte en blauwe helm. Deze overeenkomst in kleding zou nog tot 1898 duren, toen de opperofficieren KL de uniform van vóór 1865 weer terugkregen.
De hierboven beschreven kleding werd reeds bij KB van 15 februari 1896 no. 18, derhalve twee jaar na invoering, ingrijpend gewijzigd. Deze wijziging betrof voornamelijk de hoofd- en subalterne officieren en de adjudant-onderofficieren. De meest in het oog springende verandering betrof wel de invoering van een aparte attila groot tenue voor hoofd- en subalterne officieren en adjudant-onderofficieren. Deze had nu vijf borsttressen van zogenaamd massief rond goud (of zilver) koord, in overeenstemming met de knopen, en dik 4 mm. (zie afb. 4) Voor de opperofficieren bestonden de gouden borsttressen reeds sedert 1868. Het model der schouderpassanten werd voor alle wapens en dienstvakken veranderd in dat van de officieren der artillerie van de KL, met dien verstande dat ze evenals de tressen voor de adjudant-onderofficieren met zwarte zijde waren doorwerkt; het kneveltje aan de linkerpassant verviel. De fouragères (schouderkwasten met snoeren) werden afgeschaft. Voor subalterne officieren en adjudant-onderofficieren in kleine of dagelijkse en in marstenue werden de tot dusver gouden of zilveren schouderpassanten vervangen door passanten van zwart kemelshaar, dik 4 mm, van hetzelfde model der gouden of zilveren schouderpassanten op de groot tenue attila. Hoofdofficieren kregen gouden passanten van het model op de groot tenue attila.
Werd in het KB van 1894 nog niet over officieren der intendance gerept, thans werd bepaald dat zij de uniform van het dienstvak der militaire administratie droegen en daarbij op elke ondermouw 2 mm boven de kemelsharen tres in de uitmonsteringskleur een platte verzilverde tres, breed 3 mm.
De blauwe helmhoed der opper- en hoofdofficieren moest ook mooier worden en kreeg langs de voorzijde der vier oplopende naden een gouden of zilveren tres, in overeenstemming met de overige metaalversiering, breed 2 mm. De kwartiermuts voor hoofd- en subalterne officieren en adjudant-onderofficieren werd nu eveneens nader vastgesteld. Dit zou tevens het laatste model zijn; in 1905 kwam de zogenaamde *pet* er voor in de plaats, in navolging van de KL, waar, zoals bekend, hij *kepi* werd genoemd. Dit hoofddeksel zou tot 1942 tot de uniform blijven behoren. Hij zag er als volgt uit (zie afb. 5):
Van blauw laken, van buiten zonder plooien, van voren lager dan van achteren, ovale bodem, voorzien van een band van goud of zilver (weer overeenkomstig het metaal der knopen), voor hoofd- en subalterne officieren breed 26 mm, voor adjudant-onderofficieren breed 15 mm, afgebiesd boven en onder in de uitmonsteringskleur, voorts langs de bol en opgaand langs de achterzijde een bies, voor subalterne officieren en adjudant-onderofficieren in de uitmonsteringskleur, voor hoofdofficieren van goud of zilver tres, 2 mm breed (weer overeenkomstig het metaal der knopen), van voren voorzien van ovale pompon, bovenzijde gelijk met de bodem, onder aan de pompon een gouden of zilveren lis om een dito knoopje ter hoogte van het galon, kokarde van koordzijde in het hart van de pompon, waaromheen vijf gouden of zilveren torsades (weer overeenkomstig het metaal der knopen).
Tenslotte werd in dit KB ook orde gesteld op het dragen van onderscheidingstekens voor langdurige dienst of aanwijzing van enige bijzondere dienstbetrekking - scherpschutter, hoefsmid, vuurwerker, zadelmaker, smid, timmerman, veldtelegrafist, enzovoort - door militairen beneden de rang van officier. De bepalingen hiervoor werden namelijk in over-

eenstemming gebracht met wat hierover in de KL was of nog werd bepaald. Chevrons voor langdurige dienst werden afgeschaft en maakten plaats voor:
- één rode kemelsharen gekroonde W (was voorheen één rode chevron);
- één geborduurd zilveren gekroonde W (waren voorheen twee rode chevrons);
- één geborduurd gouden gekroonde W (waren voorheen drie rode chevrons).

De bovenomschreven kleding maakt, indien afgebeeld op een tekening of zoiets dergelijks, en dan voor officieren, voor wie ze natuurlijk werd aangemeten, een vrij redelijke indruk. Wanneer men ze echter op foto's ziet afgebeeld, is de eerste indruk de abominabele snit, welke de toenmalige KNIL-militair bepaald niet trots op zijn uniform moet hebben doen zijn. Zoals voorts reeds opgemerkt was hij bepaald niet praktisch en zeker niet in een klimaat dat om luchtiger kleding vroeg. Om slechts een klein voorbeeld te noemen: men heeft destijds de temperatuur in een gedragen helmhoed gemeten. Deze bedroeg 47,5 graden Celsius! Is het dan te verwonderen dat onze militairen zichzelf gingen helpen? En dat begon al vroeg.

Reeds in 1879 ontstond de Atjehjas, van baai, ontstaan uit het baaien hemd, dat aanvankelijk zowel onder als boven de tuniek werd gedragen. De naam Atjehjas verkreeg dit kledingstuk omdat de verstrekking voorshands beperkt bleef tot de troepen op Atjeh. Overal elders bleef de katoenen kleding zonder enige wijziging gehandhaafd. In 1885 werd een aanvang gemaakt met de verstrekking van serge Atjehjassen, waarover men echter niet zo enthousiast was, ons inziens voornamelijk door het conservatisme dat die kleding niet zo sierlijk was. Dat was ze natuurlijk ook niet. Het zoeken naar sierlijkheid zou tenslotte resulteren in de door ons beschreven uniform.

De juiste datum waarop men, voornamelijk op Atjeh, het recht in eigen hand ging nemen is natuurlijk niet te noemen. Vast staat dat reeds ten tijde van de inhuldiging van koningin Wilhelmina men zich te velde, oogluikend toegestaan, ja, zelfs aangemoedigd, praktischer kleedde. Op oude foto's kan men dat heel goed zien. Men was weer teruggekeerd naar het katoen en droeg de blauw katoenen broek, het enige kledingstuk dat (weer) officieel was. Hierbij kocht men voor eigen rekening bij de Chinees een blauw katoenen jasje met vijf koperen of witmetalen knopen. Aanvankelijk werd het metalen beslag van de helm verwijderd en dit hoofddeksel zelf bedekt met blauw katoen. (afb. 6). Al heel gauw werd de helm echter door de bamboehoed vervangen, evenals de modelschoen door de zeildoekse zonder kopspijkers, alles weer voor eigen rekening. Dit was een hoogst onbevredigende toestand. Men ging namelijk nog niet over tot het verstrekken van gouvernementswege, omdat er nog een voorraad helmen in de magazijnen lag voor vier jaar.

Deze praktische dracht vindt men in geen enkel uniformvoorschrift terug. Wat vindt men dan wel terug?: het kapstokartikel 3 in het KB van 22 december 1904 no. 25, waarin de kleding van het KNIL ten dele gewijzigd werd. Dit artikel luidde namelijk: *(.....) is de Commandant van het Leger (.....) bevoegd om ten aanzien van de kleding van militairen die zich te velde bevinden, tijdelijk zoodanige, van de voorschriften afwijkende regelen uit te vaardigen als de omstandigheden vorderen.* Vreemd genoeg bevonden de troepen in Atjeh zich niet *te velde*, wel die meededen aan de expedities naar Boni en Bali in 1906 en 1907. Dat had tot gevolg dat de troepen in Atjeh niet in aanmerking kwamen om de zoëven beschreven kleding van gouvernementswege verstrekt te krijgen of althans vergund te worden om een en ander voor eigen rekening uit de gouvernementsmagazijnen te kunnen aanschaffen instede van, zoals een tijdgenoot schrijft: *afhankelijk te zijn van de willekeur van woekerende Chinezen.* Deze kleding had nota bene haar ontstaan aan de jarenlange oorlog op Atjeh te danken.

Samenvatting

1. Opperofficieren:
   - grote tenue: zoals in 1898 bij de KL afgeschaft, dus kolbak met kolbakzak.
   - snoer en pluim; attila grote tenue (met gouden tressen), fouragères, pelsknoop, verlengde huzarensjerp, lange pantalon met souspieds, schoeisel met haksporen, modelonderscheidingen, sabel met sabeltas (ponceaurood laken met goudgalon, in het midden twee of drie zilveren zespuntige sterren), witte handschoenen.
   - kleine tenue: eveneens zoals bij de KL in 1898 afgeschaft, dus kwartiermuts (of helmhoed met dekplaat en sluitdop), attila kleine tenue (met blauwe tressen), pelsknoop, fouragères, lange pantalon of rijpantalon, schoeisel met haksporen, sabel met sabeltas, witte handschoenen, of: witte attila en pantalon, witte helm met puntversiering, sabel en handschoenen.
   - marstenue: als kleine tenue, doch gewapens (revolver en patroonzak), eventueel met helmhoed. In de praktijk was de helmhoed zonder versierselen en de Atjehjas met pantalon en slobkousen.
2. Hoofd- en subalterne officieren:
   - grote tenue: helm met puntversiering, belegd met geschakelde stormband, attila grote tenue (gouden tressen), pantalon (al dan niet met souspieds), schoeisel, sporen (gedragen door alle officieren te paard en door chefs van wapens en diensten en hun adjudanten of zij die als zodanig fungeerden, door alle hoofdofficieren, commandanten van of ingedeeld bij korpsen, en door alle korpsadjudanten), bandsjerp (alleen in dienst; gedragen door alle subalterne officieren en adjudant-onderofficieren van cavalerie, veld- en bergartillerie), modelonderscheidingen, witte handschoenen, sabel (op audiëntie bij of bij het voorstellen aan de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en bij galadiners en bals; bij de gouverneur-generaal was men gekleed als in dienst). Voor artillerie en cavalerie: tevens giberne. Deze hoorde tot 1912 bij de artillerie en de cavalerie voor hoofd- en subalterne officieren en adjudant-onderofficieren tot de grote en de marstenue en zag er als volgt uit: bij de cavalerie: bandelier en tas van zwart marokijn leder; op de bandelier zestien kleine witmetalen hoog gebombeerde knopen en op het blad van de tas een witmetalen ster; bij de artillerie: als bij de cavalerie, op de bandelier echter zestien artillerieknoopjes, op het blas van de tas gekruiste kanonnetjes, gedekt door de koningskroon.
   - klein tenue: helm met dekplaat en sluitdop, attila kleine tenue, pantalon al dan niet met souspieds), schoeisel, sporen, witte handschoenen, sabel. Buiten dienst eventueel met kwartiermuts en witte pantalon.
   - marstenue: als kleine tenue, doch gewapend met revolver en patroonzak, helmhoek met dekplaat en sluitdop (in de praktijk geen versierselen), veldfles, pantalon, slobkousen en bandsjerp. In de praktijk: Atjehjas, pantalon, slobkousen.
3. Adjudant-onderofficieren:
   - grote en marstenue: als voor hoofd- en subalterne officieren, doch zonder sjerp.
   - kleine tenue: als voor hoofd- en subalterne officieren, eventueel met kwartiermuts en witte pantalon.
4. Onderofficieren beneden de graad van adjudant-onderofficier, en mindere militairen:
   - grote tenue: attila met borsttressen en schouderpassanten, pantalon en helmhoed met puntversiering, schoeisel (dit alleen voor Europeanen en bereden inheemse militairen).
   - marstenue: attila zonder borsttressen en schouderpassanten ofwel Atjehjas met pantalon (bereden blauw katoen, onbereden blauw serge) en slobkousen, schoeisel (zie bo-

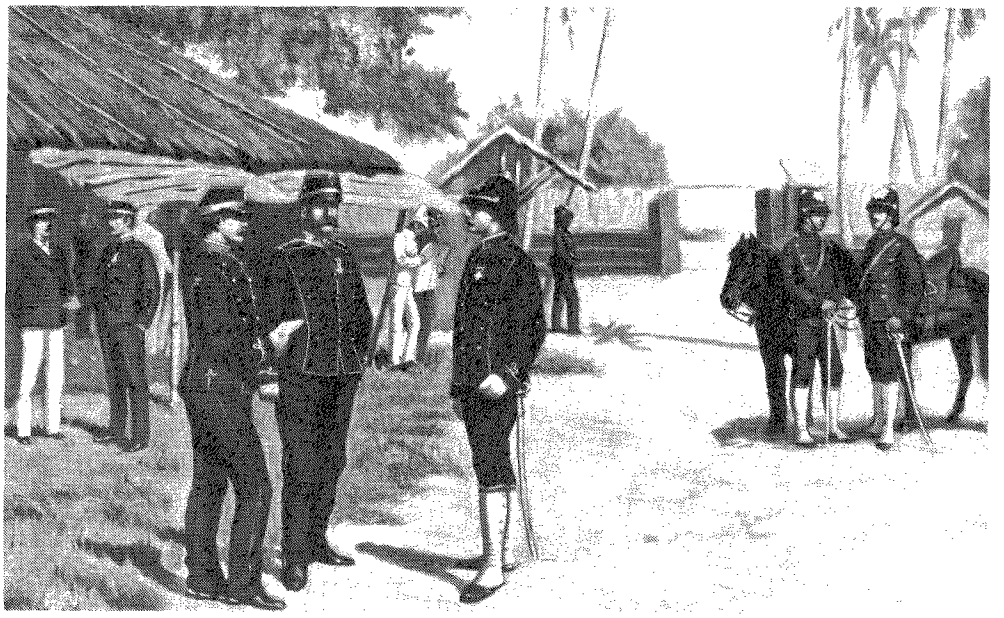

Afb. 8

Op de voorgrond van links naar rechts: een kapitein-intendant, een luitenant-kolonel en een kapitein van de Generale Staf in kleine tenue volgens het KB van 15 februari 1896 no. 18. Afbeelding van J.P. de Veer uit F.J.G. ten Raa. De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht. 's-Gravenhage 1900

Afb. 9

Bergartilleristen in marstenue volgens KB van 17 februari 1894 no. 21. Afbeelding van J.P. de Veer uit F.J.G. ten Raa. De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht. 's-Gravenhage 1900

ven), eventueel sporen en souspieds; helm met dekplaat en puntversiering (in de praktijk zonder enig beslag), kwartiermuts. Bovendien voor degenen tot wier uitrusting een veldransel behoort, met uitzondering van de bij de bereden artillerie ingedeelden, gepakte ransel met sprei, kapotjas, schoenen en eetketel, wapens (het gloednieuwe geweer Mannlicher M 95 met bajonet), waarbij het nieuwe ledergoed (patroontressen links, rechts en achter het draagriemstel), lange sabel voor beredenen, korte voor onberedenen.

- exercitietenue: als boven, doch met gepakte ransel zonder de hierboven genoemde voorwerpen. Hierop waren natuurlijk diverse variaties mogelijk.
- kleine tenue: attila, (voor onderofficieren met schouderpassanten), pantalon, naar verkiezing (buiten kampement altijd blauw), blauw of wit. Korte blauwe pantalon, alleen inheemsen in het kampement. Kwartiermuts steeds binnen het kampement, voor minderen ook buiten het kampement, overigens helmhoed met dekplaat en sluitdop. Kort na de eeuwwisseling kregen de onderofficieren, om buiten dienst te dragen, de kwartiermuts zoals men deze op Bronbeek reeds lang droeg, overeenkomstig het model hoofden subalterne officieren 1896, *om het rangsverschil er te doen uitkomen.* In 1905 kregen officieren en onderofficieren de *pet.*

Bij alle tenues van de categorie onderofficieren beneden de graad van adjudant-onderofficier en mindere militairen behoorde tenslotte de halsdas. Eretekenen werden met de bovenzijde der linten op de linkerborst naast elkaar gehangen, op de lijn welke de onderzijde der krussen van de tressen verbond, dus de eerste rij ere- en onderscheidingstekens onder de bovenste tres, de tweede onder de tweede rij van boven enzovoort.

Slotopmerkingen

Hoewel, zoals in het begin werd opgemerkt, de kleding van het KNIL vaak die van de KL volgde, is het verbazend dat de subalterne officieren der artillerie bij de kleding van 1894 en 1896 - en evenmin bij die van 1909, dat gebeurde pas veel later - niet de bekende kraag kregen. Evenzo valt het op dat het wapen der cavalerie, althans zijn officieren, geen sabeltas droegen, desnoods alleen in groot tenue, daar toch het gehele leger wel een huzarenuniform droeg.

Aan de uniform van het Korps Marechaussee van Atjeh en onderhorigheden, opgericht op 2 april 1890, werd in dit artikel geen aandacht besteed. Hoewel men zou verwachten dat de chevrons voor korporaals en onderofficieren beneden de graad van adjudant-onderofficier nu van wit kemelshaar, respectievelijk zilverdraad zouden zijn, was dit aanvankelijk niet het geval.

De in dit artikel beschreven uniformen zijn sedert 22 februari 1980 in Museum Bronbeek geëxposeerd. Binnenkort zal daaraan kunnen worden toegevoegd, een in de praktische katoenen dracht. Deze laatste uniform wordt welwillend door het Legermuseum ter beschikking gesteld.

DE GEVALLENEN VAN DE NEDERLANDSE SPOORWEGEN IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

J. Albarda

Het is een daad van piëteit geweest dat na het einde van de Tweede Wereldoorlog de directie van de Nederlandse Spoorwegen besloten heeft alle gevallenen behorende tot het personeel van dit bedrijf, te gedenken en hun namen te vereeuwigen op bronzen platen. Deze werden ontworpen door ir. H.G.J. Schelling, chef architectuur en lid van de gedenktekencommissie van de N.S., in samenwerking met de heer Winkelman van de N.V. Ateliers voor Kunstnijverheid in Amsterdam (zie afb. 1). De platen werden aangebracht in de diverse stations behorende tot het district, casu quo het rayon van de gevallenen. Zij vielen voor onze vrijheid: in het verzet, als represaillemaatregel van de bezetters op de op 17 september 1944 door de Nederlandse regering in Londen afgekondigde spoorwegstaking, waaraan als één man gehoor werd gegeven, door oorlogshandelingen, bombardementen, enzovoort, of na als arbeidsslaven afgevoerd te zijn, in Duitse concentratie- of werkkampen.
Dankzij de medewerking van de directie, maar vooral dankzij het speurwerk en de volledige inzet van de heer drs. H. Romers, stafmedewerker In- en Externe betrekkingen N.S. te Utrecht, die deze opgave verzamelde en nauwgezet verifieerde, is het nu mogelijk een volledige opgave van deze slachtoffers te verstrekken. Deze lijst volgt hieronder. Op deze plaats willen wij de heer Romers daarvoor nog eens onze grote erkentelijkheid betuigen.
Bedoelde platen zijn uniform vervaardigd en dragen alle het opschrift:

1940-1945

TER GEDACHTENIS AAN

DEN GEVALLENE

.....

indien het één, en

TER GEDACHTENIS

AAN HEN DIE VIELEN

1940-1945

.....

.....

.....

indien het meerdere personen betreft. Onder de naam (namen) staat steeds een afbeelding van het voormalige embleem van de N.S., het gevleugelde spoorwiel.

Afb. 1

Een voorbeeld van een bronzen gedenkplaat zoals deze te vinden zijn in verschillende stationsgebouwen in Nederland. De hier afgebeelde plaat hangt in de hal van het station van Weert.

Een uitzondering maakt het grote gedenkteken te Utrecht op de hoek van het derde hoofdadministratiegebouw aan de Catharijnesingel, dat geen namen bevat en voor alle gevallenen geldt. Het is een beeldengroep van vier meer dan levensgrote figuren, als symbolische voorstelling van het verzet. Het is vervaardigd door W.J. Valk (zie afb. 2). De tekst luidt:

AAN HEN DIE NIMMER BUKTEN:

'T GEHEIM EN RECHT VERBOND
VAN WREKERS DER VERDRUKTEN
VOOR WIE GEEN RECHT BESTOND:

DER WEERLOOS WEGGEDRUKTEN,
GEKWELDEN EN GESARDEN,
WAAR ZOVEEL WACHTENSMOEDEN
IN ROUW EN VREES VERSTARDEN.

WAT SLAGEN OOK MISLUKTEN,
WAT MAKKERS WREED VERBLOEDDEN,
ZIJ STREDEN EN VOLHARDEN.

De lijst bevat de namen van 477 gevallenen. Eerbiedig gedenken wij hen.

Naam van het station	Lokatie	Opschriften	
Aalten	Gevel stationsgebouw, eerste perron	WILHELMUS P. DE GRAAF	
Alkmaar	Muur restauratie, eerste perron	A.J.C. HOEP J. KUSTERS H. PORTE	
Amersfoort	Naast toegangsdeur	C. ARENS W.B. ARENS H. BARMENTLOO H.C. VAN BENTHEM C. BOOD E. DRIESMAN J.F. DRÖGE J. ESVELD G.W.J. JORDENSE J.L. KLAMER	E. KROON H. MARSMAN P.C. MEIJERS R. VAN DER POL J. POST CH. F. SCHOLTEN P.G. SUK H.A. TRIJSBURG M. VERBIJ J.A. VERMEULEN
		W.G. WATERKOORT	
Amersfoort, hoofdwerkplaats)[1]	Links van inrit, ± 25 m voorbij ingangshek	TH.W. LANCEE W. NIEUWLAND J. REIJMERINK	H. SCHUTTE A.J. WEERTMAN J.A. WIJNTJES
Amsterdam, Centraal Station (zie ook Weesp en Wormerveer)	Midden eerste perron	L. AARDEWERK G. ALTENA M. BEUGELTAS W. BOM L. COLMANS BETSY H. VAN CREVELD	CAROLINA LINDEMAN I. VAN LOGGUM K.H.J. MERCIER E. NABARRO G. OLIJ J. PENS

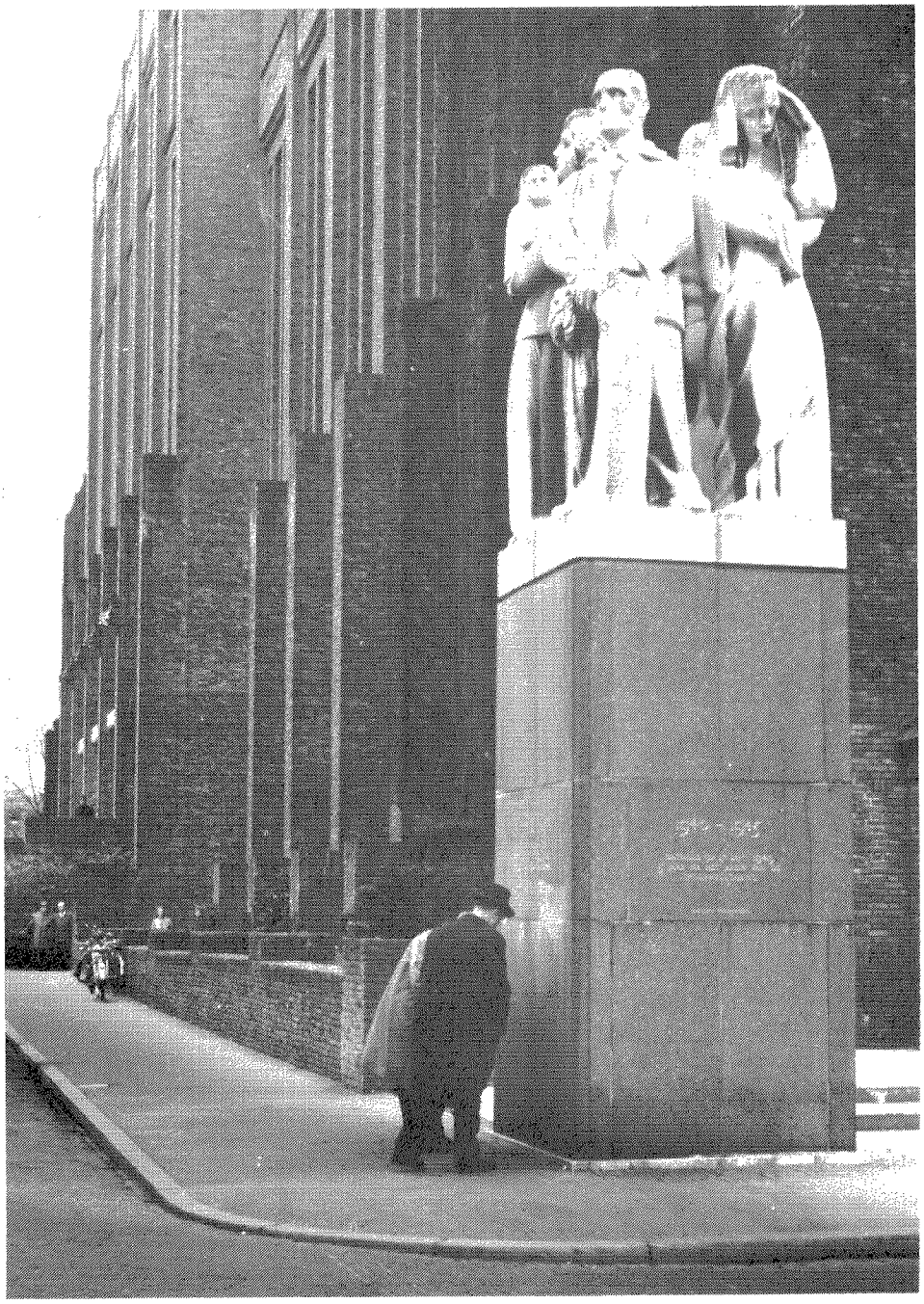

Afb. 2

Het monument voor de gevallenen onder het NS-personeel in de Tweede Wereldoorlog. Het staat bij het derde hoofdadministratiegebouw aan de Catharijnesingel in Utrecht.

		J. VAN DAM	T. PHILIPS
		J. DENNEBOOM	W. VAN DE POL
		E. DIKKERS	E. VAN PRAAG
		G. VAN EEDEN	M. BRESSER
		IJ. EGGENS	T.J. DE REK
		MIENTJE FRANKENHUIS	H. ROEPER
		D. TH. GEERLINGS	TH. M. ROEST VAN LIMBURG
		H. VAN DER GOEN	G. SCHUURMAN
		S. HAAG	I. SENATOR
		L. TH. DE HAAN	F. SIMONS
		M.K. HAAS	M. SPRINGER
		E. HILLESUM	PH. VISCHSCHRAPER
		F. HOUTTUIN	J.H.M. VISSER
		G. JUSTEMA	I.B. DE VRIES
		A. KOK	L.H. VRIESLANDER
		S. KOSTER	T. VAN ZANEN
		A. LEMAN	E. ZELDENRUST
			B. ZONDERVAN
Anna Paulowna (voorheen Schagen)	Muur stations-gebouw, eerste perron	JAN R. VEUGER	
Apeldoorn	Gevel stations-gebouw, eerste perron	J.C. BENNIS B. BIJSTERBOSCH M. ELSKAMP J. HARMS	
Arnhem	Rechts naast deur plaatskaartenkan-toor	J. VAN AALTEN	A.J.M. VAN DER LOGT
		F.J. VAN DOODEWEERD	P. ROZEBOOM
		J. HERMELING	T. SCHOEMAKER
		J.A. HOOGVELDT	J. SMIT
		G.R. JANSEN	E. VEENENDAAL
		H. KERKDIJK	F.F. VERHEIJEN
		R. VAN KOPPENHAGEN	G.P.S. WILLEMSEN
Barendrecht	Reizigerstunnel	C. VAN DIE A. KASTELIJN	
Barneveld-Dorp	Plaat niet meer aanwezig	AART OLDENHOF	
Beilen	Achtergevel sta-tionsgebouw, per-ronzijde	HENDRIK BEL	
Bergen op Zoom	Hal plaatskaarten, naast trap	C.J. VAN VELTHOVEN P. VAN DER VLIET	
Bilthoven	Wachtkamer	ANTONIE G. VAN DER DUNGEN	
Blerick, wagenwerkplaats	Plaat niet meer aanwezig	LOUIS HIMPERS	
Bodegraven	Hal	SIPKE VAN DER VEEN	
Born	Dienstgebouw, gevel spoorzijde	CH. PLITSCHER J. HOGENBIRK	
Boxmeer	Hal plaatskaarten	ARNOLDUS F. VERSLEIJEN	
Boxmeer)[2]	Hal plaatskaarten	GEERTRUIDA J.F. VAN RHEE BOEIJEN	
Boxtel	Hal	C.W. VAN DE SANDE M.M. VAN DER SCHOOT	

Breda)[3]	Plaat niet meer aanwezig	WILHELMUS A. DE LEEUW
Buitenpost	Achtergevel, naast deur wachtkamer	FOLKERT SMIT
Cuyk	Hal plaatskaarten	MARTINUS RUIJS
Delft	Rechts naast hoofdingang	JAN VAN DEN HEUVEL
Delfzijl	Hal plaatskaarten	PIETER HERDER
Deventer	Zijgevel plaatskaartenkantoor in reizigerstunnel	H.TH.J. DIKS H.J. MEULENBROEK J. WIELTINK
Didam	Voorgevel	HENDRIK DODDEMA
Dieren	Gevel stationsgebouw, perron	HENDRIKUS RENSEN
Den Dolder	Gevel straatzijde	PIERRE M. ROELS
Dordrecht, Centraal Station	Stationshal	A. VAN DER STELT CH.A.P. DIJKSTRA
Driebergen-Zeist	Hal	GIJSBERT VONK
Echt	Hal plaatskaartenkantoor, naast loketten	H.J. HEIJTHUIJSEN A.J. KONINGS
Ede-Wageningen	Hal	L. BRAAFHART A.A. GAASBEEK A. MERLIJN J. ROZENBOOM
Eindhoven, Centraal Station	*Reizigerstunnel*	F.H. BECKERS J. BERINGER H. VAN BEUSEKOM J.G.H. BOSSEWINKEL G. VAN DEN BRAAK G.J. VAN BRAGT F.H. VAN DEN BROEK J. DEN HOLLANDER J.H. VAN HOUT H.A. HUIZING W.J. JONKER A.C. KUIJPERS N.A. OUWERKERK F.J. SCHOENMAKERS M.T. VAN DE ZANDEN
Elst (Gld)	Hal plaatskaarten	C. MIENTJES W. ZWIJNEN
Enschede	Stationshal, naast plaatskaartenkantoor	J.A. EKELHOF AAFKE J. KROL G.H. MOERKOTTE J.L.M. PANDERS
Eysden	Vestibule	M.H. WOLFS
Gilze Rijen	Tegenover loket	CORNELIS BROEDERS
Goes)[4]	Stationshal	S. BUYS H. KANNING G. VAN NOORD
Goes)[5]	Stationskantoor	JAN P. RIJNBERG
Goes)[6]	Stationskantoor	JOHANNES STEVENS
Gorssel Zie Zutphen		

Gouda	Hal	CORNELIS A. KOSTER	
's-Gravenhage, Centraal Station	Eerste perron	A. BOS D. ENGELANDER ADRIANA C. GUURINK E. JACOB J.P. JASPERSE	P.B. DE JONG T. SCHIPPERS FRIEDA DE VRIES K. DE VRIES J. WILLEKES
Groningen	Hal plaatskaarten	B. ALSEMA E. BEKKERING L. BOLDER H. BOXMA J. BRUINS W. DOORNBOS	D.J. DIJKHUIZEN M. HOOGSTRAAL H. NANNINGA L.D. SCHAAP H. SLIKKERS L. WALLAGE
Groningen)[7]	Rayonadministratie	JOHANNES BRANDER	
Haarlem	Hal	G.H. BRINK L.W. FORTERIE M. KABEL	G. KLOK H. SCHMIDT TH.F. SMIT
Haarlem)[8]	Hal	J. DULLER J. HAMERS G.J. KROON W.F. WIJNNOBEL	
Haarlem)[9]	Hal	HERMAN P. DE NOO	
Haarlem, Hoofdwerkplaats)[10]	Voorterrein tegenover ingang	J. ALKEMA M. ARENDSEN P.C.BROEKMEYER C. FACE	J.J. HAMELINK A. VAN LAARHOVEN CH. MEUR S. POLAK J. PIJL
Haps Zie Boxmeer			
Haren Zie Ohnen			
Hazerswoude	Gevel perron	PANCRAS P. VAN HOORN	
Heerlen	Hal	H.H. BEELEN J. VAN DEN BERG B.G. DE BOER	J. GRONDIJS G. VAN OMMEREN F.H. TELLERS
Hengelo	Stationshal	W.A. VAN HEERDE H.H. LAMMERS TH.H. VAN LOON G.H. VAN OMMEN	J.TH. RIETVELD P.J. VAN DER VEEN G.J. VELDHUIS K. VAN VONNO G.J. TEN VOORDE
Hengelo)[11]	Eind Grobbenweg tegen spoorlijn Hengelo-Almelo, stenen kruis op stenen sokkel	VAN HET NS PERSONEEL HENGELO AAN ZIJN COLLEGA THEO VAN LOON DIE HIER VIEL OP 1-4-1945 ALS LID VAN DEN B.S.S.G. TEGEN DEN BEZETTER	
's-Hertogenbosch	Hal	J.W. VAN ESCH H.M. HOESEN	C. SELSIG H. TERBORG

		A. VAN LIERE TH.J.T. VAN DER MARK	E.J. TEUNISSEN J.J.A. WILLAARTS
Holten	Gevel eerste perron	M. BANNINK G.H. SPENKELINK	
Horst-Sevenum	Muur links van loketten	A. VAN DER BURGT P.M.L. DERIX	
Kapelle-Biezelinge Zie Goes			
Kerkrade-West (voorheen Spekholzerheide)	Oostvleugel	ANTOON GULIKERS	
Lage Zwaluwe	Bagageafdeling	C. CH. GOOSSENS J.B. KNAPPERS F.A.J. LELTZ	A.G. LEIJTEN D. DE VISSER
Leeuwarden)[12]	Middenperron	17 SEPT. 1944	15 APRIL 1945
		DANKBAAR LEEUWARDEN AAN HET SPOORWEGPERSONEEL VOOR ONS VIELEN	
Leiden	Reizigerstunnel	I. DE GRAAF J. MIEREMET	
Maarn	Gevel perron	CORNELIS P.A. FRAIJ	
Maastricht	Hal	L.H. CANJELS A.H.L. DRESEN N.H. HAESEN H. KLOMP H.M. KRAMER	J.S.H. LOKERMAN H.J. PACKBIERS G.M. VAN RENSWOUW C.H. SIJEN P.S. DE ZWART
Marienberg)[13]	Hal	K. HUIBERS H. DE LANGE	
Markelo	Kantoor treindienstleider	JACOB OOST	
Meerlo-Tienray Zie Venray			
Meppel	Hal	L. ESHUIS H. BRAAMSKAMP B. VEEN VAN DER	
Middelburg	Hal plaatskaarten	CORNELIS GRIM	
Mill	Plaat niet meer aanwezig	EUGENE L. TILLIJ	
Naarden-Bussum	Hal, tegen pilaar	JACKLE MIEDEMA	
Nieuweschans)[14]		TH.J. VAN DE DIJK G. KROL	
Nieuwstadt Zie Sittard			

Nijkerk	Hal plaatskaarten	MAARTEN KLOK	
Nijmegen	Hal rayonkantoor	J.A.VAN BEUNINGEN	F.J.G. NASS
		J. BUVELOT	B.G.M. NIEUWKAMP
		J.C. VAN EMPEL	T.J. RIJKSEN
		A.W. GIELENS	ANGELIQUE C.M. SCHEERDER
		TH.W.L. BARON VAN HEEMSTRA	J.M. THIJSSEN
			A. VINK
		H.L. JANSSEN	J.G. VAN WAGENINGEN
		A. KUIPERS	F. ZIJLSTRA
		A. LANGALAAR	W.TH. ARNOLD
		O.O. VAN DER LINDEN	A. VAN TRIGT
Ohnen	Dienstgebouw oostzijde	DIRK BOS	
Ohnen)[15]	Dienstgebouw oostzijde	ADRIAAN J. VOORSMIT	
Oldenzaal	Stationshal	JAN J. ZORN	
Oss	Hal plaatskaarten	LAMBERTUS J. KLEIJNE	
Putten	Hal plaatskaarten	M. GEURTS	
		P. HENDRIKSEN	
		B. VAN LOENEN	
		H. VERSTEEG	
Rhenen)[16]		P. VAN DEN BERG	
		A.J. VAN ELDIK	
		R. WILDEBOER	
Rilland-Bath Zie Goes			
Roermond	Hal plaatskaarten	D. JAARSVELD	W.J. PLAS
		J.C. JANSEN	H.H. SALDEN
		F.A.J. MAESSEN	H.A. VOSSEN
		P.J.H. NOIJEN	J. WESTERVEEN
Roosendaal	Zuil vóór stations-gebouw	E. BAKKER	A.P. VAN DER LINDE
		W.C. BRUYN	A.A.J. VAN LOENHOUD
		J.A. BRUIJNS	W.A. MATHIJSSEN
		J. DAM	L. MOL
		A.P. DHAEZE	TH.H. ORIE
		H.M. DE GIER	P. PENNEWEERT
		P.H. HIELKEMA	A. A. PISTORIUS
		J. DE KLUIJVER	W.J. PUTTO
		H. LIEBREGTS	B.A. VERDUIN
			N.A. DE VRIES
Rosmalen	Buitengevel	M. HEIJMANS	
		J. MAAS	
Rotterdam, Centraal Station	Voorzijde stationshal naast linker-ingang	C.G. AARTS	C.A. LAGERWEY
		P. VAN AS	J. MAARLEVELD
		E. BANNET	M. NOUT
		M. BEIJE	J. POLAK
		A.J. DE BOER	L. POLAK
		R.J. A. BOL	W.A. SCHNITFINK
		H. DE HARTOG	I. SIES
		W.A. HILL	S. STOKER
		A.J. HILLIGEHEKKEN	B. STRANDERS

		S. VAN DER HORST	C.J. VAN TRIJFFEL
		J.D. JANSEN	J.H.M. VEENHUYS
		P. DE JONG	P. VERSTEEG
		E. VAN DER KLEIN	M.A.A. VOL
		H. DE KONING	J. WOLFARD
		G. VAN DER KUIL	M. ZEGERS
Rotterdam-Feijenoord, Kantine lijnwerkplaats)[17]		J.D. JANSEN - machinist 5-7-1893 - 25-11-1940 A.J. DE BOER - machinist 24-5-1886 - 31-5-1944 G. V.D. KUIL - machinist 3-6-1894 - 31-5-1944 C.G. AARTS - leerl.machinist 2-4-1920 - 28-8-1944 W.A. SCHNITFINK - machinist 21-5-1899 - 25-4-1945 E. V.D. KLEIN - bew.badinrichting 8-9-1892-19-10-1942 TRACTIEPERSONEEL DEPOT ROTTERDAM FEIJENOORD	
Ruurlo Zie Zutphen			
Schagen Zie Anna Paulowna			
Simpelveld	Hal	PIETER J.E. ABRAHAMS	
Sittard	Hal station, links van ingnag	L. COURAGE A.H.A. HUNNEKENS	
Sittard)[18]	Hal station, links van ingang	THEODORUS VAN THOOR	
Spekholzerheide zie Kerkrade-West			
Susteren	Buitenmuur aan zijde spoorlijn	F. ALLERTZ J. GULIKERS H. HOLTSLAG H. VAN VIERSEN	
Terborg	Achtergevel	GERRIT BOERSHOEK	
Tilburg	Hal ingang trappenhuis eerste perron	ADRIANUS W. VAN KUIJK	
Tilburg, hoofdwerkplaats	Hoofdingang, bij portiersloge	C.J.N.A. BODDEN A.P. BROOS H.A. BUSTER H. DE JONGH S. MOZES G.G. RIJKERS	
Uden)[19]		C. VAN DEN AKKER	
Uithuizen)[20]		MELLE J. BULTENA	
Utrecht, Centraal Station	Hal plaatskaarten	C. VAN DONSELAAR	L.H. PENNINKX
		C.J. VAN GEELEN	J.G. POORTMAN
		J. GIES	G.B. TIENTJES
		S. DE LANGE	B.H.H. VENEMA

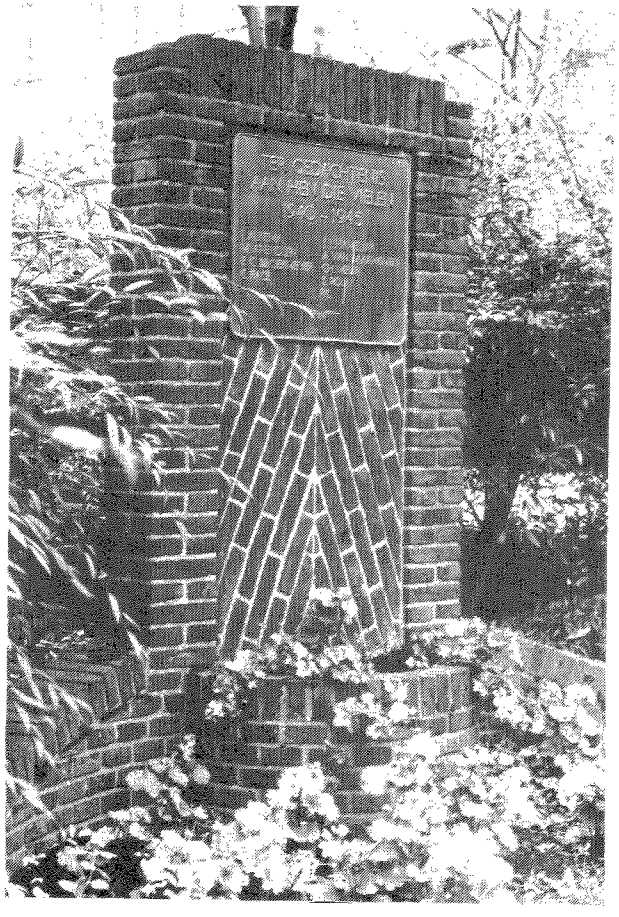

Afb. 3

Het monument bij de hoofdwerkplaats in Haarlem.

Afb. 4

De gedenksteen op het middenperron van het station van Leeuwarden.

Utrecht, Derde hoofd-administratiegebouw	Trappenhuis links, tussen parterre en eerste verdieping	H.J. VAN AALDEREN	WILHELMINA A.M. KRAAYMAAT
		J. ASCHERL	H.P. MEIJER
		K. BARTMANN	S. NOACH
		P. BEER	HENDRIKA M. VAN PIGGELEN
		V.F.J. BOSCH	A. POUW
		ELISABETH R. BOSMA	J.M.I. REITSMA
		W.A. BREUKELMAN	W. SIMON THOMAS
		H. CLERX	FLORA S. SNATAGER
		N. VAN DAM	J. STENGER
		H. EDING	JOHANNA R.F. STERN
		JUDITH ENGELSMAN	H.W. TEKELENBURG
		J.H.P. HENDRIKS	F. VAN TERWISGA
		W.G. JOUSTRA	O.R. THOMSEN
		J.A. KLEIN	F. VAN DER VEEN
		J. KOK	P. VINK
		H.T.A. KETELAAR	J. VLAANDEREN
Utrecht, Nederlands Spoorwegmuseum	Eikehouten bank)[21]	H.J. LEVER EN L.J.C. VAN LEEUWEN LIETEN VOOR ONS HUN LEVEN IN DE DROEVE DAGEN VAN MEI 1940. WIJ ZULLEN HET NIET VERGETEN.	
Veenwouden	Achtergevel naast deur wachtkamer	BEREND JULIUS	
Velsen-IJmuiden-Oost Zie Haarlem			
Venlo	Muur plaatskaarten-kantoor	G. ALSMA	F.J. EUSERMANS
		P.H.J.A. OP DEN BUIJSCH	B.H. MEGENS
		J.L. VAN DIJK	J.J. NIJS
		W.C. SCHOONWATER	
Venlo)[22]	Muur plaatskaar-tenkantoor	G.H. VERSLEIJEN M.J.H. GIELEN	
Venray	Hal plaatskaarten-kantoor	JOHANNES VAN ROOIJ	
Venray)[23]	Hal plaatskaarten-kantoor	G.H. VERSLEIJEN M.J.H. GIELEN	
Vlaardingen	Stationshal	GERRIT VAN DER MEIJDEN	
Vlissingen	Hal plaatskaarten	WILLEM LOOISE	
Voorschoten	Links naast loket	L. BOUTHOORN D. VERSCHOOR	
Waardenburg	Plaat niet meer aanwezig	PIETER VAN HEMERT	
Weert	Hal	JOHAN F. SNIJDERS	
Weesp)[24]		JAN VLUG	
Winsum Zie Groningen			
Woerden	Hal	MELIS HEIJVELD	
Wormerveer)[25]		KLAAS LANDSMAN	
Wychen	Hal plaatskaarten	MARINUS J. PETERS	
IJmuiden Zie Haarlem			

Zaltbommel	Hal	FREDERIK VAN DE WETERING	
Zetten-Andelst	Achtergevel	WILHELMUS A. THIJSSEN	
Zevenaar	Hal plaatskaarten	J.L. TEN BRUNDEL G.H.A. VAN DER LOOP	
Zutphen)[26]	Gevel stations-gebouw, eerste perron	W. VAN EIJSDEN A. GOSSELINK J. HANOUER P.W. KASPERS H.J. NAGTEGAAL	H.J. POST A. STELLINGWERF A.J. VAN TETERING D. VELLEMAN
Zutphen)[27]	Gevel stations-gebouw, eerste perron	HENDRIK VAN ENCK	
Zwolle	Hal	G. AARTSEN H. ANDRINGA G. BAKKER K. BAKKER H.D.J. BEERNINCK J.A. BELTMAN J. BOURGONJEN K. DAM D. ERNSTEN W.J. FLIK J. HOGEBRUG J. VAN DER ZIEL	A. DE HOOP J. KLOOSTER M.L. LAM CH.J. MEEKERS J.C. MOL J.J.M. OVERBEEK E.J.J. AAN 'T ROT W.L. SLENDEBROEK J. STROOMBERG G.J. TEUNIS J.F.J. WITTENAAR

EEN MINISTER EN TWEE KRUISERS

Drs Ph.M. Bosscher

Rondom de ontwerp-begroting van Marine voor 1920

De Minister in dit verhaal is mr Hendrik Bijleveld (1885-1954), die van 17 april 1919 tot 5 januari 1920 fungeerde als minister van Marine in het eerste kabinet Ruys de Beerenbrouck. Zijn benoeming als zodanig had vrij algemene verbazing gewekt. Bijzondere deskundigheid ten aanzien van de marine bezat Bijleveld niet[1]; bovendien was hij voor toenmalige begrippen zeer jong om tot het ministersambt te worden geroepen. Toch is zijn benoeming wel te verklaren. Om een deskundig minister van Marine te vinden placht men in deze tijd vooral te kijken bij de zeeofficieren en de marine-ingenieurs. Daar nu was het aantal aanhangers van de *rechtse* partijen zeer beperkt. Bovendien zijn er aanwijzingen dat men voor Marine iemand zocht die in de eerste plaats goed kon omgaan met de besturen van de organisaties der schepelingen. Deze hadden zich in het recente verleden nogal geroerd en op niet mis te verstane wijze duidelijk gemaakt dat onder de onderofficieren en manschappen van de Koninklijke Marine ernstige grieven bestonden tegen het bij de zeemacht gevoerde personeelsbeleid. Bijleveld heeft in zijn lange carrière ampel bewezen dat hij beschikte over zodanige eigenschappen dat hij kon gelden als een goed *personeelsman*[2]. Over Bijlevelds bezit van die eigenschappen zal de premier, die Bijleveld, zonder het Centraal Comité of de kamerfracties van diens partij, de A.R., te raadplegen, heeft aangezocht[3], zijn ingelicht door zijn ambtgenoot van Financiën, mr S. de Vries Czn. Deze was namelijk jarenlang als advocaat van de Amsterdamse balie met Bijleveld geassocieerd geweest.
De twee kruisers zijn de schepen die uiteindelijk, op respectievelijk 1 mei 1925 en 26 mei 1926, voor het eerst in dienst zijn gesteld als Hr. Ms. Java en Sumatra. Zij waren in 1916 op stapel gezet op voorstel van de toenmalige minister van Marine, J.J. Rambonnet. Zolang de Eerste Wereldoorlog voortduurde vorderde hun bouw, voornamelijk ten gevolge van moeilijkheden bij de import van staal en andere bouwmaterialen, maar heel langzaam. Toen in februari 1919 de eerste naoorlogse marinebegroting bij de Tweede Kamer in plenaire behandeling kwam bleken vele leden voorstander van het staken van de werkzaamheden aan deze schepen en aan het zusterschip *Celebes,* dat een jaar later op stapel was gezet[4]. Ruys de Beerenbrouck heeft toen, optredende als minister van Marine ad interim, twee van de drie schepen voorlopig kunnen redden door zich bereid te verklaren het werk aan de *Celebes* te doen opschorten. In het geval van de *Celebes* is uitstel afstel geworden. Voor de verdere afbouw van de *Java* en de *Sumatra* werden opnieuw termijnen opgebracht in de ontwerpbegroting van het Departement van Marine voor het jaar 1920. Deze is echter evenals de gelijktijdig ingediende ontwerp-begroting voor Oorlog door de Staten-Generaal allesbehalve welwillend ontvangen. Bij de eerste gelegenheid die zich na het verschijnen van de miljoenennota voordeed, werd door Tweede-Kamerleden van zeer diverse politieke pluimage ertegen geprotesteerd dat voor Marine vier en voor Oorlog ruim veertien miljoen meer was aangevraagd dan het voorgaande jaar. De minister van Marine werd in het voorlopig verslag betreffende zijn ontwerp-begroting erover gekapitteld dat hij, *nu tal van oorlogservaringen (konden) worden benut,* geen denkbeelden had ontvouwd met betrekking tot de toekomstige taak van de marine en tot soort en aantal van de eenheden waarmee die taak zou kunnen worden vervuld. De regering reageerde in eerste instantie op deze kritiek door op 19 november bij monde van de premier aan te kondigen dat aanmerkelijk op de begrotingen van Marine

en Oorlog zou worden bezuinigd. Hoe precies zou in de memories van antwoord betreffende die begrotingen worden medegedeeld[5].
De memorie van antwoord betreffende hoofdstuk VI (Marine) der staatsbegroting voor 1920 werd op 26 november aan de Tweede Kamer verzonden. In dit stuk voldeed Bijleveld aan de vraag naar een visie op de toekomst van de marine. Hij zette uiteen dat de Volkenbond zo was georganiseerd dat de leden in ieder geval de eerste schok moesten opvangen wanneer tegen hen een daad van agressie werd gepleegd. Dat vervolgens hulp van derden zou komen lag *in het beginsel van den Volkenbond zelf besloten.* Een en ander vormde voor hem een belangrijke *aanwijzing van hetgeen in ieder geval de taak voor onze marine zal zijn.* De gedachte om *eene langdurige verdediging te prepareeren tegenover voortgezette aanvallen van groote mogendheden* kon worden losgelaten. Men diende zich echter wel, zij het *met principieele weerstand tegen alle militaristische neigingen* gereed te maken *voor de ongetwijfeld geboden waakzaamheid.* Bijleveld wilde daarbij de marine conform het vigerende stelsel een bijdrage tot de verdediging van Nederland laten fourneren in de vorm van klein materieel. Hij verklaarde echter ook voor Indië te willen afzien van *ieder pogen, om met z.g. groot of namaakgroot materieel half werk te doen en ons geld te verspillen.* In plaats daarvan had hij gekozen voor wat hij aandiende als *een sluitend, logisch systeem; een zoodanig systeem, dat Indië in waarheid iets* ***heeft****; en iets, dat het naar de thans beschikbare en tot ontplooiing te brengen krachten grootendeels zelf verzorgen kan.* De elementen van dit systeem werden gevormd door *een verspreid aantal stations* van waaruit een zo groot mogelijk gebied moest kunnen worden bestreken en door *klein materieel.* Dit laatste werd nader omschreven als mijnenleggers en materieel voor de dekking van mijnversperringen, *eene uitstekende onderzeevloot...vliegtuigmaterieel, speciaal berekend op het uitgestrekte watergebied, t.w. vliegbooten, naast watervliegtuigen en jagers* alsmede *een aantal snelvarende torpedobootjagers, meer echter aanvankelijk niet.* Wat betreft de kruisers verklaarde hij uitdrukkelijk dat deze niet in zijn systeem pasten en dat de consequentie diende te zijn dat hun afbouw werd stopgezet.
Tegen dit laatste ontwikkelde zich binnen de marine een ware vloedgolf van protest. Tot degene die zich publiekelijk uitspraken tegen het denkbeeld de afbouw van de *Java* en *Sumatra* stop te zetten, behoorden de chef van de Marinestaf, schout-bij-nacht W.J.G. Umbgrove, de commandant van de Stelling van de Monden van de Maas en de Schelde, vice-admiraal W.J.C. Smit, de chef-Materieel, vice-admiraal W.Th. de Booy, de commandant der Marine te Willemsoord, schout-bij-nacht J. Soutendam, en het hoofd van het Bureau Marinestaf, kapitein-luitenant ter zee L.J. Quant[6]. Uit deze opsomming kan reeds worden afgeleid dat de minister zijn ondergeschikten, inclusief zijn naaste medewerkers, de vrijheid had gegeven openlijk kritiek uit te oefenen op zijn plannen met de kruisers. Hij was zelfs nog verder gegaan en had in deze aangelegenheid *spreken plicht genoemd*[7]. Voorzover ons bekend heeft men in het algemeen van de toegestane vrijheid geen misbruik gemaakt en de minister op zakelijke en faire wijze bestreden[8]. Bepaald aanvechtbaar moet echter de handelwijze worden genoemd van de luitenant ter zee der eerste klasse J.S.C. Olivier, die aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant het stuk zond dat als bijlage bij dit artikel is opgenomen.
De door Olivier gedane onthullingen hebben er zeker toe bijgedragen dat aan de vooravond van de plenaire behandeling van Bijlevelds begroting door de Tweede Kamer diverse geruchten circuleerden. Onder andere werd beweerd dat de minister toch weer zou terugkomen op het idee de afbouw der kruisers stop te zetten[9]. Dit bewoog Bijleveld tot de zeer ongebruikelijke stap om bij het begin van het debat, op 9 december, te verklaren dat *de bij Memorie van Antwoord gewijzigde ontwerp-begroting door (hem) onveranderd (werd) ge-*

handhaafd.
In het debat lag vooral de nadruk op twee vragen: hoe de minister ertoe gekomen was om de kruisers zo betrekkelijk plotseling te laten vallen, en in hoeverre het door Olivier in de N.R.C. gestelde overeenkomstig de waarheid was. Ten aanzien van de eerste vraag verklaarde Bijleveld dat hij uit de aard der zaak na zijn benoeming tijd nodig had gehad om zich op technisch gebied te oriënteren. Daarbij werd bij hem *allengs de twijfel aan de absolute noodzakelijkheid van de kruisers...sterker. Meer en meer (moest hij zich) realiseeren de vraag of (hij) inderdaad, wanneer (hij) straks zou hebben te staan voor verdediging van deze begrooting, de vrijmoedigheid zou mogen bezitten en in staat zou zijn als eerlijk man tegenover de Kamer geld voor den afbouw van de kruisers te vragen.* Tot de definitieve conclusie dat hij dit niet mocht doen kwam Bijleveld op 20 november. Pas op die dag kon hij een reeds geruime tijd gekoesterde wens realiseren: zich tezamen met de minister van Koloniën door een *technicus...een onvoorwaardelijk voorstander (van de kruisers)* laten voorlichten. Beide bewindslieden kwamen toen tot de slotsom dat men niet kon spreken van *absolute noodzakelijkheid, onmisbaarheid en op grond daarvan verdedigbaarheid* van de kruisers[10]. De suggestie dat hij de kruisers had laten vallen om aan het verlangen van de Tweede Kamer tot bezuiniging op zijn begroting tegemoet te komen, wees hij uitdrukkelijk van de hand. In dat verband vestigde hij er de aandacht op dat hij voor vele tonnen had geschrapt in posten die weinig of niets met de aanbouw der kruisers te maken hadden.
Wat de onthullingen van Olivier betrof verklaarde Bijleveld dat er inderdaad *op een bepaald moment...een concept-Memorie van Antwoord geweest (was), waarin de kruisers werden verdedigd.* Olivier had echter verzuimd mede te delen dat de kruisers daar alleen werden verdedigd als *schepen, in staat zich gedurende langeren tijd van hun basis te verplaatsen en op een onverdedigd punt zooveel mogelijk landing van troepen tegen te gaan, als een soort verplaatsbare batterij dus.* Uit de context was volgens Bijleveld gemakkelijk af te leiden geweest dat de kruisers in dat ontwerp niet stonden als *noodzakelijk, maar als een punt dat nog een onderwerp van bespreking uitmaakte, als een punt van twijfel.* Een ontwerp-contract voor de levering van pantserplaten was inderdaad door de minister op 11 november getekend, en wel omdat de periode ten einde liep waarop men nog van een zeer voordelige offerte gebruik kon maken. De volgende dag was dit ontwerp op 's ministers uitdrukkelijk verlangen naar de landsadvocaat gezonden, ter beoordeling en controle. Bijleveld verklaarde in eerste instantie er vervolgens niets meer van te hebben vernomen, totdat hij het stuk van Olivier in de N.R.C. onder ogen kreeg. *Toen het advies van den landsadvocaat op 14 November binnenkwam, is mij door de betrokken afdeeling daarvan geen mededeeling gedaan. Ter disculpeering van de betrokken afdeeling wil ik direct poneeren, dat ik het exhibitum had goedgekeurd. De betrokken brief is op 17 November verzonden, is geteekend door den afdeelingschef en zoo naar de buitenwereld gegaan. Het advies van den landsadvocaat, die eenige verbeteringen had aangebracht, is mij niet ter hand gesteld; er is mij niet gevraagd, of ik daarmede accoord ging. Ik werp hier niet een blaam op de betrokken afdeeling, maar ik wil dit toch even vastleggen.*
Dat op 22 november door Bijleveld tegenover de chef van de Marinestaf zou zijn verklaard dat hij *wel kruisers wilde,* werd door hem uitdrukkelijk ontkend en hij kon zich daarbij beroepen op een verklaring van Umbgrove. Op dit laatste punt kreeg Bijleveld althans gedeeltelijk gelijk. In een verklaring die hij het liberale Tweede-Kamerlid Jhr. ir R.L.L. de Muralt deed toekomen, ontkende Olivier weliswaar dat hij in zijn ingezonden artikel in de N.R.C. zou hebben gelogen. *Formeel* kon echter *juist zijn, dat op den bewusten Zaterdag 22 November, niet over het al dan niet aannemen van de kruisers is gesproken.* Niettemin was er *dien dag*

een gesprek geweest over die kruisers, waarbij Zijn Excellentie de gelegenheid had van zijn gewijzigd inzicht tegenover den chef van den marinestaf te doen blijken. Deze gelegenheid (had) Zijn Excellentie niet alleen ongebruikt laten voorbijgaan, doch hij heeft bij die gelegenheid den chef van den marinestaf een concept-Memorie van Antwoord ter hand gesteld, waarin de kruisers werden verdedigd. Dát was Olivier *dien zelfden dag...uit gesprekken op het bureau gebleken.*

Deze verklaring van Olivier kwam aan de orde op de laatste dag van het debat, 12 december. Veel belangrijker was echter dat toen bleek dat De Muralts fractiegenoot mr H.C. Dresselhuys in het bezit was van de op 17 november door het Department van Marine aan de *Coventry Ordnance Works* verzonden brief...en dat deze was ondertekend door Bijleveld! Hierdoor werd de minister, zoals Oud het veel later heeft uitgedrukt, *voor de publieke opinie te kijk (gesteld) als iemand, zo weinig berekend voor zijn taak, dat hij millioenencontracten tekent, zonder het te weten.* Terecht liet Oud daarop volgen: *De werkelijkheid is minder erg. Een minister, die uitgaande brieven tekent, moet erop kunnen rekenen, dat men hem geen brieven voorlegt, waaromtrent hij niet weloverwogen de beslissing heeft genomen. Op de beslissing komt het aan; het tekenen van den uitgaanden brief is slechts de uitvoering. In het onderwerpelijke geval mag slechts de vraag rijzen, of het niet de plicht van den afdelingchef was geweest, na ontvangst van het advies van den landsadvocaat, de zaak opnieuw aan den minister voor te leggen.* Oud beantwoordt voor zich persoonlijk *deze vraag zonder aarzeling bevestigend. Een zaak, zo van de politiek doortrokken als deze, doet een plichtsgetrouw hoofdambtenaar niet af buiten den minister om. De onderstelling is, in het licht van het gehele optreden van het department bij deze aangelegenheid, niet gewaagd, dat men hier den minister voor een voldongen feit heeft willen stellen*[11].

Intussen had deze nieuwe onthulling de toch al niet sterke positie van Bijleveld tegenover de Kamer nog verder verzwakt. Zijn partijgenoot mr V.H. Rutgers gooide nog een reddingsboei uit door de minister uit te nodigen om te verklaren dat hij de kruisers verder zou doen afbouwen, terwijl hij zich de beslissing voorbehield of hij de schepen in zijn systeem van defensie zou aanvaarden. Een motie van die strekking werd echter door Bijleveld *onaannemelijk* verklaard. Hierop deelde Rutgers mee *geen vrijheid (te) vinden aan het beleid van dezen Minister zonder de kruisers verder...steun te bieden.* Hij zou daarom met enkele geestverwanten tegen de Marinebegroting stemmen. Toen hoofdstuk VI in stemming werd gebracht, gaf hij met vijf andere antirevolutionairen aan dit voornemen gevolg. Eveneens stemden tegen, A.P. Staalman en mr dr A.R. van de Laar, die, beiden als eenlingen, twee protestants-christelijke splinterpartijtjes in de Tweede Kamer vertegenwoordigden, en alle aanwezige *linkse* volksvertegenwoordigers. Tegenover deze 46 tegenstanders stonden slechts 33 leden die hun stem aan Bijlevelds begroting gaven.

Daarmee was het lot van Bijleveld als minister van Marine beslist. Nog niet echter het lot van de kruisers: de begroting was verworpen door tegenstanders van verdere afbouw en door zes antirevolutionairen die juist Bijleveld hun stem hadden onthouden omdat zij vóór verdere afbouw waren. In het voorjaar van 1920 is het voorstel om de *Java* en *Sumatra* verder af te bouwen achtereenvolgens door beide Kamers van de Staten-Generaal aanvaard. Daarna was er steeds zonder veel problemen een meerderheid te vinden vóór het toestaan van de in verband met de voortzetting van de werkzaamheden aan deze schepen nodige kredieten.

Tijdens het voor hem, politiek gesproken, fatale begrotingsdebat verklaarde Bijleveld dat hij niet wenste dat de Kamer *in een toon van clementie* met hem redeneerde. Zij had *kort en bondig* na te gaan *of zij het politiek beleid van mij wenscht te aanvaarden of mij weg wil hebben.* Deze woorden zijn naar onze indruk zeer typerend voor zijn levenshouding. Toch

heeft de afloop van kortstondig ministerschap hem zeker teleurgesteld. Uit mededelingen van mensen die Bijleveld goed hebben gekend kan echter worden opgemaakt dat die teleurstelling hem nauwelijks uit zijn evenwicht heeft gebracht en dat hij opmerkelijk weinig rancunes koesterde jegens degenen die zijn val hadden veroorzaakt. *Aan de kant gezet* heeft hij zich niet hoeven voelen, want hij werd vrijwel onmiddellijk na zijn aftreden als minister weer tot andere belangrijke functies geroepen. Van 1921 tot 1925 was hij raad-adviseur van het Koninklijk Huis, speciaal belast met personeelsaangelegenheden. Aangenomen mag worden dat koningin Wilhelmina hem mede als zodanig heeft benoemd, omdat, toen hij de portefeuille van Marine beheerde, zijn materieelsbeleid weliswaar scherpe kritiek ondervond maar zijn personeelsbeleid, ook door politieke tegenstanders, werd geprezen. Ruime gelegenheid zijn gaven op het gebied te ontplooien kreeg hij bij de Rijksverzekeringsbank, die hij van 1929 tot 1950 diende, eerst als bestuurslid en daarna tien jaar als voorzitter van het bestuur. Bijlevelds echtgenote heeft de periode 1929-1950 aangeduid als *de belangrijkste jaren* in zijn leven, waarin hij veel arbeidsvreugde heeft ontleend aan *het besef, dat hij in dit werk eerst recht op zijn plaats was*[12].

Zoals voor de hand ligt heeft het optreden van Olivier bij velen verontwaardiging gewekt. Een hunner, die zich voorstelde als *oud zee-officier* [13], uitte in een ingezonden stuk, dat op 2 december 1919 in de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd geplaatst, de hoop dat Olivier *zijn welverdiende straf niet (zou) ontgaan.* Wanneer deze hoop is gerealiseerd, dan heeft Olivier toch in ieder geval in zijn loopbaan geen blijvende schade ondervonden. Hij verliet op 1 oktober 1936 's lands zeedienst met de rang van schout-bij-nacht na onder meer in de jaren 1934-1935 het zeer belangrijke commando over het Nederlands Eskader in Oost-Indië te hebben gevoerd.

Zo zou dit relaas kunnen worden afgesloten met de constatering dat de verwikkelingen rond hoofdstuk VI van de staatsbegroting voor 1920 voor de twee mensen die daarbij persoonlijk het meest betrokken waren, min of meer noodlottig hadden kúnnen zijn, maar dat niet zijn geworden. Wij menen evenwel nog enige aandacht te moeten besteden aan de actie van Olivier. Om daarover rechtvaardig te kunnen oordelen dient men te weten dat de Koninklijke Marine in 1919 in een toestand van malaise verkeerde. Het materieel was grotendeels opgevaren. Onder het personeel was het verloop onrustbarend groot. Buiten twijfel staat dat een belangrijke oorzaak van dat verloop was, de heersende onzekerheid betreffende de toekomst van de marine: vóór Bijlevelds memorie van antwoord verscheen, heeft de regering geen uitspraak gedaan over het marinebeleid dat zij wenste te voeren nu de oorlog voorbij was. In deze situatie had het feit dat twee moderne[14] kruisers op stapel stonden een zeer bijzondere betekenis. Voor velen betekende zulks niet alleen dat er uitzicht bestond op een hard nodige versterking van het voor de maritime verdediging van Indië beschikbare potentieel. Voor hen belichaamden de schepen in kwestie ook min of meer de toekomst van de Koninklijke Marine als een organisatie die de naam *zeemacht* waard was. Ter adstructie van deze laatste bewering kan onder meer gewezen worden op een adres dat op 1 december 1919 aan de Tweede Kamer werd verzonden door de besturen der Helderse afdelingen van de Marine-Vereeniging, de Algemeene Vereeniging van Marine-Officieren en de Marine Machinisten Club[15]. Daarin werd voorspeld dat het stopzetten van de afbouw der kruisers *een zeer ontmoedigenden indruk op nagenoeg het geheele personeel (zou) maken en dat de uittocht van dat personeel daardoor nog (zou) toenemen* en dat *voor een vloot, zooals de Minister zich (voorstelde), ...zich geen voldoend personeel (zou) aanmelden*[16]. In déze situatie liet Bijleveld de kruisers vallen en hij deed zulks bovendien op een zodanige manier dat gemakkelijk de indruk kon ontstaan dat hij die beslissing had genomen zonder voldoende de ernst ervan te beseffen. Wij

menen te mogen poneren dat in een dergelijke situatie – zij heeft zich in de geschiedenis van de Koninklijke Marine vaker voorgedaan – de ambtenaar die van bepaalde zaken kennis draagt, soms door zijn geweten een andere weg wordt gewezen dan die welke duidelijk is uitgezet in wetten en reglementen.
Het is onze indruk dat Oliviers collega's zich voor het merendeel enerzijds gegeneerd hebben gevoeld door zijn indiscrete wijze van handelen, maar anderzijds toch een zekere bewondering – en dankbaarheid – koesterden voor deze toepassing van het adagium *nood breekt wet.* Wat het laatste betreft: voorzover ons bekend hebben slechts weinig marineofficieren aanleiding gezien om Olivier tegenover de buitenwereld te desavoueren. Anderzijds lijkt het ons niet toevallig dat in het Marineblad, het orgaan der Marine-Vereeniging, dat in de jaren twintig uitgebreide samenvattingen van de kamerdebatten over de marinebegroting placht te publiceren en ook vaak kranteartikelen betreffende marineaangelegenheden in extenso overnam, niets te vinden is betreffende het in december 1919 gevoerde debat over Hoofdstuk VI van de staatsbegroting en evenmin enig ander gegeven betreffende de indiscretie van Olivier. Het is niet in de laatste plaats vanwege genoemd hiaat in de berichtgeving van het Marineblad dat wij de lezers van Mars et Historia het verhaal over de minister en de twee kruisers aanbieden.

Bronnen:

De inhoud van dit artikel is grotendeels gebaseerd op de Handelingen der Staten-Generaal, zitting 1919/1920, kolom 798-929, en de als bijlage bij die Handelingen gedrukte memorie van antwoord betreffende hoofdstuk VI van de staatsbegroting voor 1920, ingezonden op 26 november 1919 (gedrukte stukken 2.vi.28).

Noten:

P.J. Oud deelt in *Het Jongste Verleden*, Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940, I (1918-1922), Assen 1948, p. 174, mede dat het Nederlandsche Correspondentiebureau bij zijn optreden ter zake alleen wist te melden dat de nieuwe bewindsman *als goed vaderlander altijd zo'n warm hart voor de marine had gehad.*

2. Mededelingen van mr H. Bijleveld te 's-Gravenhage en prof. dr W.M.R. Hummelen te Malden, wie ik hierbij gaarne dank voor de bij de voorbereiding van dit artikel verleende hulp.

3. G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie, I.* De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924, Kampen 1970[II], p. 166.

4. Strikt genomen zou de *Celebes* geen *zusterschip* van de *Java* en *Sumatra* genoemd kunnen worden. Het was de bedoeling deze kruisers 3 meter meer lengte te geven, wat verband hield met het voornemen dit schip te bestemmen tot vlaggeschip voor het Nederlands eskader in Oost-Indië (L.L. von Münching, *Schepen van de Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog,* Alkmaar 1978, p. 14).

5. Bijleveld stelde tijdens het debat over zijn begroting in december 1919 dat de belanrijke bezuinigingen die hij bij nota van wijzingen had aangebracht *(naast de quaestie van de kruisersbezuiniging* ongeveer 3½ millioen) niet betekenden dat hij *door den wind (was)*

gegaan en, toegevende naar sommiger oordeel aan bezuinigingsdrang, naar anderer oordeel op grond van andere motieven, een totaal anderen koers in de algemeene groote lijnen (...) ingeslagen (was). Voor ons is zijn argumentatie ter zake knap, maar niet overtuigend.

6. Zie ook *Onze Vloot XII* (1920), p. 2-8. Er zijn ons geen gevallen bekend dat uit de kring der actief dienende marineofficieren adhesie werd betuigd aan Bijleveld wegens zijn voornemen de afbouw van de kruisers stop te laten zeten.

7. *Onze Vloot XII* (1920), p. 5.

8. Oud (*Het Jongste Verleden, I,* p. 175) schrijft dat *de wijze, waarop sommige zee-officieren tegen den minister (optraden) (..) inderdaad de spuigaten (uitliep).* Zijn gebruik van de meervoudsvorm lijkt ons echter het gevolg te zijn van onzorgvuldig lezen van een passage op p. 910, tweede kolom, van het Verslag der Handelingen.

9. Interessant is in dit verband de verklaring van de sociaaldemocraat F.W.N. Hugenholtz dat de Minister hem op 5 december in een persoonlijk gesprek zou hebben verklaard dat *(...) hij overdacht (...) of niet aan deze kruisers na afbouw een andere bestemming was te geven, bijvoorbeeld voor den algemeenen dienst, voor vlagvertoon.* (*Handelingen,* p. 798). In het debat heeft Bijleveld aan deze verklaring geen aandacht geschonken. Overigens heeft hij wel duidelijk gesteld dat het stopzetten van de afbouw der kruisers voor hem nog niet impliceerde dat de schepen nu ook meteen op de helling moesten worden gesloopt.

10. Dat dit niet eerder had kunnen gebeuren hing daarmee samen dat A.W.F. Idenburg na eerst op 13 augustus een ziekteverlof van drie maanden te hebben verkregen, op 6 november ontslag vroeg als minister van Koloniën. Op 13 november trad S. de Graaff op als zijn opvolger.

11. Er bestaat in de marine een mondelinge overlevering die met Ouds onderstelling te vinden in *Het Jongste Verleden, I,* p. 117, overeenstemt. 's Ministers adjudant zou hier de schuldige geweest zijn, althans volgens de zojuist genoemde overlevering. Oud laat zich over de identiteit van de schuldige niet uit.

12. Getypt afschrift van een manuscript van de hand van mevrouw M.E. Bijleveld-Dake, ons welwillend ter hand gesteld door prof. dr W.M.R. Hummelen te Malden. Uit dit stuk blijkt dat Bijleveld zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt voor de Gereformeerde Kerk, de Vrije Universiteit en de Antirevolutionaire Partij, voor laatstgenoemde organisatie in het bijzonder tijdens de Tweede Wereldoorlog.

13. Was dit wellicht de gepensioneerde luitenant ter zee der 1e klasse M.K. Medenbach, een der weinige oud-marineofficieren die publiekelijk zijn instemming met Bijlevelds voornemens ten aanzien van de *Java* en *Sumatra* heeft geuit?

14. Het ontwerp dateerde weliswaar uit de beginjaren van de Eerste Wereldoorlog, maar kon in 1919 toch nog *modern* worden genoemd.

15. De Marine-Vereeniging is in 1883 opgericht als studievereniging voor marineofficieren. De Algemeene Vereeniging van Marine-Officieren kwam in 1918 tot stand als wat wij tegenwoordig *belangenvereniging* zouden noemen. Deze twee zijn na de Tweede Wereldoorlog samengesmolten tot de Vereniging van Marine-Officieren. De in 1871 opgerichte Marine Machinisten Club bestaat niet meer. Men zou kunnen stellen dat haar traditie wordt voortgezet door de Vereniging van Oud-Officieren van de Technische Dienst der Koninklijke marine.

16. *Onze Vloot XII* (1920), p. 3.

BIJLAGE

Nieuwe Rotterdamsche Courant 30 November 1919 (ochtendblad A)

Een greep slechts – het gaat hier om een levensvraag voor de marine.
Op blz. 4 der Memorie van Antwoord lezen we:
Waar nu de op stapel staande kruisers niet in ondergeteekende's systeem passen, zal de consequentie zijn dat de aanbouw gestopt wordt.
Dit systeem wordt in de naastvoorgaande alinea's, zonder eenige argumenteering, in hoofdtrekken aangegeven. Het is het persoonlijk systeem van onzen minister van marine, die acht maanden geleden nog niet meer van marinezaken afwist dan elke andere advocaat. De consequenties welke hij uit zijn persoonlijk ontworpen systeem trekt - stopzetten van den afbouw der beide kruisers – zijn in strijd met alle door hem ontvangen adviezen van zijn technische adviseurs op het departement van marine; in strijd ook met het oordeel van elken zeeofficier, wien hij daarnaar vroeg. Hij heeft gezocht en rondvraag gedaan in en buiten het departement van marine, om te vinden den zeeofficier, van voldoende ervaring en reputatie, die hem moreel zou steunen in deze beslissing – hij heeft er geen enkele kunnen vinden.
De quaestie *onderzeebootvloot of groote schepen* is in de marine een punt van strijd geweest, jaren lang – was het onderwerp van studie van velen gedurende meerdere jaren. Doch er was geen enkele zeeofficier, die beweerde een systeem te hebben gevonden, waarin de verkenningsorganen van elke moderne vloot – snelle kruisers – geheel konden ontbreken. Onze burger-minister heeft na 8 maanden ministerschap deze overtuiging wèl, in strijd met alle adiezen. Is dit moed of overmoed? Helderziendheid of verblinding?
Er is nog meer.
Den 17en November jl. teekende de minister een brief aan de Coventry Ordnance Works, waarbij opdracht werd gegeven voor een bestelling pantserplaten tot een bedrag van 2 millioen gulden. Dit pantser was bestemd voor de beide kruisers, welke thans – 28 November – ten doode worden opgeschreven. Het pantsercontract zal dus geannuleerd moeten worden – à raison van hoeveel?
Zaterdag 22 November bleek de minister in het bezit van een door hemzelf opgesteld concept voor de Memorie van Antwoord, waaruit ten duidelijkste bleek, dat Z. Exc. de beide kruisers wenschte te handhaven op de begrooting en ze tegen aanvallen der Kamer zou verdedigen. Maar reeds den voorgaande Donderdag, 20 November, had Z. Exc. volgens latere mede-

deeling zijnerzijds besloten ze te laten vallen. Hiervan kreeg zijn eerste adviseur, de chef van den marinestaf, evenals de chefs der andere afdeelingen, die in deze zaak van advies hadden gediend, geen kennis voor Maandag 24 November, hoewel den 22en nog een bespreking over de kruisers plaats vond. De volledige Memorie van Antwoord – de gewijzigde dus, waarbij de kruisers worden prijsgegeven – kregen deze verantwoordelijke adviseurs het eerst te lezen uit de couranten.

17 November: pantsercontract, dus wel kruisers – 20 November geen kruisers – 22 November wel kruisers – 24 November geen kruisers – 28 November, Memorie van Antwoord, geen kruisers. En dit slot in strijd met alle adviezen van deskundigen. Welke krachten hebben onzen minister tot deze beslissing gedreven? Onverantwoordelijke raadslieden achten de coulissen? of de politiek? of een bezoek aan Lobé?[1]

Ik gaf hier een kijkje achter de departementale schermen – er zijn omstandigheden, dat onbescheidenheid, of erger, een plicht is, temeer waar het bovenvermelde reeds algemeen in de *Witte* wordt besproken.

De luitenant ter zee 1e klasse
J.S.C. Olivier,
werkzaam bij den Marinestaf
Den Haag, 28/XI – '19

Noot:

1. Een bekend waarzegger (zie M. Schouten (red.). *Rondom de Buitenzorgsche Troon.* Indisch dagboek C.L.M. Bijl de Vroe 1914-1919. Haarlem 1980, p. 41).

DE VEROVERING VAN BREDA 1581

Drs J.P.C.M. van Hoof

De totstandkoming van de Unie van Utrecht op 23 januari 1579, waarbij een aantal Nederlandse gewesten en steden zich verenigden om gezamenlijk de strijd tegen Spanje voort te zetten, leverde aanvankelijk weinig positief resultaat op. Weliswaar breidde de groep van verbondenen in datzelfde en het daaropvolgende jaar zich nog uit, anderzijds wist Parma tezelfdertijd door militair optreden en politieke manoeuvres het feitelijke door Spanje beheerste gebied steeds verder te vergroten[1]. Zo bemachtigde deze landvoogd en veldheer op 29 juni 1579 het strategisch zo belangrijke Maastricht, ongeveer vier maanden later koos 's Hertogenbosch de kant van de koning, terwijl op 3 maart 1580 Rennenberg, stadhouder van de drie noordelijke gewesten en Overijssel, overging naar het Spaanse kamp. Hoewel dit laatste feit voor de verbondenen aanvankelijk alleen het verlies van de stad Groningen betekende, raakten kort daarop ook de Ommelanden en de vestingen Oldenzaal en Coevorden met het omliggende gebied in handen van de landvoogd[2]. Deze situatie had tot gevolg dat de strijd in de komende periode zich zou gaan afspelen in de streken beoosten de IJssel en in Vlaanderen en Brabant, waar een groot aantal steden Staatse troepen in garnizoen hadden. Een hiervan was Breda, hoofdplaats van de gelijknamige Baronie en eens het eerste bezit van de Nassaus in de Nederlanden[3]. Opgekomen in de dertiende eeuw bij een kasteel, verwierf het rond 1250 de status van stad. In 1403 trouwde hier Engelbrecht van Nassau met de zeer jonge, maar ook zeer rijke Johanna van Polanen, die bij dit huwelijk naast vele andere goederen ook Breda met de daaromheenliggende dorpen inbracht. Degenen die hen opvolgden als heren van de stad en de Baronie, bekleedden, evenals Engelbrecht zelf trouwens, belangrijke functies aan het hof van de hertogen van Bourgondië. Hun vooraanstaande positie in de directe nabijheid van de grote politieke machthebbers in de Nederlanden wijzigde zich niet, nadat de Habsburgers de plaats van de Bourgondiërs hadden ingenomen.

Onder de Nassaus beleefde Breda vooral in economisch en cultureel opzicht een grote bloei[4]. Tijdens het bewind van Hendrik III (1493 - 1538) werd begonnen met de aanleg van een nieuwe omwalling. Deze was nodig omdat de bestaande ommuring, die dateerde uit de veertiende eeuw, naar toen heersende ideeën op vestingbouwkundig gebied sterk verouderd was. Bovendien voelde men de behoefte om de buiten de poorten ontstane wijken binnen de vesting te trekken. Hierdoor zou het mogelijk worden de stad in voorkomend geval effectiever te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf, omdat het schootsveld vóór de wallen dan vrij zou zijn. Bovendien werd de modernisering van de omwalling juist toen zo urgent omdat Breda in deze periode stond blootgesteld aan een voortdurende oorlogsdreiging van de kant van het naburige Gelre. De werkzaamheden begonnen in 1531 en werden in 1547 afgerond[5].

Hendrik III, die de aanleg van de nieuwe en de modernisering van de bestaande fortificaties rond de stad sterk had geëntameerd, nam ook het initiatief tot de verbouwing van het kasteel, die in 1536 begon. De bouwactiviteiten werden voortgezet door zijn zoon René van Chalon, die hem in 1538 als heer van Breda opvolgde[6]. Deze was in 1530 na het sneuvelen van zijn oom Philibert in het bezit gekomen van al diens goederen, waartoe ook het vorstendom Orange behoorde. René was echter geen lang leven beschoren. Op 18 juni 1544 sneuvelde hij bij Saint-Disier.

Zijn erfenis viel toe aan zijn elfjarige neef Willem van Nassau-Dillenburg, in onze vaderlandse geschiedenis beter bekend als Willem van Oranje, bijgenaamd de Zwijger. Deze werd pas in 1552, na de voltooiing van zijn opvoeding aan het Habsburgse hof, ingehuldigd als heer

van Breda. Door zijn grote rijkdom en voorname positie in de directe omgeving van Karel V ging hij, evenals de Bredase Nassaus vóór hem, al snel behoren tot de allerhoogste kringen binnen de Nederlandse adel. Dezen hadden echter altijd loyaal achter hun voorst gestaan. Willem stelde zich, na het vertrek van Karels opvolger, Filips II, naar Spanje, samen met de meeste hoge edelen geleidelijk aan meer en meer tegenover zijn heer op[7].

In de tweede helft van de jaren zestig geraakten de Nederlanden in een politieke crisis. De vooraanstaande rol die Oranje in die periode gespeeld had in het verzet van zijn standsgenoten tegenover de koning en zijn weigering om na het uitbreken van de beeldenstorm een nieuwe eed van trouw aan zijn heer en meester af te leggen rechtvaardigden zijn vrees dat Alva na diens komst in de Nederlanden hem het eerst zou aanpakken. Daarom week hij in het voorjaar van 1567 uit naar het stamslot te Dillenburg. Zijn angst bleek gegrond; in februari 1568 werd hij voor de Raad van Beroerten gedaagd en bij verstek veroordeeld tot verbeurdverklaring van zijn goederen in de Nederlanden, waaronder de landen van Breda, en tot eeuwige verbanning[8]. De stad kreeg kort daarop een Spaanse bezetting, een situatie die bijna tien jaar zou voortduren[9]. Op 12 februari 1677 namelijk sloten de Staten-Generaal met de aankomend landvoogd Don Juan het Eeuwig Edict, een verbond waarin onder meer het vertrek van alle vreemde troepen uit de Nederlanden was vastgelegd. Bovendien gaven zij de Raad van State de opdracht om, overeenkomstig de bepalingen van de Pacificatie van Gent, die Don Juan volgens dit Edict beloofde te zullen nakomen, Oranje stad en landen van Breda terug te geven[10]. De Spaanse gouverneur aldaar, Verdugo, was wél bereid met zijn manschappen weg te trekken, maar gaf, vóórdat het eenmaal zo ver was, drie vendels Duitse infanterie, behorend tot het in dienst van de koning zijnde regiment Fronsberg, de gelegenheid het kasteel te bezetten. Het gedrag van deze landsknechten liet zeer te wensen over. Tevergeefs trachtte het stadsbestuur hen ertoe te bewegen naar elders af te trekken. Tot overmaat van ramp voegde zich op 20 augustus kolonel Fronsberg zelf, die tot dan toe in Antwerpen verbleef, zich met de drie overige vendels van zijn regiment bij hen. Een troepenmacht van de prins van Oranje, onder bevel van de graaf van Hohenlo, sloeg kort daarop haar kampement op bij de stad, maar zij was te zwak om tot een effectief beleg over te gaan[11]. Toen Fronsberg Don Juan, die zich toen in Namen ophield, om nadere instructies vroeg, zond deze een kapitein naar Breda met een brief met daarin de opdracht de stad nog zes tot acht weken in handen te houden, gedurende welke periode de landvoogd zelf zou trachten met een troepenmacht in de vesting door te dringen. De gezonden officier raakte echter gevangen en werd naar Geertruidenberg gebracht, waar de prins hem liet ondervragen. Nadat de kapitein het doel van zijn tocht had verteld en het meegevoerde bericht had prijsgegeven, liet Oranje een brief opstellen in een sterk op het origineel gelijkend handschrift, waarin Fronsberg werd bevolen de stad op de meest gunstige condities over te geven, aangezien aan een poging tot ontzet voorlopig niet te denken viel. De kapitein werd een grote beloning in het vooruitzicht gesteld, waarna hij op weg ging naar Breda. Het plan slaagde; op 4 oktober verlieten de Duitsers de vesting[12].

Direct na de terugkeer van Willem van Oranje en zijn gezin op het kasteel werden er maatregelen genomen om de defensie van de stad, zolang er nog geen acute oorlogsdreiging was, op een aanvaardbaar peil te brengen. De prins liet uit de burgerij vijf vendels formeren, die onder het bevel kwamen te staan van een viertal kapiteins, te weten Jan van Brecht, Jan van Assendelft, Jan van Bergen en Govert Montens[13]. Deze laatste, volgens Van Meteren *een Vigilant ende voorsichtig Man*[14], die in 1580 het burgemeestersambt ging bekleden[15], zou tijdens de aanval in het jaar daarna een voorname rol gaan spelen. De heer van Breda nam ook het initiatief tot de verbetering en uitbreiding van de vestingwerken. De werkzaamheden, die

in de jaren 1579 - 1581 plaatsvonden, bestonden behalve uit het vernieuwen en vergroten van een aantal oude bolwerken uit de aanleg van een zevental nieuwe schansen buiten de hoofdwal, ter dekking van de plaatsen die niet of moeilijk geïnundeerd konden worden. Verder wierp men aan de westzijde enkele verdedigingswerken op en diepte men de gracht uit, die 's winters zo veel mogelijk ijsvrij werd gehouden. Een belangrijk onderdeel van de werken ter verbetering van het verdedigingssysteem rond de stad bestond uit de bouw van een inundatiesluis[16].
In de jaren dat Oranje zijn residentie weer in Breda had – voorjaar 1580 koos hij zijn domicilie voorgoed in Delft[17] – vond er voor de hoofdstad van de Baronie nog een belangrijk feit plaats, namelijk haar toetreden tot de Unie van Utrecht op 13 september 1579. Het ondertekenen van dit tractaat door prins Willem op 3 mei van dat jaar, nam voor haar, evenals voor enkele andere steden, de aanvankelijke terughoudendheid zich aan te sluiten bij dit verbond, definitief weg[18].

In juni 1581 kreeg de commandeur van Breda, kolonel Antoine de la Garde[19], van de Staten van Brabant het bevel om het huis Baarle en enkele andere door de vijand bezette versterkte plaatsen te gaan innemen[20]. Vanuit dit kasteel, dat was gelegen aan de weg van Breda naar Hoogstraten en Turnhout, konden de Spanjaarden de onderlinge verbindingen tussen de punten die in handen waren van het Staatse leger, gemakkelijk verstoren. De la Garde ondernam deze actie met troepen die hij betrok uit de omliggende garnizoensplaatsen, waaronder Breda. Na de inname van dit slot rukte hij op naar Tilburg en nam beide aldaar gelegen versterkte huizen in. Vervolgens beraamde hij een aanslag op Eindhoven en 's-Hertogenbosch. Landvoogd Parma echter liet zijn ondercommandanten Claude van Barlaymont, heer van Hautepenne, en Maarten Schenk bij eerstgenoemde plaats troepen samentrekken. Als reactie hierop trok De la Garde af naar Turnhout en Hoogstraten en liet aan alle steden die in dit deel van Brabant nog in Staatse handen waren, het bericht uitgaan om op hun hoede te zijn voor een eventuele Spaanse aanval.
Na het vertrek van De la Garde met een deel van de aldaar gelegerde troepen resteerde daar nog maar een magere bezetting. Op het kasteel lagen 35 man, behorende tot de troepen van kolonel Barvoet, en in de stad zelf waren slechts 20 man van het vendel van Floris van Brederode, die werden aangevoerd door vaandrig Dorpe. Toen de hierboven gememoreerde waarschuwing Breda bereikte, verdubbelde men daarom niet alleen de wachten, maar stuurde men zowel naar De la Garde als naar de Staten van Brabant verzoeken om versterking. Op het kasteel verbleef toentertijd een zekere Charles de Gavre, heer van Fresin, die na het schrijven van een brief, waarin hij zijn aanhankelijkheid aan koning Filips had betuigd, hier gevangen was gezet. Deze had gedurende zijn detentie vriendschapsbanden aangeknoopt met enkele soldaten van het garnizoen. Toen hij merkte dat de bezetting hier op dat moment tot een gering aantal manschappen was gereduceerd, stelde hij Parma hiervan schriftelijk op de hoogte. Deze lichtte op zijn beurt Hautepenne en Schenk in, die De la Garde op zijn tocht richting Turnhout heimelijk waren gevolgd en nu in Hilvarenbeek verbleven. In de nacht van 26 op 27 juni trokken zij heimelijk naar Breda, alwaar zij hun mannen bij de wal vóór het kasteel posteerden. De gracht was hier, vanwege baggerwerkzaamheden bij een nabijgelegen poort, drooggelegd. Fresin had die avond de soldaten op het slot vergast op een ton bier en had er zorg voor gedragen dat een handlanger van hem, Balafré genaamd, vrijwillig een aantal extra wachtronden op zich had genomen.
Om twee uur 's nachts beklom de vijand via de beer in de gracht de vestingwal en geraakte vandaar in het kasteel. Het toeval wilde dat op dat moment een Hollandse kapitein met een

jacht de haven invoer en troepen op de wal waarnam. Hij loste terstond twee waarschuwingsschoten en alarmeerde hiermee de burgervendels, die meteen naar de wapens grepen. De commandant van de bezetting van het kasteel trachtte nog via de poort deze burgers binnen te laten, maar hij werd neergestoken. Een deel van de verdedigers van het kasteel trok zich terug in de donjon, waar zij nog enige tijd standhielden, maar ze moesten zich tenslotte toch overgeven.
Montens, die met enkele andere leden van de magistraat en met wachtmeester van Biestraten het commando voerde over de burgervendels, liet de poorten en de wal bezetten en rukte op naar het kasteel, dit laatste om te voorkomen dat de Spanjaarden ook in de stad zelf zouden doordringen. Op diverse punten rond het slot wierpen de gewapende burgers barricaden op, vatten post in de huizen tegenover de toegangen en beklommen zelfs de toren, dit alles in de hoop dat de aan de Staten van Brabant en aan De la Garde gevraagde versterkingen snel zouden komen.
Vijf tot zes maal trachtte de vijand gewapenderhand in de stad te komen, maar de Bredanaars en de soldaten van Van Brederode sloegen de Spanjaarden, ten koste van vele slachtoffers aan beide zijden, keer op keer terug. De tegenstand was zelfs zo hevig dat Hautepenne in de veronderstelling ging verkeren dat er van elders troepen de stad waren binnengekomen om de verdedigers in hun strijd bij te staan. Schenk wist wel beter; om eventuele hulp van buiten tegen te houden had hij zijn ruiterij langs de wegen rond de vesting geposteerd.
Tenslotte slaagden de Spanjaarden erin bij de brug bij het Valkenberg door te breken. Via deze tuin kwamen ze bij de stallen, de kaatsbaan van de prins van Oranje en de daar in de buurt liggende huizen en staken al deze gebouwen in brand. Dit boezemden hun tegenstanders wel schrik in, maar het weerhield dezen niet onverdroten verder te vechten. Desondanks drong de vijand steeds dieper in de stad door, zodat de burgerij zich gedwongen zag steeds nieuwe barricaden op te werpen. Ook geestelijken en vrouwen droegen aan de verdediging het hunne bij. Niet lang daarna lukte het een groep Spanjaarden een brug in te nemen, waarover de aarde uit de gracht, nodig om de wallen te versterken, de stad werd binnengevoerd. Dit bood de vijand de mogelijkheid meer voetvolk binnen de vesting te brengen en daarmee een aanval in te zetten op de Gasthuispoort, die hem spoedig in handen viel. Bij de laatste poging van de burgervendels hier stand te houden raakte Montens gewond en viel daardoor zelfs in Spaanse handen. Hij wist echter te ontkomen, trok zich met de zijnen terug naar de Haagdijkse poort en liet daar, in afwachting van hulp van buitenaf, opnieuw een verschansing opwerpen. Inmiddels rukten de Spanjaarden naar dit punt op: de ruiterij, die door de Gasthuispoort de stad was binnengekomen via de straten, de infanterie langs de wal. Rond negen uur in de morgen staakten de burgers hier de strijd. Daarna werden op de Markt, in het stadhuis, in de kerk en op de toren de laatste haarden van verzet opgeruimd. Men gaf zich tenslotte over na de belofte dat er niet geplunderd zou worden. Ongelukkigerwijze hielden de Spaanse soldaten zich hier niet aan, sterker nog, er vonden zelfs moordpartijen plaats, naar verluidt in zo hevige mate dat hierbij nog meer mensen om het leven kwamen dan tijdens de gevechten rond de inname. De twee belangrijkste bevelhebbers over de burgervendels, Montens en Van Biestraten, wisten te ontkomen. Laatstgenoemde geraakte, de vestinggracht overzwemmend, buiten de stad.
Hautepenne, die kort na de strijd gouverneur van Breda werd, pleegde in datzelfde jaar een aanslag op het nabijgelegen Geertruidenberg, welke echter mislukte[21]. Ook zijn aanval op Heusden, *een plaetse die sterck ende wel versien was*[22], geschiedde tevergeefs. De troepen in dienst van de Staten van Brabant trachtten in augustus 1581 's-Hertogenbosch in te nemen, een poging die evenmin succes opleverde. Op de negende van die maand gelukte het hen echter wel om Eindhoven in bezit te krijgen, namelijk doordat de kapitein-bevelhebber van het

kasteel aldaar in hun handen raakte en de bezetting daarvan deze veste overgaf toen zij dreigden hem te zullen doden. Na een vergeefse aanval op Helmond trokken deze troepen weer naar hun garnizoenen. Kort hierop wisten Hautepenne en Mansveld na een kort beleg de Staatse bezetting van Eindhoven weer tot overgave te dwingen[23].
De inname op 27 juni 1851 zou voor Breda beslist niet de laatste zijn. Vóór het einde van de Tachtigjarige Oorlog zou de stad een dergelijke gebeurtenis nog drie maal ten deel vallen. In 1590 werd zij weer Staats door de verovering van Maurits door middel van het turfschip. Spinola wist de vesting in 1625 te bemachtigen tijdens het grootscheepse offensief dat de Spanjaarden direct na afloop van het Twaalfjarige Bestand ontketenden. Frederik Hendrik tenslotte nam de Oranjestad in 1637 in na een groot opgezette belegering, een feit waardoor Breda definitief binnen het machtsgebied van de Republiek kwam te liggen.

Noten:

1. Over de Unie van Utrecht en de hieropvolgende jaren leze men onder andere: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg e.a., *De kogel door de kerk?* Zutphen 1979, p. 96-121; J.P.C.M. van Hoof, *Het herdenkingsjaar 1979 (I).* Mars et Historia XIII (1979) p. 158-163; A.E.M. Janssen, *Het verdeelde huis,* in: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), De Unie van Utrecht, 's-Gravenhage 1979, p. 101-135; G. Janssens, *Van de komst van Alva tot de Unies 1567-1579,* in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, VI, Haarlem 1979, p. 215-243; L.J. Rogier, *Eenheid en scheiding,* Utrecht/Antwerpen 1968, p. 85-101; A.J. Tjaden, *De reconquista mislukt.* 1579-1588, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, VI, Haarlem 1979, p. 244-257; J.J. Woltjer, *De Vredemakers,* in: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), De Unie van Utrecht, 's-Gravenhage 1979, p. 56-87; J.J. Woltjer, *De wisselende gestalten van de Unie,* in: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), De Unie van Utrecht, 's-Gravenhage 1979, p. 88-100; H.L. Zwitzer, *De Unie van Utrecht:* militair verbond en fundamentele wet, Militaire Spectator CXLVIII (1979), p. 200-210.

2. Zie over de inname van Maastricht onder meer: J.P.C.M. van Hoof, *Het herdenkingsjaar 1979 (II),* Mars et Historia XIII (1979), p. 195-198 en de daar vermelde literatuur, en: C.M. Schulten, *De belegering van Maastricht in 1579,* Militaire Spectator CXLIX (1980), p. 386-393. Voor de strategische positie van Maastricht door de eeuwen heen zij verwezen naar: J.P.C.M. van Hoof, E.P.M. Ramakers, *De militair-strategische positie van Maastricht,* in: L.J. Morreau, Bolwerk der Nederlanden, Assen 1979, p. XV-XLIV. Over het *verraad* van Rennenberg en het terreinverlies in het noorden en oosten van de Nederlanden zie Tjaden, p. 247-249. Zie over eerstgenoemd onderwerp ook het artikel van H.L. Zwitzer elders in dit lustrumnummer.

3. Voor de beschrijving van de geschiedenis van Breda en de heren van Breda tot aan Willem van Oranje is gebruik gemaakt van de volgende literatuur: over de Bredase Nassaus: H.P.H. Jansen, *De Bredase Nassaus,* in: C.A. Tamse (red.), Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis. Alphen aan den Rijn 1979, p. 13, 21-44; voor de geschiedenis van Breda: G.G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda,* Schiedam 1974 (facsimile-uitgave van het oorspronkelijke werk uit 1867), p. 11-24, en Th.M. Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda,* Schiedam 1904, p. 15-66.

4. Over de culturele voorspoed in Breda zie onder meer Jansen, p. 39-40.

5. Over de nieuwe versterking van Breda in deze jaren is uitgebreid geschreven door B. Roosens in een artikel getiteld: *De stadsomwalling van Breda:* de eerste toepassing van het gebastioneerd vestingstelsel in de Nederlanden (1531-1547), Bijdragen tot de geschiedenis LXIII (1980), p. 87-120.

6. Zie voor de verbouwing van het kasteel Roest van Limburg, p. 42-54.

7. K.W. de Swart, *Willem de Zwijger,* in: C.A. Tamse (red.), Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis, Alphen aan den Rijn 1979, p. 47-56; Van der Hoeven, p. 24, Roest van Limburg, p. 66-69.

8. De Swart, p. 57, Roest van Limburg, p. 80, 83.

9. Van der Hoeven, p. 27, Roest van Limburg, p. 83.

10. Zie over de Pacificatie van Gent en het Eeuwige Edict onder meer Rogier, p. 87-88, Groenveld, *Kogel door de kerk,* p. 99-102 en Janssens, p. 230-236. Over de teruggave van Breda aan Oranje zie: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des vaderlands van de vroegste tijden tot op heden,* II, 6, Amsterdam 1853, p. 120.

11. Van der Hoeven, p. 30-31, Roest van Limburg, p. 86, Arend, p. 196.

12. Van der Hoeven geeft meerdere versies van de gebeurtenissen die tot het vertrek van de Duitse troepen uit Breda geleid hebben (p. 34-37). Roest van Limburg, p. 86, Arend, p. 196-197.

13. Van der Hoeven, p. 39.

14. E van Meteren, *Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren Oorlogen ende geschiedenissen tot den Iare* MVICXII, 's-Gravenhage 1614, fol. 199v.

15. Roest van Limburg, p. 89. Hij wordt in de acte van toetreding van Breda tot de Unie van Utrecht nog *Scheepen ende Lieutenant vanden Coulonnel ende oyck Capitayn* genoemd. (S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg, *Die originale unie metten acten daernaer gevolcht,* in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), De Unie van Utrecht, 's-Gravenhage 1979, p. 46).

16. Van der Hoeven, p. 39-43.

17. Roest van Limburg, p. 88.

18. Groenveld, *Die originale unie,* p. 43-44, Tjaden, p. 247.

19. F.J.G. ten Raa, F. de Bas, *Het Staatsche leger 1568–1795, I,* Breda 1911, p. 245.

20. Voor de beschrijving van de inname van Breda en haar voorgeschiedenis is gebruik gemaakt van de volgende literatuur: Van der Hoeven, p. 48-52, Roest van Limburg, p. 89-92, Arend, p. 439-440, Van Meteren, fol 199r-200r, en P. Bor Christiaensz, *Historie der Nederlandtsche Oorlogen, II,* Amsterdam 1679, p. 273.

21. Arend, p. 440, Van Meteren, fol. 200r, Bor p. 275.

22. Van Meteren, fol. 200r.

23. Arend, p. 400, Van Meteren, fol. 200r, Bor, p. 275.

DE GUERRILLA IN MIDDEN-CELEBES, APRIL 1942 TOT AUGUSTUS 1942

J.J. Nortier

Kansloze guerrillapogingen

Bij de aanval van een buitenlandse vijand op Nederlands-Indië was de verdediging van de Buitengewesten, het gebied buiten Java, bedoeld om tijdig de voor de vijand belangrijke hulpbronnen te vernietigen en hem bij zijn actie tegen Java vertraging op te leggen. De verkregen tijdwinst moest de geallieerden in staat stellen aanzienlijke versterkingen aan te voeren, waarmee het behoud van Java kon worden verzekerd. De zwakke garnizoenen in de Buitengewesten werden als afgeschreven beschouwd. In de oorlogsopdracht van alle commandanten buiten Java vinden we de instructie om bij een overmachtige aanval naar het binnenland uit te wijken en de strijd in de vorm van guerrilla voort te zetten, een opdracht die weinig rekening hield met de bijzondere en noodzakelijke voorwaarden, nodig om een guerrilla met enige kans op succes te kunnen voeren. De voorbereidingen gingen niet veel verder dan het aanleggen van een paar voorradendepots. Zij waren gewoonlijk al door de bevolking leeggehaald voor de guerrillastrijders er gebruik van konden maken. Een guerrillaoorlog vraagt meer dan eten en drinken. In heel Nederlands-Indië bleek een der hoofdvoorwaarden: de steun van de bevolking, waardoor de guerrilla zich kan bewegen als een *vis in het water,* in te geringe mate aanwezig en op langere termijn zelfs helemaal weg te vallen. Uitzonderingen daargelaten liet de oorlog de Indonesiër koud, zolang de primaire levensbehoeften niet in het gedrang kwamen. Het nationaliteitsgevoel was onvoldoende ontwikkeld. De Indonesiër bleef een *nontonger* (toeschouwer), steeds bereid om de kant van de sterkste te kiezen. De betekenis van het Europese bevolkingsdeel, zowel volbloed Nederlanders als Indo-Europeanen, als steun of deelnemer aan een guerrilla, was te verwaarlozen. De Nederlander bleef een wezensvreems element in de Indonesische samenleving. De volbloed Nederlanders werden bovendien door de snelle internering compleet uitgeschakeld.

Elke guerrillastrijd was uitsluitend een zaak van het slecht uitgeruste leger. Een strijdmacht die zelf ook weer voor 80% uit Indonesiërs bestond, huursoldaten die niet het idee hadden voor hun geboortegrond te vechten, in de dessa-samenleving even vreemd als de rasechte Nederlander. Het feit dat de onoverwinnelijke *kompeni,* – hun leven en hun zekerheid –, het loodje legde, nadat ook machtige koloniale mogenheden als Engeland en Amerika onder de voet waren gelopen, deed hun wereld ineenstorten. Alle guerrillapogingen kwamen neer op het verzet van een handjevol in een oceaan van vijandelijk gebied, zonder verbindingen met de buitenwereld, zonder enige steun van buitenaf, van iedereen verlaten en slechts levend in de ijdele hoop op redding door de spoedig verwachte geallieerde offensieven. Een kansloze strijd, voor de vijand hoogstens hinderlijk. Zodra Japan er genoeg van kreeg, was het afgelopen. De enige uitzonderingen zien we in Nieuw-Guinea en op Timor.

De laatste fase van de guerrilla op Nieuw-Guinea was evenwel meer gericht op het in leven blijven dan op het benadelen van de vijand. De geallieerde landingen brachten op het nippertje uitkomst. Op Timor was de guerrilla grotendeels een affaire van de Australiërs. Hier bestond verbinding met de basis Australië en de guerrilla had een concreet doel. Toen dit doel, de herovering van het eiland, wegviel en ook andere omstandigheden ongunstig werden, konden de guerrillastrijders worden geëvacueerd.

Het voorspel in centraal Celebes: de guerrilla gaat niet door

Begin maart 1942 bevonden zich te Poso (Midden-Celebes) de troepencommandant van Menado, majoor B.F.A. Schillmöller, met enkele officieren en bestuursambtenaren, alsmede een troepencontingent van ongeveer 100 man. Zij waren na het ongunstige verloop van de gevechten in de Minahassa (Noord-Celebes) uitgeweken naar Poso. De aangekomen troepen bestonden voor het grootste deel uit recruten van de Menadonese militiecompagnie, die niet deelgenomen hadden aan de gevechten in de Minahassa. Het onderdeel was onvoldoende geoefend en uitgerust. Na de Japanse landingen in Noord-Celebes deserteerde meer dan de helft van de recruten. Kort na aankomst werd een tot de militiecompagnie behorend officier, eerste luitenant W.H.J.E. van Daalen, commandant van het Poso-detachment.
De streek ten noordoosten van Poso was onrustig. Kapitein J.D.W.T. Abbink herstelde daar de rust vanuit Ampana, een kustplaats noordoost van Poso. Te Paloe aan de westkust en te Kolonodale aan de oostkust bevonden zich op dat moment nog de oorspronkelijke garnizoenen van respectievelijk vijf en drie brigades sterk. Een brigade telde vijftien à twintig man. Commandant te Kolonodale was eerste luitenant J.A. de Jong, de latere guerrillaleider. Paloe en Kolonodale vielen buiten het oorspronkelijke gezagsgebied van Schillmöller en stonden onder de bevelen van territoriaal commandant Makassar. Troepencommandant Menado, die zich via Makassar naar Java wou begeven, zag deze reis onuitvoerbaar worden door het verloop van de gevechten in zuidwest Celebes. Hij besloot nu de detachementen Paloe en Kolonodale onder zijn bevelen te nemen en met de hem alsdan in totaal ter beschikking staande troepen een guerrilla in centraal Celebes te beginnen. Voorbereidingen werden getroffen om in deze streken een guerrillabasis in te richten, waarin ook de vrouwen en kinderen konden worden ondergebracht. De capitulatie van Java, 8 maart 1942, doorkruiste evenwel de plannen. In afwijking van eerder gegeven orders betekende de val van Java het eind van de gewapende strijd in heel Nederlands-Indië. Schillmöller stond nu voor de keus: doorvechten of zich overgeven. Overwegende dat na de val van Java geen enkele steun van buitenaf viel te verwachten, militaire guerrillastrijders als rebellen konden worden beschouwd en de situatie bij Poso niet gunstig was - een klein aantal slecht uitgeruste en weinig geoefende troepen, geen kans op versterkingen, geen of weinig steun van de bevolking, geringe voorraden - besloot hij de capitulatie te aanvaarden. Hij besprak dit besluit met de aanwezige officieren, inbegrepen de commandanten van Paloe en Kolonodale: *De onder mijn bevelen staande officieren betreurden met mij dat de strijd gestaakt moest worden. Zij gingen met de argumenten volkomen accoord.*
Kapitein Abbink vertrok omstreeks 12 maart naar Menado om de Japanse autoriteiten op de hoogte te brengen van de voorgenomen capitulatie. Na enkele dagen kwam hij terug met het bericht dat de onderofficieren en manschappen ter plaatse moesten blijven tot zij door de Japanners zouden worden opgehaald. Alle officieren en Nederlandse bestuursambtenaren dienden zich onmiddellijk in Menado te melden. Alle wapens moesten worden ingeleverd. Rond 21 maart deelde Schillmöller de Japanse eisen aan officieren en bestuursambtenaren mee. Unaniem was men van mening dat de voorwaarden niet mochten worden geaccepteerd. Zonder wapens was de veiligheid van de Nederlandse gezinnen en militairen op geen enkele wijze gegarandeerd. De troep kon onder deze moeilijke omstandigheden onmogelijk zonder hogere leiding achterblijven.
Majoor Schillmöller gaf nu opdracht de militairen in Poso te concentreren en de niet voor directe beveiliging nodige wapens en voorraden aldaar op te slaan. Hij wees de luitenants De Jong, de oudere in anciënniteit, en Van Daalen aan als commandanten van de achterblijvende

troepen. Hun opdracht luidde het handhaven van de orde en rust tot deze taak, in het kader van de komende afvoerregeling, door Japanse troepen kon worden overgenomen. Bij loting werd Van Daalen aangewezen om met het eerstvolgende transport naar Menado te vertrekken, De Jong zou als laatste gaan.
De capitulatie in midden Celebes was een voldongen feit. Het wachten was alleen op de Japanse detailregelingen voor de afvoer naar de Minahassa. Op 23 maart vertrok Schillmöler met bestuursambtenaren, niet ingedeelde officieren en een kleine dekking, naar Menado om zich daar bij de Japanners te melden, zijn bezwaren tegen de Japanse eisen naar voren te brengen en nadere orders te ontvangen. Reserveluitenant Mr F. Masselink: *De overgave had plaats te Belang (Minahassa) op 25 maart 1942. Behalve de troepencommandant, majoor Schillmöller, gaven zich de volgende personen over:*
- *de resident van Menado, Hirschmann;*
- *de assistent-resident van Poso, Rijsdijk;*
- *de controleur 1e klas, Luteyn;*
- *kapitein infanterie KNIL, J.D.W.T. Abbink;*
- *de Australische luchtmachtofficier (van een boven de Minahassa neergeschoten vliegtuig), Howard;*
- *ondergetekende.*

Van Belang ging Schillmöller naar Menado om daar in de gevangenis te verdwijnen. Hij kreeg geen kans zijn bezwaren te uiten of ook maar een enkele bespreking met de bezetters te voeren.

Het detachement Kolonodale

Het detachement Paloe bleef geheel buiten de latere guerrilla en werd na enige tijd zonder incidenten afgevoerd naar Menado. Het verdere verloop van de gebeurtenissen in centraal Celebes was een gevolg van de handelingen der luitenants De Jong, als gezegd de oudste in rang, en Van Daalen. Op 11 januari kreeg Kolonodale een Japanse luchtaanval te verduren, waarbij vooral de Chinese wijk werd getroffen. Aan militaire zijde werd een onderofficier gewond. Na deze aanval verliet het detachement de kazerne om naar een afwachtingsgebied in de buurt van de aangelegde stellingen te gaan. De vrouwen en kinderen namen hun intrek in een kampong op enkele tientallen kilometers uit de kust. Toen de capitulatie van 8 maart bekend werd, verzamelden de brigades zich weer in Kolonodale. Sergeant H.U. Burghardt: *De 10e maart wapperde de witte vlag in Kolonodale. De luitenant De Jong, dokter Lubbers (officier van gezondheid 2e klas), alle onderofficieren en het hele detachement waren bijeen. Daarna maakte de luitenant het gebeuren op Java bekend. Alle vrouwen en kinderen, die naar elders waren geëvacueerd, moesten zich weer naar Kolonodale begeven.*
Nu begon de concentratie van personeel en materiaal conform de door Schillmöller gegeven bevelen. De Europese vrouwen en kinderen werden naar Tenteno aan het Posomeer gebracht. Javaans sergeant 2e klas Mardjono bleef te Kolonodale achter met een aantal gehuwde inheemse militairen, ter beveiliging van de Indonesische gezinnen. Begin april waren de wapens, uitgezonderd een klein aantal karabijnen voor bewakingsdiensten, te Poso geconcentreerd bij luitenant Van Daalen. De Jong bevond zich toen te Tenteno.

De guerrilla gaat door!

Na het gezelschap Schillmöller in de Minahassa te hebben afgezet, keerde de motorbarkas

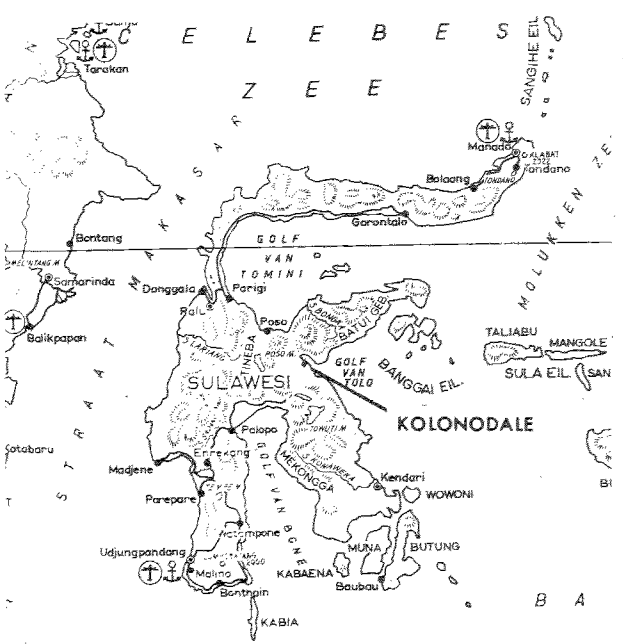

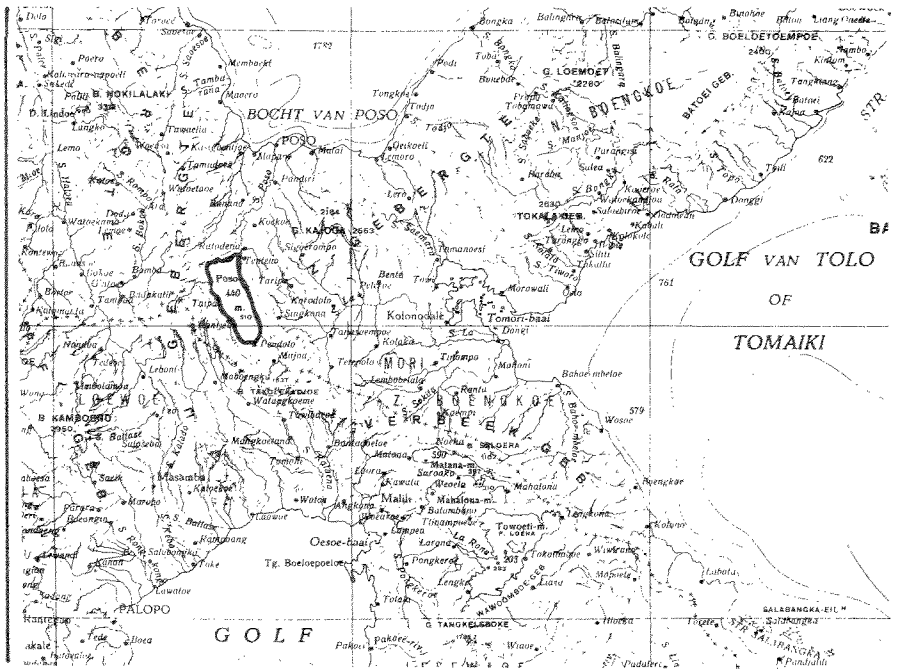

Afb. 1

Recente kaart van Seelawesi, het voormalige Celebes. Udjungpandang heette destijds Makassar.

Afb. 2

Kaart van Centraal-Celebes, schaal 1:2.000.000. De guerilla speelde zich af in de streek ten oosten van het Posomeer, gelegen in het hart van Midden-Celebes.

Togian naar Poso terug om een nieuwe lading op te halen. De achtergeblevenen waren gehouden opnieuw iets naar Menado af te zenden. Aan de ene kant wilde men in Poso tijd winnen tot het resultaat van het overleg met de Japanse commandant bekend was, aan de andere kant kon men de bestaande Japanse orders niet al te veel tegenwerken. De Togian ging terug met een bestuursambtenaar die toch geen taak meer had en wat materieel. Tevens werd bericht dat de transportcapaciteit niet voldoende was voor de afvoer van de Nederlandse vrouwen en kinderen.
Ondertussen waren de verhoudingen te Poso er niet beter op geworden. Menadonees bestuursambtenaar Warouw benoemde zichzelf tot assistent-resident en trok zich weinig van de aanwezigheid der beide officieren aan. Luitenant De Jong wenste niet langer in de buurt van Warouw te blijven en besloot de komst van de Japanners in Tenteno af te wachten.
Begin april verscheen het motorvaartuig *Urania* op de rede van Poso, met de Japanse vlag in top. Aan boord bevond zich de gedeserteerde Menadonees foerier Ratumanua, in sommige verslagen ook wel Ratubanua of Ratumbanua genoemd. Met zijn komst begon een onzekere periode in midden Celebes, een tijd waarin men moeilijk kan vaststellen of de guerrilla nu wel dan niet is begonnen.
Van Daalen vernam dat Ratumanua voorzien was van een schriftelijke Japanse opdracht om zonder uitstel de wapens in te nemen en een aanvang te maken met de afvoer van de KNIL-militairen, een gang van zaken die helemaal in overeenstemming was met de destijds door kapitein Abbink meegebrachte capitulatievoorwaarden. Ratumanua weigerde echter zijn instructies te laten zien. Van Daalen besloot aanvankelijk niet op de eisen van Ratumanua in te gaan, aangezien totaal niet vaststond of deze op grond van Japanse bevelen handelde dan wel behoorde tot een opstandige beweging zonder enige officiële binding met het Japanse gezag. Na overleg met de onderofficieren werd de zending van Ratumanua erkend, men droeg de wapens af. Schillmöller over deze periode: *Om onbegrijpelijke redenen heeft luitenant Van Daalen tenslotte de wapening afgegeven.*
Onbegrijpelijk is deze handelwijze geenszins. de capitulatie was aanvaard, de Japanse eisen waren bekend en, hoewel men daartegen zou protesteren, had men te Poso nooit aanvullende of andersluidende opdrachten ontvangen. Daarna kreeg Van Daalen gelegenheid om contact met De Jong, zijn commandant, in Tenteno op te nemen. Deze weigerde op de voorstellen van Ratumanua in te gaan, vertrok met de hem ter beschikking staande militairen naar Poso en haalde de wapens terug. In de verwarde situatie die na het terughalen van de wapens ontstond, werden een paar militairen die de *Urania* hadden beschoten, door Warouw gevangen gezet en door De Jong weer bevrijd. Een hulppolitieagent, die 's nachts het militaire kampement binnenkwam, werd neergeschoten. De Jong hield besprekingen met zijn manschappen over het voortzetten van de strijd op basis van vrijwilligheid. Een paar Indonesische militairen durfden het niet aan en gingen huns weegs. De meesten stelden zich onvoorwaardelijk onder de bevelen van De Jong en Van Daalen. De Nederlandse troepen vertrokken vervolgens naar Tenteno. Aangenomen kan worden dat bij de officieren van het achtergebleven detachement de gedachte aan een guerrilla steeds levend was gebleven ondanks de formele acceptatie tijdens de besprekingen met Schillmöller. Luitenants uit die dagen waren niet opgevoed in het kenbaar maken van een afwijkende mening. Dit laat ruimte voor de houding: we zullen wel zien als hij, de troepencommandant Menado die zich bovendien buiten zijn gezagsgebied bevindt, verdwenen is.
Midden april, tijdens het verblijf te Tenteno, kwam een brief van bestuursambtenaar Warouw, met de mededeling dat een afdeling Japanse militairen te Poso was gearriveerd en

men zich voor afvoer moest melden. De Jong was in die tijd voor een paar dagen naar Kolonodale vertrokken. Van Daalen reageerde op het bericht van Warouw met een schrijven aan de Japanse commandant, waarin hij uiteenzette dat hij de zaak niet vertrouwde en zeker wilde stellen of de berichten van Warouw inderdaad van de Japanners afkomstig waren. Hij vroeg uitstel van beslissing tot De Jong zou zijn teruggekeerd. Een dag later kwam een nieuw bericht uit Poso, aangevende dat de feiten werkelijk de visie van het Japanse gezag inhielden en Van Daalen zich meteen moest melden. Ook de heer Kruyt van de zending bracht Van Daalen een aanmaning tot overgave, vermeldende dat dit de laatste kans was. Ondertussen was een deel van de gezinnen naar Makassar vertrokken. Een ander deel ging met door de Japanners ter beschikking gesteld watertransport onder leiding van dokter H.J.B.J. Lubbers naar de Minahassa.

In de tweede helft van april keerden De Jong en Van Daalen met hun troep naar Poso terug. Het eerste Japanse detachement was inmiddels weer op de Minahassa teruggenomen. Warouw eiste nu dat de KNIL-troepen zich aan hem zouden overgeven. De Jong weigerde onderhandelingen met een civiel ambtenaar en vertrok met zijn militairen naar het binnenland.

Majoor Schillmöller over het begin van de guerrilla: *Door de Japanse commandant werd ik gehoord (dat was na het incident met Ratumanua, JN) omtrent de juistheid van de bewering van luitenant De Jong (weigering wapens af te staan, zijnde dit niet in overeenstemming met de bevelen van Schillmöller, JN). De indruk werd dezerzijds verkregen dat de houding van luitenant De Jong werd geaccepteerd. Een vaartuig met 50 Japanners werd naar Poso gezonden om de taak van het detachement over te nemen. Omtrent de militairen van Kolonodale (gemengde brigades, dat is van verschillende landaard) werd de suggestie gedaan, dat zij desgewenst over konden gaan naar de politie en als zodanig belast konden blijven met de orde en rusthandhaving in hun ressort. De hiervoor genoemde Japanners zijn, bij of na hun landing, door troepen De Jong/Van Daalen met vuur ontvangen. De Japanse luitenant Hashimoto, jongere broer van de Japanse bevelhebber van Menado en vele anderen sneuvelden en velen werden gewond. De juiste toedracht is voor mij nog steeds niet duidelijk:*

- *Hebben de Nippon-troepen het eerst geschoten?*
- *Heeft luitenant De Jong casu quo Van Daalen in de mening verkeerd dat deze troepen kwamen om te vechten?*
- *Heeft luitenant De Jong, nadat de vrouwen en kinderen veilig vertrokken waren, van een capitulatie afgezien en heeft hij besloten door te vechten?*

Het karakter van luitenant De Jong kennende, neem ik dit laatste als het meest waarschijnlijke aan.

Helemaal klopt de zienswijze van Schillmöller niet. Het door hem genoemde detachement Japanners vertrok zonder vijandelijkheden, de gevechten begonnen later. Een door de Militaire Inlichtingendienst van Menado opgemaakte reconstructie van na de oorlog, ter beschikking gesteld door luitenant-kolonel cavalerie b.d. A.M. van Daalen, over het begin van de guerrilla: *De Jong was niet van plan zich aan een gedeserteerde foerier over te geven.* In deze geest doorredenerend zou de guerrilla in feite zijn ontstaan uit een erecode die, toen de eerste stap eenmaal was gezet, geen terugweg meer openliet. Sergeant-majoor E.K. Bergmans, in 1946 commandant te Poso: *Luitenant De Jong en Van Daalen wilden zich niet overgeven; dit hadden zij besloten en bekendgemaakt, zodat zij, om hun eer en gezag hoog te houden, moeilijk hun woorden konden intrekken.*

Zonder de aanvang van de guerrilla te binden aan het incident met Ratumanua of de zojuist

Afb. 3

Luitenant W.H.J.E. van Daalen, een nazaat van luitenant-generaal Van Daalen, civiel en militair gouverneur van Atjeh van 1905 tot 1908.

Afb. 4

Luitenant J.A. de Jong, op deze foto nog afgebeeld als tweede-luitenant.

weergegeven meningen: de actie startte in de laatste dagen van april 1942. Als de meeste verzetspogingen in Nederlands-Indië, met een handvol slecht uitgeruste troepen, geen kans op hulp, geringe steun van de bevolking, in de stellige verwachting dat het de machtige bondgenoten maar een paar maanden zou kosten om de Japanners terug te slaan. De beginsterkte was een 100 à 120 man. De bewapening bestond uit karabijnen, klewangs, wat handgranaten en springmiddelen. Eén automatisch wapen: een Amerikaanse vliegtuigmitrailleur gesloopt uit een bij de Salabangka-eilanden, halverwege tussen Kolonodale en Kendari, neergestort toestel. Een klein lichtpunt: het terrein, geaccidenteerd, dun bevolkt en met veel wild, was niet ongunstig voor een guerrilla; de bevolking was in het begin bereid de guerrillastrijders van voedsel te voorzien.

Het verloop van de guerrilla

En detail valt de geschiedenis van de guerrilla moeilijk na te gaan. Een feit dat voor alle guerrilla-acties in Nederlands-Indië geldt. De aanvoerders verloren het leven, de herinneringen van de weinige overlevenden geven alleen hun eigen en beperkte visie op het gebeurde. Zij noemen een hinderlaag hier of een actie daar, het totaalbeeld blijft vaag. Bovendien werden deze herinneringen pas jaren later vastgelegd. De verslagen konden eerst na de oorlog worden samengesteld en munten daardoor niet uit door historische betrouwbaarheid.
Na het vertrek van Ratumanua en/of de afvoer van vrouwen en kinderen verdeelde men de wapens en werd de troep in handzame afdelingen georganiseerd. De nog in Kolonodale onder sergeant Mardjono verblijvende militairen voegden zich eveneens bij de guerrillastrijders. De reorganisatie was in de laatste helft van april voltooid. De eenheid bevond zich toen te Masawe, een kampong ten oosten van het Posomeer op een paar kilometer noord van Singkana.
Begin mei bevond zich te Poso een veertigtal Japanners, uitgezonden om de KNIL-troepen naar Menado af te voeren. Spoedig na aankomst van deze Japanners kwam djaksa (Indonesisch justitie-ambtenaar) Pontoh, bij sergeant J. Klinkhamer, die zich toevallig te Tenteno bevond. Pontoh bracht een brief van Schillmöller met het advies zich over te geven. Klinkhamer: *Luitenant De Jong moest de capitulatie aanvaarden en zich overgeven. Deze brief werd doorgezonden naar luitenant De Jong, daar hij zich niet te Tenteno bevond. Na enkele dagen stuurde luitenant De Jong een brief terug als antwoord op de brief van majoor Schillmöller.*
De Jong weigerde te capituleren. Een paar dagen later zocht Pontoh, nu samen met dokter Kandouw, een Menadonees arts, weer contact met de guerrillastrijders te Masawe. Pontoh kwam nu met een brief van de Japanse commandant uit Poso. Via hem en Kandouw werd een ontmoeting gearrangeerd die bij Taripa plaats vond. In een gesprek met een Japans officier en de tolk Amoh, gaf De Jong aan niet onmiddellijk te kunnen beslissen. Hij vroeg en kreeg een paar dagen bedenktijd om de mening van zijn ondergeschikten te kunnen peilen. Een tweede ontmoeting had circa een week daarna plaats. De Jong deelde mee dat niet gecapituleerd zou worden. Verdere onderhandelingen hadden geen zin. De Japanners voerden vervolgens de sterkte van het Poso-garnizoen tot enkele honderden op. In mei maakte sergeant Burghardt met twee man een verkenning in zuidelijke richting, naar de omgeving van Malili. Hij meldde dat de vijandelijkheden overal waren afgelopen.
Na de mislukte onderhandelingen bij Taripa verlieten de guerrillastrijders de bivaks bij Masawe om een onderkomen te zoeken in de kampongs Bente en Era, gelegen op een paar

kilometer ten noordoosten van Bente. Het op de voet volgen van de vele bivakverplaatsingen is ondoenlijk. Globaal kan ten aanzien van deze periode worden gezegd dat Van Daalen meer in de richting van het Posomeer ageerde, terwijl De Jong zijn patrouilles uitzond in oostelijke richting naar Kolonodale.
Tijdens het verblijf te Bente en Era bezaten de guerrillastrijders een radio-ontvanger. Patrouilles van De Jong bereikten Kolonodale, waar zich een radio van het Binnenlandse Bestuur bevond, oorspronkelijk bestemd voor de verbinding met Makassar en Menado. Kolonodale was nog vrij van vijand en De Jong trachtte van hieruit contact met de buitenwereld te maken. Op 9 juni 1942 werd in Darwin (Noord-Australië) een uitzending van het station Kolonodale opgevangen. Darwin Air Radio noteerde: *At 0834 Z/9th contact was again established, when following message was received. BEGINS My name is Suroso Maderun and I an a PTT man. Am only air station intact. Position given as middle Celebes. There are some soldiers of Netherlands East Indies not under Nippon flag who will fight against the Jap troops. They are free in woods. ENDS.* De tiende juni ontving Darwin het volgende bericht: *Please answer to my cable from yesterday because we are in great trouble and more than ever time is money, J.A. de Jong.*
De dag daarop kwam het laatste levensteken uit centraal Celebes: *To dutch consul general in Australia from J.A. de Jong. (In?) june I sent a cable to the following effect to general MacArthur. Under my command are 150 soldiers of the Netherlands East Indies Army who don't want to surrender to the Japanese. We need help because we are in great danger. Please send money and twenty carbine machineguns with ammunition by aeroplane which can easily land in bay of Kolonodale. Please employ your influence and don't let me beg for help in vain. (At any) hour my radio can be destroyed by the Japanese. In this case answer by radio-broadcast San Francisco at dutch news time hours.*
Volgens sergeant Klinkhamer werd met de ontvanger te Bente of Era een bericht ontvangen uit San Francisco: *Hier is bericht voor onze vrienden in Indië, voor luitenant De Jong. Het gevraagde zal u toegezonden worden, doch u zult nog enkele dagen geduld moeten hebben.*
De uit Australië opgezette hulpactie werd een volledige mislukking, zoals we straks zullen zien.
Rond 16 juni verscheen djaksa Pontoh opnieuw met een Japanse brief voor De Jong, thans in de omgeving van Kolonodale. Pontoh zou worden gevolgd door de tolk Amoh, die de verdere besprekingen zou regelen. De guerrillastrijders die zojuist een hoopgevende verbinding met Australië hadden gelegd, dachten niet aan overgave en gaven de onderhandelaars vier dagen tijd om het gebied rond Kolonodale te verlaten.
Omstreeks diezelfde tijd patrouilleerde Van Daalen in de buurt van Topakoe, een kampong ten noorden van Tanahsoempoe, en bracht daar vernielingen aan om de opmars van de Japanse Poso-troepen naar het guerrillagebied te hinderen. Op 23 juni kregen onze troepen hier een onverwachte aanval. De vijand leed verliezen en volgens Klinkhamer sneuvelde onder andere een Japanse officier. Aan eigen zijde verloren sergeant majoor J.H. Eerkens en sergeant A.W.A. Bastiaansen het leven. Het kamponghoofd van Tomata, gelegen aan de weg naar Kolonodale, sloot zich bij de guerrillastrijders aan. Ongeveer een week na het gevecht bij Topakoe was de groep Van Daalen weer te Bente verzameld.
In de tweede helft van juni landden de Japanners bij Kolonodale. Op 26 juni kwamen de guerrillastrijders met deze nieuwe eenheden in gevecht. Een groep onder Klinkhamer bracht de vijand verliezen toe. Menadonees sergeant Mirah: *Bij een der gevechten sneuvelde de Japanse commandant Maeda en ook een niet vast te stellen aantal overige Japanners. Omtrent het sneuvelen van genoemde Japanse hoofdofficier werd in een te Kolonodale*

verschenen Japanse propagandakrant gepubliceerd. Ter er van genoemde hoofdofficier Maeda hadden de Japanners een grafmonument opgericht op het voetbalveld, tegenover de woning van het districtshoofd van Tondano (Minahassa).
Door het opdringen van de vijand moest Kolonodale met het kostbare radiostation worden verlaten. De guerrillastrijders trachtten het toestel te demonteren en mee te nemen, wat niet lukte. De Jong had echter voldoende gelegenheid om het apparaat te vernielen. Nadien werd met de ontvanger in het bivak een Nederlandse radioboodschap opgevangen. Menadonees fuselier Kalangi: *...hoorden we Era een redevoering van de Koningin, die zei: Gij soldaten die thans nog strijden, houdt moedig stand, Maakt u niet bang of ongerust, want onze bondgenoot Amerika heeft nog wapens genoeg en het zal niet lang meer duren of we komen jullie kelpen.*
Na de versterking van het Poso-garnizoen en de aanvoer van troepen bij Kolonodale begon de vijand ernst te maken met het breken van de weerstand. De aanvallen uit de richtingen Poso en Kolonodale drongen onze troepen terug in het bergterrein ten noorden van Bente. Geregeld vonden schermutselingen plaats, waarbij de guerrillastrijders dikwijls uiteengeslagen werden en zich slechts met veel moeite weer konden verzamelen. Door het ontbreken van verbindingsmiddelen was elke snelle reactie op vijandelijk activiteiten uitgesloten. Eigen patrouilles konden niet centraal worden geleid en een eenmaal uitgezonden afdeling stond volkomen op zichzelf.
In de eerste weken van juli vonden gevechten plaats bij Lembomanente en Matangkoro, gelegen ten zuiden van Kolaka. Dit schijnt de vijand een 70 à 80 doden te hebben gekost. Brigadier ziekenverpleger A. Haagsma raakte gewond en pleegde zelfmoord om aan gevangenschap te ontkomen. Bij deze gevechten vielen sergeanten majoor J.A. Gerissen en N.C.A. de Jager, sergeanten T.G. Onwezen en H. Wonnink plus fuselier C. Reijnhout, benevens enige Indonesische soldaten in handen van de vijand. Een tweetal Indonesische militairen werd licht gewond.
De juligevechten waren het begin van het eind voor de guerrillastrijders. De sterkte liep terug, niet alleen door gevechtsverliezen maar ook door ziekte en het verdwijnen van Indonesische militairen. Hoofddoel van het restant werd, zolang mogelijk in leven en uit handen van de Japanners blijven. De vijand begon de bevolking in te schakelen. Kamponghoofden kregen opdracht hun voedselvoorraad centraal op te slaan en te bewaken. Alle guerrillabewegingen moesten worden gemeld. Elke vorm van contact met de vechtenden werd bemoeilijkt. Vrouwen en kinderen mochten zonder toestemming de kampongs niet verlaten. Enkele uitzonderingen daargelaten, werkte de bevolking nu met de Japanners samen. Het kamponghoofd van Bente bleef tot het laatste moment steunen met levensmiddelen. Het bejaarde hoofd van kampong Era was lang op de hand van de guerrillastrijders. Hij werd tenslotte zo mishandeld dat hij de andere kant koos. De voedselvoorziening begon spaak te lopen. De Jong zag zich genoodzaakt het fourageren aan kleine groepen over te laten, wat grote bezwaren met zich bracht.
Ondertussen was majoor Schillmöller met dokter Lubbers van Menado naar Makassar overgebracht. Hij werd een paar maal verhoord over het ontstaan van de guerrilla. Op 17 juni deelde men hem mee dat pressie zou worden uitgeoefend op de vrouwen van de guerrillastrijders, om zodoende tot een snelle capitulatie te komen. Hiervan zou in de eerste plaats mevrouw De Jong het slachtoffer worden. Zij zou worden gedwongen een brief te schrijven, waarin om der wille van de nabestaanden, verzocht werd zich over te geven. Schillmöller: *Door mij werd hierop geantwoord:*
– *dat de gezinnen er buiten moesten worden gehouden;*

– *dat de echtgenote van De Jong nimmer deze brief zou schrijven;*
– *dat, indien mij de verzekering werd gegeven dat de resterende troepen De Jong/Van Daalen zouden worden behandeld als de overige krijgsgevangenen, ik mij beschikbaar stelde om naar midden Celebes te gaan en met luitenant De Jong te praten.*

De indruk werd namelijk verkregen dat Makassar een eind wilde maken aan het verzet – men was van menig dat het avontuur De Jong al genoeg slachtoffers had gekost – terwijl er voorts een controverse scheen te bestaan tussen Menado- en Makassar-troepen, anderzijds dat de toestand van De Jong/Van Daalen hopeloos was. In het voorstel zag ik een laatste kans hen er levend uit te krijgen. In het vrouwenkamp te Menado werd mevrouw De Jong gedwongen een in het Japans gestelde brief te ondertekenen waarvan de inhoud haar niet bekend was. Voor zover viel na te gaan werd van deze brief geen gebruik gemaakt.

De achttiende juli vertrok Schillmöller met 150 man Japanse troepen uit Makassar naar midden Celebes. *Aan de weg Tomato-Kolonodale (aldus Schillmöller) werden deze troepen ondergebracht. Door de Japanse commandant werd met behulp van de bevolking getracht contact te krijgen met de vanuit Menado agerende troepen, die meer oostwaarts waren gelegerd, waarna een geschreven brief zou worden overhandigd. In een kampong oostelijk van de plaats waar ik me bevond, werden vier Europese onderofficieren gevangen gehouden en dagelijks mishandeld. Ik begaf mij naar de Japanse commandant om een betere behandeling voor hen te krijgen. Antwoord: dit zijn gevangenen van Menado-troepen, hiermee kunnen en willen wij ons niet bemoeien.* De door majoor Schillmöller bedoelde kampong was Matangkoro en de krijgsgevangenen waren de in de eerste week van juli gevangen genomen militairen. Het antwoord van de Makassar-commandant was geheel volgens de Japanse gedachtengang. Plaatselijke commandanten waren heer en meester over *hun* krijgsgevangenen.

De Jong, die zich bij Towi aan de Tomoribaai bevond, ontving via een kampongbewoner een brief van Schillmöller en hoorde bij die gelegenheid tevens dat de hulpactie uit Australië mislukt was, zowel door de lucht als over zee. Alles viel in handen van de vijand. Klinkhamer, een der weinige overlevenden en daardoor meermalen geciteerd: *Het door ons in Australië gevraagde was aangekomen, per vliegtuig neergelaten bij Kromotantoe, wapening en munitie. Te Bitoengtimbe een motorvaartuig aangekomen met wapens, munitie, sigaretten en honderdduizend gulden, vruchten enz., doch alles door verraad in Japanse handen. Majoor Schillmöller was te Kolonodale aangekomen met meer dan 300 Japanners om ons op te halen. Tevens waren er Japs van Kendari en Makassar gestuurd. Het was nu maar beter dat luitenant De Jong zich overgaf, omdat er toch geen uitkomst meer was. Luitenant De Jong hield een bespreking met de manschappen; voor degenen die hun eigen weg wilden gaan, mocht dit met zijn toestemming. Er waren ruim tien die hieraan gehoor gaven.*

Korte tijd na ontvangst van Schillmöllers brief, viel sergeant Burghardt in handen van de vijand, gevolgd door Mardjono met een paar man. Twee dagen na de gevangenneming van Burghardt werden de resten van de troep bij Tea, 20 kilometer noordwest van Kolonodale, uiteengeslagen. Over bleven de twee luitenants met een man of vijftien. *De daaropvolgende dag werden we – luitenant De Jong en een man of zeven – weer uiteengeslagen door overrompeling. Nu was ik (Klinkhamer) alleen. Na een week lopen, de 11 augustus 1942, werd ik van voedsel voorzien en verpleegd door Majomba en zijn familie te kampong Bente. Van hem hoorde ik dat luitenant De Jong reeds op 9 augustus gevangen genomen was tussen Bente en Loewoek. Luitenant Van Daalen had zich diezelfde dag gemeld bij de Japs te Era.*

De hulpverlening uit Australië

Om de geschiedenis van de Australische hulpactie goed tot haar recht te doen komen dient iets te worden gezegd over de positie van de Nederlandse strijdkrachten in Australië na de capitulatie. Het KNIL had als strijdende eenheid opgehouden te bestaan. In Australië bevond zich aan grondstrijdkrachten maar een paar honderd man, een voor de geallieerde oorlogvoering te verwaarlozen aantal, dikwijls zelfs een last, omdat uit politiek oogpunt altijd enigszins rekening diende te worden gehouden met de specifiek Nederlandse belangen en eisen. Sinds april 1942 behoorde het grootste deel van Nederlands Indië tot de South West Pacific Area (SWPA) onder generaal Douglas MacArthur. Elke Nederlandse operatie vereiste de toestemming van General Headquarters (GHQ)-SWPA. Het KNIL bezat aan personeel vrijwel niets en stelde in materieel opzicht nog minder voor. Iedere onderneming was geheel afhankelijk van de geallieerde steun.
Het Japanse keizerrijk was in die dagen nog duidelijk aan de winnende hand. Pas na de slagen in de Koraalzee (6 tot 8 mei) en bij Midway (3 tot 7 juni) begon het er beter voor de geallieerden uit te zien. In juni 1942, met de opbouw van de Amerikaanse Pacific strijdkrachten nog in volle gang, zag MacArthur zich helemaal verwikkeld in de strijd om de verbinding tussen Australië en Amerika. De belangstelling ging uit naar Australisch Nieuw Guinea en de eilanden oost daarvan. Celebes viel volledig buiten de lopende operaties en de guerrilla van een honderd KNIL-militairen in onbelangrijk gebied zei de geallieerden bitter weinig.
Op 19 juni ging GHQ-SWPA akkoord met het zenden van een vliegtuig. Een brief van generaal R.K. Sutherland, chief of Staff GHQ-SWPA aan commander Allied Forces: *Dutch HQ were instructed to arrange for provision of codes, money and vital supplies which were to be dropped by parachute to the Dutch troops. Capt Jessurun, an observer of the Dutch Air Corps, is expected to reach Townsville with those supplies on friday 26 june and will report to Air Commodore Lukies, Air Officer Commanding Townsville.* Bijna een maand later, op 15 juli, verscheen een Liberator boven het gebied zuid van Kolonodale. Reservekapitein R.E. Jessurun maakte de vlucht mee. Een rapport van het hoofdkwartier KNIL, gedateerd 3 augustus 1942, vermeldde: *Na ± 1 3/4 uur zoeken en rondcirkelen twee km noord van de opgegeven plaats, een lang persoon (Europeaan) met enige inlanders waargenomen op een kleine heuvel; zij wuifden het vliegtuig toe. Vliegtuig gedaald tot 200 meter en, na overtuigd te zijn dat persoon Europeaan, goederen in meerdere runs afgeworpen. Alle parachutes gingen goed open en waargenomen dat Europeaan (blond persoon met helmhoed) en de hem vergezellende inlanders zich naar de afgeworpen pakketten begaven. Met het oog op 1 3/4 uur zoeken en benzineverbruik, onverwijld teruggekeerd naar Batchelor vliegveld en daar behouden geland. Volgens kapitein Jessurun na herhaald aandringen van crew gedaan gekregen zolang boven doel en omgeving gecirkeld, wilden aanvankelijk reeds na ± 20 minuten terugkeren.*
Na 11 juni stopte de berichtgeving van De Jong. Zekerheid dat de goederen bij de guerrillastrijders waren terechtgekomen had men in Australië niet. Nooit werd opgehelderd wie de in het rapport genoemde persoon met helmhoed kan zijn geweest. Op 8 augustus schreef luitenant-kolonel Generale Staf KNIL jhr. J.M.R. Sandberg, liaisonofficier bij GHQ-SWPA, aan de legercommandant KNIL in Australië: *... Wat nu? Wederom een vliegtuig zenden – dat wil zeggen verzoeken om een vliegtuig te mogen zenden - met voorraden en eventueel een radiotoestel, schijnt thans niet verantwoord te zijn zolang we niets iets meer weten. Hoe komen we meer te weten? In de eerste plaats zal ernstig getracht moeten worden weer met De Jong in radiocontact te komen, waarbij de vraag gesteld kan worden of de*

afgeworpen goederen zijn ontvangen en de betrouwbaarheid van het antwoord gechequed zou kunnen worden...In elk geval zal dit geprobeerd moeten worden, waarbij onder andere weer gebruik zou kunnen worden gemaakt van San Francisco Broadcast...Het is echter twijfelachtig of het, ondanks alle pogingen, zal gelukken de radioverbinding te herstellen, aangezien ik de indruk heb dat De Jong niet meer over een radiocontact beschikt...
Terwijl men zich aldus afvroeg of er voor De Jong nog iets kon worden gedaan, werd het ook duidelijk dat een andere Celebes-onderneming noodlottig was geëindigd, namelijk de uitzending van de inlichtingenploeg Lion, bestaande uit reserve eerste luitenant ir. R.T. Hees met de matrozen B. Belloni en J.A. Brandon. Hees, een waterstaatsingenieur uit centraal Celebes, was na de capitulatie naar Australië ontsnapt. Belloni en Brandon behoorden tot het militiepersoneel van de Koninklijke Marine. De party-Lion vertrok op 24 juni 1942 uit Australië met het motorvaartuig *Samoa*. De hoofdopdracht luidde, het verzamelen van inlichtingen over centraal Celebes. Als nevenopdracht moest contact met De Jong worden gezocht. Waarom men op deze wijze personeel en materieel verspilde aan een op het moment totaal onbelangrijk eiland als Celebes, valt moeilijk te rechtvaardigen. Echter, Nederlanders met ervaring op inlichtingengebied waren in Australië nauwelijks te vinden en het eerste jaar van de Nederlandse inlichtingendiensten in Australië kenmerkte zich niet door nationale of internationale samenwerking. Het kostte de Nederlandse regering moeite zich te realiseren dat het koninkrijk niets meer voorstelde. Men wou in Australië de schijn van belangrijkheid ophouden en overal aan meedoen.
Hees ging aan land bij Wotoe aan de Golf van Bone. Op elf juli ontving Australië zwakke radiosignalen van de ploeg, daarna hoorde men niets meer. Na de oorlog bleek dat Hees de omgeving van Wotoe overhaast moest verlaten wegens vijandigheid van de bevolking. De *Somao* voer vervolgens om de zuidpunt van Celebes in de richting van Kolonodale. Na op een tien kilometer ten zuiden van deze plaats voor anker te zijn gegaan, vond men een zekere Aboebakar bereid om een bericht naar De Jong over te brengen. Aboebakar bleek een verrader, hij lichtte de Japanners in over de aanwezigheid van Hees. De per *Urania* aangevoerde vijand nam de party op 12 juli (mogelijk 13 juli) gevangen. De leden van de ploeg werden naar Makassar gebracht en daar op 14 augustus 1942 onthoofd. Luitenant Hees werd postuum onderscheiden met de Bronzen Leeuw.

Het lot van de guerrillastrijders

Na het opruimen van de guerrillastrijders verzamelden de Japanners hun gevangenen te Kolonodale. Omstreeks 13 augustus werden daar onthoofd: sergeant-majoor J.A. Gerissen, sergeant-majoor administrateur N.C.A. de Jager, foerier C.W. Kors, sergeanten J.H. de Bruin, T.G. Onwezen, Maluwu (Ambonees), A.P.J. van der Veen, R. Wonnink en fuselier C. Reijnhout. Het kamponghoofd van Tomata en drie inheemse veroordeelden, Agoes, Salah en Simioen, vonden eveneens de dood door onthoofding. Inheemse veroordeelden waren dwangarbeiders die door het gouvernement ter beschikking van het KNIL werden gesteld. In de Buitengewesten deden zij dienst als dragers op patrouilles. Zij stonden bekend onder de naam strapans (gestraften) of (ketting) beren. De veroordeelden genoten bij de militaire onderdelen een grote mate van vrijheid en voelden zich zeer verbonden met hun brigades.
De Jong, postuum benoemd tot Ridder MWO 4, en Van Daalen, postuum onderscheiden met Bronzen Kruis, werden naar Menado afgevoerd en kwamen daar op 21 augustus aan. Na enkele dagen, op 25 augustus, volgde hun executie. Zowel te Kolonodale als te Menado gingen

vele martelingen aan de executies vooraf. Het grootste deel van de bij de guerrilla betrokken Indonesische militairen bracht de hele oorlog in de gevangenis door.
Sergeant J. Klinkhamer kon zich tot het eind van de oorlog schuilhouden in Kampong Bente. In november 1945 begaf hij zich met een paar Indonesische militairen naar Kolonodale. Hij hield deze plaats rustig tot in januari 1946 de NICA (Netherlands Indies Civil Administration) arriveerde. Voor zijn verdienstelijk gedrag werd hij in 1947 buitengewoon bevorderd tot sergeant-majoor.

Bronvermelding:

Voor alle citaten werd gebruik gemaakt van officiële verslagen, berustend bij de Sectie Militaire Geschiedenis te 's-Gravenhage. Een enkele maal werden recente gesprekken met nabestaanden of passages uit brieven van overlevenden in de tekst verwerkt.

HET K.N.I.L.-EXPEDITIEKORPS VOOR BEVRIJD NEDERLAND

C.R. Patist

Het hoofd van de 8e – Economische – Afdeling van het Ministerie van Koloniën, dr G.H.C. Hart, kreeg op 13 mei 1940 uit naam van de minister van Koloniën het uitdrukkelijke verzoek, zich bij de Nederlandse regering in Londen te voegen. Hij vertrok op dinsdag 14 mei en besloot na aankomst aldaar een dagboek bij te houden voor zijn in Nederland achtergebleven gezinsleden. In dat dagboek kunnen wij lezen hoe medio juli 1940 het plan geboren wordt voorraden met eerste levensbehoeften op te bouwen om Nederland te kunnen bevoorraden zodra de omstandigheden dat zullen toelaten.

Het plan komt voort uit de gesprekken met de eerste Engelandvaarders over de toestand in bezet Nederland. Begin september 1940 wordt het plan door de Ministerraad in beginsel aanvaard en wordt de verdere uitwerking opgedragen aan de minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Begin oktober beginnen geruchten over ontevredenheid en zelfs over onlusten in Duitsland en de bezette gebieden naar Engeland over te waaien. Ook koningin Wilhelmina spreekt zich enkele malen uit over de mogelijkheid dat Duitsland zal ineenstorten zoals dat ook in november 1918 gebeurd is ...! Begin 1941 vormt minister-president, prof. mr P.S. Gerbrandy, een speciale ministeriële commissie, de Commissie Terugkeer, om de diverse aspecten te bekijken. Deze commissie verwacht voor het herstel van de orde in Nederland te moeten beschikken over een sterke gewapende macht. Minister van Defensie A.H.Q. Dijxhoorn omschrijft in een nota van 13 maart 1941 die taken als:

1. het treffen van maatregelen tegen de N.S.B. en overige Nationaal Socialistische organisaties en tegen de vooraanstaande leden van die formaties;
2. het over de grens zetten van alle Duitsers;
3. het zuiveren en zo nodig schorsen van hogere ambtenaren;
4. het zuiveren van de radio;
5. het verbieden van de bladen van de N.S.B. en van het Nationaal Front;
6. het nemen van allerlei veiligheidsmaatregelen enzovoorts.

De sterkte van de Koninklijke Nederlandse Brigade en van de Koninklijke Nederlandse Marine zal voor dit doel mogelijk niet groot genoeg zijn. Hulp van vreemde troepen mag alleen dán aanvaard worden als vaststaat dat het Nederlandse leger waarover beschikt kan worden, niet tegen de te verwachten taak zal zijn opgewassen.
Op 2 januari 1941 zendt de minister van Koloniën, Ch.J.I.M. Welter, daarom een telegram aan gouverneur-generaal (G.G.), jhr. mr A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, met het verzoek de mogelijkheid te onderzoeken te zijner tijd bij het einde van de oorlog sterke afdelingen, ter sterkte van drie regimenten infanterie met hulpwapens, van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger voor het herstel van orde en gezag naar Nederland uit te zenden. De minister van Koloniën is namelijk van oordeel dat ondanks de daaraan klevende ernstige bezwaren de hulp van het K.N.I.L. voor deze taak uit nationaal en internationaal oogpunt in alle opzichten de voorkeur verdient boven het inroepen van de hulp van vreemde troepen. In bijlage 1 is voor een goed inzicht in de moeilijkheden van het Indische legerbestuur een overzicht gegeven van de overige gebeurtenissen in datzelfde tijdvak.
De legercommandant, luitenant-generaal G.J. Berenschot, heeft van de G.G. bij de brief van 7 januari 1941 de opdracht gekregen om deze van beschouwing en raad te dienen. Op 28 maart biedt de legercommandant hem zijn visie aan. Berenschot beschrijft eerst een aantal

omstandigheden waarbij het niet mogelijk zal zijn het Nederlands-Indische defensie-apparaat zó ingrijpend te verzwakken, namelijk:
1. indien nog gevaar van buiten te duchten valt, of
2. indien de binnenlandse veiligheid niet geheel verzekerd is.

Dat laatste geval is niet erg waarschijnlijk, omdat de resterende troepenmacht door een buitengewone oproep van dienstplichtigen kan worden versterkt en dan wel voldoende zal zijn om de toestand te beheersen. Hoewel dus pas omstreeks het tijdstip waarop de troepenmacht zal moeten vertrekken, kan worden beoordeeld of de veiligheid van Nederlands-Indië dat vertrek toelaat, moet toch met zo'n uitzending rekening worden gehouden en dus moet reeds nu al datgene worden gedaan wat daartoe nodig is. De legercommandant heeft nagegaan welke personele en materiële gevolgen aan die uitzending verbonden zijn en voor welke voorbereidingen een beslissing op korte termijn nodig is. Bij dit onderzoek is vooropgesteld dat het uit te zenden Nederlands-Indisch Expeditie Corps (N.I.E.C.) overwegend uit Nederlanders zal dienen te bestaan. In de eerste plaats zullen de Nederlanders zélf er op staan, dat deze taak hoofdzakelijk aan hen wordt opgedragen. In de tweede plaats zullen de Nederlanders bij aankomst in het moederland minder bezwaren van het klimaat ondervinden dan inheemse troepen. Dat is van wezenlijk belang, omdat de troepen onmiddellijk na hun aankomst een grote activiteit zullen moeten ontwikkelen en dus niet mogen worden gehandicapt door een hoog ziektecijfer. In de derde plaats acht de generaal het ongewenst een groot aantal inheemse militairen in een land te brengen, waar wellicht grote politieke onrust heerst, welke door hen niet wordt begrepen en waardoor zij negatief beïnvloed kunnen worden.

Daartegenover staat echter dat het onjuist zou zijn inheemse militairen geheel van indeling uit te sluiten. Ook zij zullen hoge prijs stellen op de medewerking aan het herstel van het Nederlandse gezag. Hun deelname zal de eenheid en ondeelbaarheid van het koninkrijk accentueren. Een afweging van deze factoren tegen elkaar brengt de legercommandant tot het besluit het N.I.E.C. voor ongeveer 80 procent te laten bestaan uit Nederlanders – beroepsmilitairen, reserveofficieren, militie en enig landstormpersoneel – en voor ongeveer 20 procent uit niet-europese militairen van verschillende landaarden. Hij stelt zich daarbij voor de legioenen van Mangkoe Negoro en Pakoe Alam en misschien ook de korpsen Barisan en Prajoda gelegenheid te geven een contingent voor het N.I.E.C. te leveren. Verder moet worden aangenomen dat met de uitzending nog een jaar gemoeid zal zijn en in de tussentijd zal een belangrijk deel van het leger gemotoriseerd en gemechaniseerd zijn, alsmede georganiseerd in brigadeverband. Daarmee rekening houdend is een samenstelling voor de troepenmacht, weergegeven in bijlage 2, ontworpen, die uitgaat van deze nieuwe organisatie, doch waarbij met het oog op de bijzondere taak van het N.I.E.C. de indeling van hulpwapens is beperkt. Ook opent deze samenstelling de mogelijkheid tot een splitsing in drie homogene eenheden, wat een voordeel kan zijn als in verschillende ver van elkaar gelegen delen van Nederland moet worden opgetreden. Deze samenstelling komt overeen met een troepenmacht van rond 10.000 man. Het is echter nodig op korte termijn te beginnen met het treffen van een aantal voorzieningen, voor de uitwerking waarvan ten minste een jaar nodig zal zijn. Deze voorzieningen betreffen:
1. een extra opleiding van Europese militie;
2. de aanschaffing van warme kleding, en
3. de aanschaffing van rijwielen.

Als toelichting diene:

ad 1. De samenstelling van de troepenmacht vraagt met het oog op wacht- en patrouillediensten een sterk contingent fuseliers, dat wil zeggen met geweer of karabijn bewapende

infanteristen. Rekening houdend met het uitgangspunt de uit te zenden troepenmacht voor 80 procent uit Nederlanders te laten bestaan, zal het aantal beschikbare Europese beroepsmilitairen en Europese miliciens die voor de dienst bij de fuselieronderdelen zijn opgeleid, ook al met het oog op een noodzakelijk toe te passen selectie, ontoereikend zijn, tenzij men grijpt naar de alleroudste militiejaarklassen en rekent op indeling van veel landstormpersoneel. Deze categorieën nemen echter veelal reeds belangrijke plaatsen in de maatschappij in, zodat uitzending in grote aantallen ontwrichtend zou werken. Voorts zijn zij als regel gehuwd en hoofden van gezinnen, zodat hoge kosten het gevolg zouden zijn van hun uitzending. Het tekort moet daarom worden aangevuld door extra militiepersoneel van jonge leeftijd. Het zal daarvoor nodig zijn dit jaar naast de normale jaarklasse 1922 bovendien de jaarklasse 1923 voor eerste oefening onder de wapenen te roepen. Deze maatregel werkt ook voor de Indische defensie voordelig in die zin dat een reserve aan Europese militie wordt gekweekt, welke momenteel mede als gevolg van het verlenen van vele vrijstellingen voor de noodformaties vrijwel ontbreekt. Uiteraard zal bij deze vervroegde oproep op de gebruikelijke wijze rekening worden gehouden met studiebelangen.

ad 2. Er kan niet op worden gerekend dat kort vóór het vertrek van het N.I.E.C. warme uniformkleding en ondergoed uit Britse legervoorraden beschikbaar kunnen worden gesteld. De legercommandant acht het bovendien nodig dat het N.I.E.C. gekleed wordt in de uniform van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger, ten einde ook voor het uiterlijk duidelijk te laten uitkomen dat Nederland met de eigen zij het overzeese, troepen orde in eigen huis stelt. Daar in Nederlands-Indië niet voldoende stoffen voor warme kleding beschikbaar zijn en ook met de aanmaak veel tijd gemoeid is, zal tot spoedige bestelling, zo mogelijk in Australië, van de benodigde stoffen moeten worden overgegaan. De kosten dienen globaal op tenminste 1½ miljoen gulden te worden gesteld. Mocht later de uitzending van het expeditiekorps niet nodig of niet mogelijk blijken te zijn, dan zou de aangemaakte kleding door de Nederlandse regering kunnen worden overgenomen. Immers, het is te verwachten dat er op het tijdstip van bevrijding in Nederland zeer grote behoefte aan warme kleding zal zijn.

ad 3. De meest geëigende samenstelling van de hoofdzakelijk gemechaniseerde en gomotoriseerde troepenmacht zal een zeer groot aantal motorvoertuigen vragen. Aangezien naar hier verluidt er niet op mag worden gerekend dat deze voertuigen in Engeland of Nederland onmiddellijk beschikbaar zullen zijn, zouden zij uit Nederlands-Indië dienen te worden meegebracht. Te verwachten is echter dat als dan het beschikbaar stellen van de nodige scheepsruimte voor het N.I.E.C. op grote moeilijkheden zal stuiten, terwijl bovendien de benzinevoorziening na aankomst in Nederland eveneens zorgen zal baren. Ter vermijding van deze moeilijkheden zouden alleen de bepaald onmisbare voertuigen met bijzondere bestemmingen dienen te worden meegevoerd. Overigens zal, althans in het begin, de mobiliteit verkregen moeten worden door het personeel te voorzien van fietsen. Het benodigde aantal rijwielen zal globaal 4.000 à 5.000 bedragen, welke nu niet beschikbaar zijn en daarom geleidelijk aan hier te lande dienen te worden aangemaakt. De kosten hiervan zullen rond *f* 500.000,– bedragen.

De legercommandant stelt ten slotte voor, mits de G.G. ermee kan instemmen, de minister van Koloniën gedurende zijn verblijf in Indië in te lichten en om zijn mening te vragen. De G.G. zendt deze brief op 31 maart 1941 naar de Raad van Nederlands-Indië, die zich op 2 mei in een vergadering onder het voorzitterschap van de vice-president mr H.J. Spit over het plan buigt. Deze bespreking wordt ook bijgewoond door de legercommandant, de commandant der

Zeemacht in Nederlands-Indië en de directeur van Financiën. Inmiddels is echter op 12 april de minister van Koloniën in Nederlands-Indië aangekomen, na op 6 maart uit Londen te zijn vertrokken en met zijn ambtgenoot van Buitenlandse Zaken via Portugal, de Verenigde Staten en de Philippijnen te zijn gereisd. Inderdaad hebben Welter en Tjarda het plan doorgesproken. Nog vóór het vertrek van de minister verschijnt op 6 mei het commentaar van de Raad van Nederlands-Indië. De raad overweegt de mogelijkheid dat bij het ineenstorten van het Duitse systeem in Nederland door kwaadwillige elementen relletjes worden veroorzaakt. Op dat ogenblik zullen noch het Nederlands Legioen in Engeland, noch de in Nederland aanwezige of aan te werven korpsen voldoende zijn om de situatie op korte termijn het hoofd te bieden. Het N.I.E.C. zal dan nog niet in Europa aanwezig kunnen zijn, zodat er vermoedelijk niet aan kan worden ontkomen voor korte tijd hulp van bondgenootschappelijke troepen te aanvaarden. De aankomst van het N.I.E.C. kan er dan toe bijdragen dat deze vreemde troepen eerder kunnen vertrekken.

De raad is ook van oordeel dat de vraag óf en de wijze waarop het N.I.E.C. zal worden ingezet aan verschillende imponderabilia gebonden zal zijn. Niettemin acht de raad het niet verantwoord wanneer de voorbereidingen achterwege zouden worden gelaten. Het is doorslaggevend dat in een bepaalde situatie waarvan niet met zekerheid kan worden gezegd dat zij zal intreden, zeer grote nationale belangen zouden kunnen worden geschaad indien van Indische zijde geen troepen ter beschikking zouden kunnen worden gesteld. Deze belangen zijn van zulk een groot gewicht dat daar tegenover, ook naar het oordeel van de directeur van Financiën, de *kwade kans* dat het voor kleding uitgegeven bedrag zonder noodzaak besteed zou zijn, moet worden aanvaard. Een nuttig gebruik van deze kleding zal in het verarmde moederland overigens wel te vinden zijn. De aangemaakte fietsen zal men in Indië altijd wel kunnen gebruiken. Ten aanzien van de binnenlandse veiligheid is de raad van oordeel dat men niet hoeft te vrezen voor een ongewenste, moeilijk te onderdrukken reactie van de inheemse bevolking bij het eventueel uitbreken van een revolutie in Europese landen na het einde van de oorlog. De grote massa van de bevolking is daartoe te loyaal, althans te weinig revolutionair gezind. Zij mist bovendien leiders van betekenis, die haar tot revolutionaire daden zouden kunnen aanzetten, terwijl overigens niet te verwachten valt dat zij bevattelijk zou zijn voor buitenlandse, bij voorbeeld Russische communistische, invloeden.

Minder zekerheid bestaat ten aanzien van de uitwendige veiligheid. Zo is de kans niet denkbeeldig dat een mogendheid als Japan, juist wanneer dit land tot dan toe buiten de strijd gebleven is, na het sluiten van de wapenstilstand gebruik zou kunnen maken van de alom heersende oorlogsmoeheid om een aanval op Nederlands-Indië te wagen. Bij de labiele politieke toestand in dat land, die naar de ervaring leert herhaaldelijk leidt tot het wijken van de gematigde voor de extreme militaire groepen, kan men zich in dit opzicht niet aan voorspellingen wagen.

Hieruit vloeit voort dat hoogstwaarschijnlijk eerst dán tot uitzending van het expeditiekorps zal kunnen worden overgegaan, wanneer de vijandelijkheden gestaakt zijn. Uitzending vóór de beëindiging der vijandelijkheden – hierop werd door de commandant der Zeemacht nog gewezen – zou feitelijk slechts mogelijk zijn wanneer tijdens de duur van deze oorlog aan de Japanse vloot een vernietigende slag zou zijn toegebracht, welke de kans op agressie van die zijde voor lange tijd zou uitsluiten. Luitenant-Admiraal Helfrich wilde deze mogelijkheid niet geheel onvermeld laten, omdat de taak van het expeditiekorps uiteraard veel eervoller en bevredigender zou zijn wanneer het daadwerkelijk aan de strijd voor de bevrijding van Nederland zou kunnen meewerken. Inderdaad mag de mogelijkheid dat door het Indische korps aan de strijd zal worden deelgenomen, niet geheel worden uitgesloten en dient de

suggestie van de minister in dit opzicht te worden aangevuld, al schijnt de kans op verwezenlijking hiervan voorshands helaas slechts gering.
De raad heeft in dit verband nog overwogen of de aan de uitzending van het korps verbonden bezwaren zouden kunnen worden beperkt door de samenstelling ervan te verkleinen, bijvoorbeeld van drie tot twee regimenten. Niet slechts de bezwaren ten aanzien van de Indische veiligheid zouden dan naar verhouding minder zijn, maar ook de kosten zouden evenredig lager zijn en vooral de aan het transport verbonden moeilijkheden, zouden tot geringere proporties worden teruggebracht. Door de legercommandant werd er echter op gewezen dat de voorgestelde sterkte van 10.000 man in militair opzicht reeds een minimum vormt, zodat langs deze weg de bovengeschetste bezwaren niet gedeeltelijk ondervangen kunnen worden.
Een andere suggestie, welke in samenhang hiermee door de raad naar voren werd gebracht, betrof de mogelijkheid om geen inheemse doch uitsluitend Nederlandse troepen uit te zenden. Het besluit hiertoe zou bij behoud van de sterkte van 10.000 man, een vergroting van het Nederlandse contingent van 8.000 met nog eens 2.000 man nodig maken, wat wellicht een te grote verzwakking van de Indische weermacht zou betekenen, zodat ook op deze grond een vermindering van de sterkte van drie tot twee regimenten wenselijk zou kunnen zijn.
Aan de door de legercommandant reeds vermelde psychologische reactie tegen de uitzending van inheemse troepen kan nog het bezwaar worden toegevoegd dat deze troepen bij een deel van het Hollandse publiek ongewenste bezwaren zullen kunnen wekken. Ook het niet of onvoldoende beheersen van de Nederlandse taal door de inheemse militairen kan als een bezwaar worden gezien. Men kan deze laatste bezwaren wellicht ondervangen door de inheemse militairen uitsluitend wachtdiensten te laten verrichten, maar een dergelijke oplossing zou voor die militairen zelf weinig bevredigend zijn.
Door de legercommandant werd echter de uitschakeling van het inheemse element ten sterkste ontraden. Niet slechts zou dit in organisatorisch opzicht moeilijkheden opleveren, omdat vrijwel alle onderdelen van het Indische leger van gemengde samenstelling zijn, maar aan Indonesische militaire zijde zou men die uitsluiting in het geheel niet begrijpen en haar als zeer grievend beschouwen. Generaal Berenschot zou het met andere woorden voor de goede geest in het leger funest achten wanneer op grond van door hem erkende bezwaren uitsluitend Nederlandse militairen zouden worden uitgezonden. De raad stemt in met de zienswijze van de legercommandant.
Door de commandant der Zeemacht wordt vervolgens gewezen op de medewerking die door de marine tot het slagen van deze plannen kan worden bijgedragen. In de veronderstelling dat tot de uitzending van het expeditiekorps slechts zal worden overgegaan wanneer binnen afzienbare tijd geen ernstig gevaar voor agressie bestaat, acht de vlootvoogd de uitzending van twee kruisers en vier torpedojagers mogelijk, welke een eigen bemanning zouden hebben van $2 \times 500 + 4 \times 150 = 1.600$ man, waarvan men 800 man aan de wal zal kunnen gebruiken. Daarnaast kunnen deze schepen nog 600 man legertroepen vervoeren. Voor de handhaving van orde en rust aan de wal is dus in totaal 1.400 man beschikbaar.
Naar het oordeel van de raad zal uiteraard, om psychologische redenen, door de marine aan de expeditie moeten worden deelgenomen. De vraag hoeveel schepen daarbij zullen worden gebruikt, is echter teveel afhankelijk van de internationale omstandigheden op het ogenblik van uitzending om nu al een punt van overweging te kunnen uitmaken. Men zal zich dus moeten baseren op een vast contingent ban 10.000 man legertroepen en daarnaast nog mogen rekenen met een zo groot mogelijke bijdrage van de marine. De raad kan zich tenslotte verenigen met het advies van de legercommandant als extra aanvulling van de militie in dit jaar twee jaarklassen op te roepen, teneinde reeds dadelijk rekening te houden met het te

verwachten tekort na uitzending van het expeditiekorps.
Nadat de minister op 8 mei weer naar Engeland is vertrokken, wordt door de G.G. in een telegram op 17 mei nog eens precies vermeld:

1. de organisatie van het N.I.E.C. met een totale sterkte van 10.000 man overeenkomstig het in de bijlage B van dit artikel vermelde;
2. de verhouding tussen Nederlandse en inheemse troepen alsmede de redenen, die daartoe geleid hebben;
3. de wenselijkheid ook de marine te laten deelnemen;
4. de noodzaak dadelijk warme kleding en rijwielen te bestellen, waarvan de kosten geraamd worden op *f* 1.500.000, onderscheidenlijk *f* 500.000, alsmede in dit jaar het oproepen van twee jaarklassen militie;
5. het verzoek zo spoedig mogelijk bericht te mogen ontvangen of het opperbestuur de plannen aanvaardt, opdat de G.G. de vermelde voorbereidende maatregelen kan treffen ondanks het feit dat de mogelijkheid van uitvoering zeer onzeker zal moeten blijven.

De minister van Defensie wordt 10 juni ingelicht, waarna de minister van Defensie ad interim, H. van Boeyen, op 2 juli verklaart erkentelijk te zijn voor de reeds in Nederlands-Indië verrichte arbeid met het verzoek het voorbereidende werk voort te zetten en de daaraan verbonden kosten ten laste van zijn departement te brengen. De minister van Koloniën legt vervolgens in zijn brief van 9 juli dit plan aan de koningin voor om onder aantekening dat de Raad van Ministers van oordeel is dat het alleszins aanbeveling verdient de voorbereiding van de uitzending met kracht ter hand te nemen, Hare Majesteit zeer eerbiedig in overweging te geven hen te willen mededelen of het Haar instemming heeft.
Op 15 juli deelt kapitein mr H.J. Kruls, adjudant van de minister van Defensie, mee dat de machtiging door Hare Majesteit is verleend.
Als laatste bericht vinden we in het archief de brief van de minister van Marine, J.Th. Fürstner, van 19 augustus, waarin hij verzoekt hem afschriften te zenden van de correspondentie tussen de minister van Koloniën en de G.G., omdat de minister van Marine met een gedeelte van de voorbereidingen van die herbezetting belast is en het daarom nodig is dat hij weet wat er in Indië aan voorbereidingen getroffen is. Ultimo augustus wordt de afgetreden minister van Defensie, A.H.Q. Dijxhoorn aangeboden in Nederlands-Indië de overkomst van het N.I.E.C. naar Engeland voor te bereiden, hetgeen deze echter weigert.
Als op 8 december om 03.00 uur Javatijd de Takuni-Brigade van de 18e Japanse Divisie uit Zuid-Hainan bij Kota Baru op Malakka het strand opstormt, worden alle plannen voor het N.I.E.C. teruggebracht tot de status van *voer voor historici.* Als zodanig is het u hierbij geserveerd.....!

Bronvermelding:

E. Kersten. *Het Dagboek* van Dr G.H.C. Hart, 's-Gravenhage 1976.
L. de Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IX*, 's-Gravenhage 1979.
Archief van het Ministerie van Koloniën, Subbureau Statische Archieven Overzeese Rijksdelen, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 's-Gravenhage.

Bijlage 1

De gebeurtenissen in hetzelfde tijdvak.

10 februari 1939	:	Japan bezet het eiland Hainan.
ultimo maart 1939	:	Japan annexeert de Spratley-eilanden, ten noorden van Borneo.
16 juli 1940	:	Prins Konoye vormt een nieuwe Japanse regering.
september 1940	:	Japan mag in het noordelijk deel van Frans Indo-China een garnizoen legeren en enkele vliegvelden aanleggen.
23 september1940	:	Intocht van de Japanse troepen in Indo-China.
27 september 1940	:	Het driemogendhedenverdrag tussen Duitsland, Italië en Japan ondertekend.
25-29 november 1940	:	Informele militaire besprekingen te Singapore tussen Australische, Britse en Nederlands-Indische stafofficieren onder leiding van vice-admiraal Layton.
januari-maart 1941	:	ABC (America, Britain, China) conferentie te Washington.
13 februari 1941	:	Bespreking van air chief marshal Brooke-Popham met de GG.
22-25 februari 1941	:	Eerste ADA (Anglia, Dutch, Australia) conferentie te Singapore onder leiding van air chief marshal Brooke-Popham.
21-27 april 1941	:	Tweede ADB (American, Dutch, British) conferentie te Singapore. Deze was conform de eerste conferentie, maar nu waren de Verenigde Staten deelnemer in plaats van waarnemer. De Nederlands-Indische delegatie bestond uit generaal-majoor H. ter Poorten, kapitein ter zee J.J.A. van Staveren, kapitein Buurman van Vreeden en luitenant ter zee 1e klasse Moorman.
25 juli 1941	:	Het zuidelijk gedeelte van Frans Indo-China door Japan bezet.
26 juli 1941	:	Amerikaans embargo op de export naar Japan, waarbij Nederlands-Indië zich aansluit.
1 augustus 1941	:	De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Eden, deelt de Nederlandse ambassadeur te Londen mee dat de Britten de Nederlanders volledig zullen steunen in geval van een Japanse aanval.
30 augustus 1941	:	De besluiten van de tweede ADB-conferentie worden door Washington afgewezen.
13 oktober 1941	:	Besprekingen van generaal-majoor H. ter Poorten te Manilla. Deze werden afgebroken in verband met zijn terugkeer naar Bandoeng om de bij een vliegongeluk omgekomen legercommandant luitenant-generaal G.J. Berenschot op te volgen.
20 oktober 1941	:	Londen besluit de *Repulse* en de *Prince of Wales* naar Singapore te zenden.
12 november 1941	:	Vaststelling van de definitieve tekst van de *Plans for the employment of Naval and Air Forces of the associated Powers in the Eastern Theatre in the event of war with Japan* (PLENAPS) en door de commander-in-chief China uitgegeven.
26 november 1941	:	Washington eist dat Japan zich terugtrekt uit Frans Indo-China, uit China en uit het driemogendhedenverdrag.
29 november 1941	:	De Japanse regering besluit de oorlog te beginnen.

Bijlage 2

De samenstelling van het N.I.E.C.

A. Staf.
B. Drie gemengde brigades (homogene eenheden vormend), elk bestaande uit:
   a. staf.
   b. een gemotoriseerd eskadron cavalerie
      à een peloton pantserwagens (6 wagens)
      twee pelotons motorrijders, waarbij mitrailleurs.
   c. twee bataljons infanterie, elk à staf, drie fuseliercompagnieën (aanvankelijk op rijwielen, later wellicht gemotoriseerd met in Engeland of Nederland te vorderen auto's) en een mitrailleurcompagnie (12 mitrailleurs, 6 mortieren) (gemotoriseerd).
   d. een bataljon vechtwagens à staf, drie compagnieën à 22 twee- en driemansvechtwagens (c.q. twee compagnieën twee- en driemanswagens en een compagnie à viermanswagens).
   e. een afdeling pantser- en luchtafweer à een peloton pantserafweergeschut à 6 stukken en een peloton luchtdoelmitrailleurs à 9 stukken, benevens een fuseliercompagnie in gepantserde auto's (overvalwagens).
   f. een verbindingssectie.
C. Twee afdelingen motorartillerie, elk à staf, drie batterijen van 4 stukken.
D. Een compagnie pioniers.
E. Een verbindingscompagnie.
F. Een autotrein à drie compagnieën.
G. Autotechnisch personeel.
H. Enig geneeskundig personeel (chirurgen en andere specialisten, voornamelijk voor de overtocht).
I. Een of meer afdelingen vliegtuigen voorzover te gelegener tijd door de minister van defensie nodig geoordeeld.

Toelichting op de samenstelling:

A. Het zwaartepunt der organisatie ligt, op grond van de toegedachte taak, in de infanterie (waarbij de vrachtwagens) en de cavalerie. Hulpwapens zijn tot het hoognodige beperkt (zwakke artillerie, pioniers, pantser- en luchtafweerwapens). Het pantser- en luchtafweergeschut is voornamelijk bestemd voor de strijd tegen in huizen verschanste opstandelingen.
B. Autotechnisch personeel en reparatiematerieel, zomede geneeskundig personeel, voorzover niet behorende tot de organieke onderdelen, wordt zoveel mogelijk beperkt. Hierbij wordt er op gerekend, dat in dit opzicht gebruik kan worden gemaakt van de in Nederland aanwezige reparatie-inrichtingen en ziekenhuizen.
C. De totale sterkte zal globaal 10.000 officieren en minderen bedragen, non-combattanten inbegrepen.
D. Het aantal mee te nemen auto's wordt zoveel mogelijk beperkt. Geen rekening wordt gehouden met de mogelijkheid van het verkrijgen van deze voertuigen in Engeland en Nederland.
E. De gemotoriseerde infanterie zal ter beperking van het aantal mede te voeren vrachtauto's met rijwielen worden uitgerust, uit Indië mee te voeren.
F. Paarden worden niet meegevoerd.

DE BOERENOORLOG (1899-1902)

Dr C.M. Schulten

Inleiding

De herinnering aan de strijd die de Oranje-Vrijstaat en de Zuid-Afrikaansche Republiek, vaak Transvaal genoemd, voerden tot het behoud van hun onafhankelijkheid is lang levendig gehouden. Men hoeft maar te denken aan de straten in de steden als Amsterdam en Den Haag die naar de aanvoerders van de Boeren genoemd zijn: Paul Kruger, Steyn, Christiaan de Wet, De la Rey, ze zijn alle terug te vinden. Oudere generaties lazen de boeken van Penning of ploeterden tijdens hun middelbare schooltijd op het Zuidafrikaans in poëzie en proza in de Nederlandse bloemlezingen. Geen wonder die belangstelling, want de Boerenoorlog had op de tijdgenoten een diepe indruk gemaakt.
Hoewel de Boerenoorlog als conflict op zichzelf stond, was hij wel symptomatisch voor zijn tijd. In de tweede helft van de negentiende eeuw vertoonde de westerse wereld een sterke neiging om haar invloed over de gehele aardbol uit te breiden en te intensiveren, hetgeen een reeks van koloniale conflicten tot gevolg had. Groot Brittannië bedreef een krachtige imperialistische politiek, maar dat land was niet het enige dat dit deed. Vele staten toch probeerden hun macht en invloed te vestigen in de verschillende buiten-Europese gebieden. Nederland was van 1873 tot 1913 verwikkeld in de Atjeh-oorlog. De Verenigde Staten kwamen in oorlog met Spanje (1898) met als inzet Spaans koloniaal bezit. Frankrijk en Groot-Brittannië ontmoetten elkaar in Fashoda aan de Nijl (1898) en kwamen tot een afbakening van hun invloedssferen in Afrika. Duitsland tenslotte was niet afkerig van brokstukken koloniale buit. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren er zo'n elf koloniale mogendheden: Groot-Brittannië, Frankrijk, Rusland, Nederland, Portugal, Duitsland, Italië, België, Japan, Spanje en de Verenigde Staten. Het imperialisme hield de regeringen en de publieke opinie in zijn ban, en, was er verontwaardiging over het optreden van de een of ander, dan had die soms een ondertoon van *jalousie de métier*. Daarbij kwam dat de telegraafverbindingen en de kranten het grote publiek in staat stelden gebeurtenissen in verre landen te volgen. Het conflict in Zuid-Afrika joeg de kat van de publieke opinie hoog in de gordijnen, want het trotse Albion, dat grote delen van de wereldkaart van een eigen kleur had voorzien, maakte aanstalten om twee republieken met nota bene een blanke bevolking volledig onder zijn macht te brengen.

Zuid-Afrika in 1899

Op het einde van de negentiende eeuw was in Zuid-Afrika een gecompliceerde situatie ontstaan. In de zuidelijke punt van het zwarte werelddeel lagen twee Britse kolonies, de Kaap en Natal, verder de twee Boerenrepublieken Oranje-Vrijstaat en Transvaal, en tenslotte gebieden met onafhankelijke, meestal binnen de Britse invloedssfeer gelegen zwarte naties. Binnen het Britse imperium was de ligging van de Kaapkolonie van groot strategisch belang met oog op de verbindingen over zee. De opperbevelhebber van de Britse vloot tijdens de Eerste Wereldoorlog, admiraal Fisher, noemde Kaap de Goede Hoop niet voor niets één van de sleutels van de wereld. De Oranje-Vrijstaat was ten volle onafhankelijk krachtens de Conventie van Bloemfontein (1854). Transvaal kon, krachtens artikel 4 van het verdrag van Londen (1884), zonder Britse toestemming geen verdragen met buitenlandse mogendheden

Afb. 1

De Boerengeneraal Christiaan de Wet.
Foto afkomstig van de Sectie Militaire Geschiedenis, 's-Gravenhage.

sluiten, behalve met de Oranje-Vrijstaat. Transvaal kwam volop in de belangstelling te staan door de goudvondsten in de Witwatersrand. Daardoor aangetrokken vestigden zich meer en meer Engelsen in Johannesburg en omgeving. Een steen des aanstoots werd de Britse inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van Transvaal. Britse mijnmagnaten en hun landgenoten wilden meer invloed op het landsbestuur en drongen aan op verkorting van de tijd die voorafging aan het verkrijgen van stemrecht door vreemdelingen. Heel duidelijk was het streven van Groot-Brittannië erop gericht de hegemonie over geheel zuidelijk Afrika te verkrijgen.
Toen op 11 oktober 1899 de opgehoopte spanning tussen Groot-Brittannië en de twee republieken, die in 1898 een verbond met elkaar hadden gesloten om in geval van een gewapend conflict gezamenlijk op te treden, zich ontlaadde in een oorlog, was de belangstelling voor dit gebeuren in wat men pleegt aan te duiden met *de beschaafde wereld*, groot. Terwijl de diverse regeringen zich ervoor hoedden om met het machtige Britse imperium in moeilijkheden te komen, kende het grote publiek, minder geremd door realiteitszin, geen moment van aarzeling. De Engelsen waren schoften en de Boeren voorbeeldige helden. Vooral in Nederland was het medeleven intens. Vrijwilligers en rodekruisambulances vertrokken naar het strijdtoneel. Geldinzamelingen stelden de thuisblijvers in staat aan hun gevoelens uiting te geven. Schrijvers gebruikten gespierde taal.
L. Penning schreef bijvoorbeeld in 1899: *Maar het bloed van het wakkere Boerenvolk zal opspatten tegen den troon van koningin Victoria; Engeland zal zich bedekken met eeuwige schande, en tot de God der gerichten zal een geroep opgaan van den aardbodem over dit onschuldig vergoten bloed.*
G.H. Priem publiceerde in 1900 een werkje met de zinnen van het kaliber als deze: *Is ooit ter wereld meer gehuicheld, meer gelogen, meer gestolen en gemoord dan in het Engeland dezer dagen?*

Militaire krachtsverhoudingen

Het Britse leger was een hoog ontwikkelde militaire organisatie, waarin de vechtende troepen door verzorgende eenheden werden ondersteund. In de koloniën had dit leger met zijn op Europese leest geschoeide discipline en aanvoering zich doen kennen als een macht waartegen niet-Westers gewapenden weinig hadden in te brengen. De Boeren plaatsten de Britten voor een aantal problemen die nieuw voor deze laatsten waren. De Oranje-Vrijstaat en Transvaal hadden weliswaar geen leger dat op professionele leest was geschoeid, maar hun inwoners waren veelal hardnekkige individuele strijders, die, vertrouwd met het terrein, over goede handvuurwapens beschikten. De strijd in Zuid-Afrika confronteerde de Britse legerleiding met het moderne geweer. De verre dracht van dit wapen en het gebruik van rookzwak buskruit, dat de positie van de schutter niet prijs gaf, zouden de tactiek gaan veranderen. Dicht aaneengesloten eenheden werden een gemakkelijk doelwit. De soldaat als individu moest opgaan in het terrein. Khaki uniformen en dofgemaakte sabels en knopen waren daarom te verkiezen boven kleurrijke en schitterende pracht. Terloops zij opgemerkt dat de khaki uniformen bij de Britten gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw in gebruik kwamen vanwege de lage kostprijs. Nu kwam daarbij het tactisch voordeel van de camouflagekleur. De vuursnelheid en de dracht van de vuurwapens, de uniformering, de uitrusting met pioniergereedschap en de ontwikkeling van de soldaat als massaprodukt tot een individuele strijder waren nauw met elkaar verbonden. Al deze nieuwe kenmerken waren in het Britse leger wel

Afb. 2

Een aantal militaire attachés die bij de strijd aanwezig waren.
Tweede van links is de luitenant Thomson, derde van links de Russische kolonel Gourko.
Foto afkomstig van de Sectie Militaire Geschiedenis, 's-Gravenhage.

aanwezig, maar in de praktijk waren zij nog niet beproefd. In zekere zin fungeerde de Boerenoorlog als een katalysator. Een snelle aanpassing aan de eisen van de oorlogvoering in Zuid-Afrika bleek mogelijk, evenals de hervorming van de Britse krijgsmacht na de strijd. Dat neemt niet weg dat de Britten met hun ouderwetse methoden een harde leerschool doormaakten. Bovendien kreeg de legerleiding te kampen met enorme logistieke problemen. In totaal zouden 448.435 Britse militairen worden ingezet. Van hen stierven er 21.948. Op het gevechtsterrein vonden er 5774 de dood en kwamen 16.168 om ten gevolge van verwonding of ziekte. 352.864 paarden en 104.000 muildieren werden ingevoerd. Kenmerkend voor de situatie is de beschrijving door de Oostenrijkse militaire attaché Robert Trimmel: *Corned Beef aus den Vereinigten Staaten und aus Australien, Zwieback aus den Armee-Fabriken in Engeland, Heu aus Süd-Amerika, bis herab zur Ochsenpeitsche des Treibers, alles war bereitgelegt in den Basispunkten Capetown, Port Elizabeth und East London. Diese Mengen mussten enkbar und verlässlich der Invasionsarmee von rund 50.000 Mägen, wie der mehr als doppelten Zahl von Besatzungstruppen auf einer Etappenlinie von 1500 km, d.i. von hier bis ungefähr nach Petersburg, nach geführt werden.*

De Oranje-Vrijstaat en Transvaal hadden een primitieve militaire organisatie. De blanke bevolking was weerplichtig en onderverdeeld in commando's, waarvan de grootte varieerde van 300 tot 3000 man. Bij het uitbreken van de strijd waren ongeveer 55.000 Boeren beschikbaar. Van hen werden aanvankelijk 35.000 gemobiliseerd. De Boeren hadden een aantal voordelen. Velen van hen waren goede schutters en ruiters. Hun terreinkennis was goed. De harde kern was daarnaast bijzonder gemotiveerd. De staatsartillerie in de Oranje-Vrijstaat en in Transvaal was goed getraind en gedisciplineerd, maar bij de commando's van de Boeren was dat geheel anders. Hun discipline was zwak, want zij waren er niet aan gewend om op te treden in militair verband volgens Europese maatstaven. Stafwerk was een onbekend begrip. De Boeren te velde droegen hun gewone kleding, hadden slechts het hoognodige bij zich en traden op als bereden infanteristen. Bij tegenslagen kon hun moreel snel teruglopen, hetgeen funest was voor hun gevechtskracht. Toch boekten zij vooral in 1899 opmerkelijke successen.

In Zuid-Afrika werd het Britse leger allereerst geconfronteerd met een krijgskunde die veranderd was. Het had even tijd nodig om zich aan te passen. De fundamenten echter van de Britse militaire organisatie waren niet ondergraven. De politieke en materiële voorwaarden tot succes bleven gehandhaafd, zodat tactische tegenslagen de strategie niet in gevaar brachten. De Boeren waren beter toegerust voor *galery-playing* in de eerste acte, maar, om in toneeltermen te blijven spreken, zij konden de structuur van het drama niet meer wijzigen. Van het begin af was hun strijd een verloren strijd. Zij wonnen een aantal slagen door fouten van hun tegenstander, zodat de eigen zwakheden verborgen bleven. Voor de militaire deskundigen vormden legervorming en moreel van de Boeren belangrijke punten van discussie. Nam een uitgesproken individualist als de Boer meer initiatieven dan de beroepssoldaat *oude stijl* en was hij meer opofferingsgezind? Was er nog plaats voor de cavalerie als slagwapen of moest de cavalerie optreden als bereden infanterie?

Na afloop van de strijd vormde de Engelse regering een speciale onderzoekscommissie om na te gaan hoe het leger had gefunctioneerd en welke hervormingen noodzakelijk waren. Ten aanzien van de doorwerking is het wellicht nuttig op te merken dat tijdens de Eerste Wereldoorlog het Britse leger beschikte over een aantal officieren die in de Boerenoorlog gevechtservaring hadden opgedaan zoals Byng, French, Gough, Haig, Plumer, Rawlinson en Smith-Dorrien. De Duitse Generale Staf liet een aantal studies over de Boerenoorlog verrichten en in Frankrijk was deze oorlog aanleiding tot een felle discussie tussen militaire deskundigen. Ook in Nederland kregen de krijgskundige ontwikkelingen de nodige aandacht. De Militaire Spec-

tator bijvoorbeeld plaatste een vraagteken bij de legervorming van de Boeren: *Hoe gaarne wij het ook zouden willen, de tot dusver behaalde overwinningen der Boeren geven ons geen recht ze als triomfen van het militiestelsel over staande legers te vieren.* Het Indisch Militair Tijdschrift was van mening dat men nog veel van de Engelsen kon leren, onder andere het dof maken van sabels en de wijze van ontscheping van paarden. De Militaire Gids bleef niet achter en nam een reeks artikelen op.
Hoewel de niet-Britse militaire deskundigen in het algemeen sympathiek stonden tegenover de Boeren, plaatsten zij vele vraagtekens bij de militaire organisatie van deze laatsten. Na het uitbreken van de strijd hadden verschillende landen militaire waarnemers gestuurd. Bij de Britse krijgsmacht bevonden zich militaire attachés uit Japan, Spanje, de Verenigde Staten, Rusland, Italië, Oostenrijk, Duitsland en Frankrijk. De Boerenrepublieken ontvingen attachés uit de Verenigde Staten, Rusland, Frankrijk, Noorwegen en Nederland. Voor wat Nederland betreft waren dit de eerste-luitenant L.W.J.K. Thomson en de kapitein J.H. Ram voor de Koninklijke landmacht en de eerste luitenants C.J. Asselbergs en M.J. Nix voor het Nederlands-Indische Leger. Hun uitzending was nog aanleiding geweest tot enige opschudding. Sommigen meenden namelijk dat Nederland, toen het pas in december waarnemers stuurde, rijkelijk laat was terwijl anderen ten onrechte meenden dat de aangewezen officieren over te weinig ervaring beschikten.

Het begin van de strijd

De Britse bevelhebber in Zuid-Afrika, sir Redvers Buller, beschikte in oktober 1899 over zo'n 24.000 man, die over verschillende gebieden verspreid lagen. Het Britse krijgsplan was om vanuit de Kaapkolonie langs de spoorlijn op te rukken naar Bloemfontein en Pretoria. Voor de uitvoering van dit plan waren troepen nodig. Deze waren echter nog op weg naar Zuid-Afrika, zodat Buller de eerste moeilijkheden met beperkte middelen het hoofd moest bieden en tijd moest winnen voor het komend offensief. En die moeilijkheden lieten niet op zich wachten. De Boeren gingen namelijk onmiddellijk tot actie over. Hun krijgsbeleid was echter problematisch. In 1978 schreef de Zuidafrikaanse historicus W.L. von Ranke Scholtz: *Selde in die geskiedenis het twee state 'n oorlog begin met so weinig voorafgaande strategiese beplanning as die Oranje-Vrijstaat en Transvaal in Oktober 1899. Geen gedetailleerde krijgsplan het bestaan nie en die hoofdoffisiere het slegs 'n vae benul gehad van hoe om te handel.* Zij rukten weliswaar Natal binnen, maar stootten niet door naar Durban. Een opmars naar de Kaapkolonie om de daar wonende Boeren in opstand te brengen bleef voorlopig achterwege. Het offensief beperkte zich tot de omsingeling van Ladysmith, Kimberley en Mafeking. Dat bracht echter meer strategisch nadeel dan voordeel, want die belegeringen knaagden aan de gevechtskracht zonder dat een overwinning werd behaald. Door hun vechtwijze en geringe discipline waren de Boeren, op een enkele uitzondering na, niet in staat tot een stormloop op een verschanste vijand. Hun methode was: *veg en vlug*, dat wil zeggen: schieten op een tegenstander die aanvalt, dan terugtrekken om de eigen verliezen tot een minimum te beperken. Zij konden niets anders, want voor een geplande aanval is nu eenmaal een straffe gevechtsdiscipline noodzakelijk en die bezaten de Boeren niet. In zekere zin voerden zij dan ook geen methodische belegeringsoorlog, maar dwarrelden zij wat rond de ingesloten plaatsen heen. Het valt zeer te betwijfelen of zij tot meer in staat waren.
Toch behaalden zij in de tweede week van december 1899 drie klinkende overwinningen: Stormberg (10 december), Jagersfontein (11 december) en Colenso (15 december). De Brit-

ten spraken dan ook met reden van de *Zwarte Week*. De Boeren hadden deze overwinningen echter niet te danken aan een aanvallend optreden, maar aan het feit dat de Britten het initiatief namen en zich verkeken op de gehele situatie. Zo de eerste klappen de waarde van daalders hadden, de volgende devalueerden snel tot klein geld.
Ook op het politieke front zag het er mooier uit dan het feitelijk was. Bij het grote publiek op het Europese vasteland bestond een grote voorkeur voor de Boeren. Vrijwilligers vertrokken naar Zuid-Afrika, zo ook rodekruisambulances. Geld ter ondersteuning stroomde binnen. Enthousiastelingen smeedden de meest wilde plannen. In Nederland wilde een zekere Rovers de Boeren aan oorlogsschepen helpen en een soort van kaapvaart ontketenen. Leidende politici begrepen echter dat de loop der gebeurtenissen niet te wijzigen viel en dat de Britse suprematie in Zuid-Afrika in de aard der dingen besloten lag.

De komst van Roberts

Sir Redvers Buller kreeg enkele geduchte tegenslagen te incasseren, zodat men hem de bijnaam gaf van *Reverse* Buller. Toch zou het onjuist zijn het moeizame verloop uitsluitend op zijn rekening te schrijven, want hij stond voor een zeer zware opgave. Het totale operatieterrein was geweldig groot, de plannen van de Boeren waren onbekend en Buller beschikte over te weinig troepen om vat te krijgen op het geheel. Toen veldmaarschalk Roberts in december werd aangewezen tot zijn opvolger als opperbevelhebber, waren de kaarten geschud en kwam de Britse oorlogsmachine op gang. Buller verdween echter niet van het toneel, maar werd belast met de operaties in Natal en de opmars door het oosten van Transvaal naar Johannesburg en Pretoria. Roberts en diens chef staf, Kitchener, kregen zo de handen vrij om vanuit de Kaapkolonie de mars naar Bloemfontein en Pretoria te beginnen. Op 15 februari en 28 februari 1900 werden respectievelijk Kimberley door French en Ladysmith door Buller ontzet. Mafeking, verdedigd door de publiciteitsgevoelige Baden-Powell, zou op 17 mei door ontzettingstroepen onder Mahon en Plumer worden bereikt. Toen de oude Piet Cronje en 4000 Boeren zich op 27 februari 1900 bij Paardeberg aan de Britten overgaven, wankelde het verzet weer eens. Roberts miste echter een kans bij Poplar's Grove (7 maart), waar Christiaan de Wet zich met 6000 man had opgesteld. Op het moment dat de Britse troepen optrokken, bracht Paul Kruger een bezoek aan zijn landgenoten om hen moed in te spreken. Onder druk van de Britten trokken de Boeren in paniek terug op Bloemfontein. Tijdens die overhaaste aftocht ontkwam Kruger ternauwernood aan gevangenneming. Toch slaagde Roberts er niet in het succes volledig uit te buiten, zoals Rayne Kruger opmerkt: *A day that might have ended the war produced a lesson which the British did not notice, much less learn. They felt only jubilation at having turned the Boers out of the last strong-point before Bloemfontein. The fact that turning them out and defeating them were entirely different matters occurred to precisely no one.* Thomas Pakenham is van mening dat Roberts de kans voorbij liet gaan om de oorlog te beëindigen en dat de overhaaste vlucht van de Boeren hem het idee gaf dat de weerstand gebroken was. Poplar's Grove was ook voor de militaire attachés een bewogen dag. Thomson en zijn Russische collega, kolonel V.A. Romeiko Gurko, werden door de Britten opgevangen. Zij kregen later toestemming om van Kaapstad via Durban naar Lourenço Marques te reizen. In de eerste week van april voegden zij zich weer bij de Boeren. Nix en Asselbergs hadden na een zeer vermoeiende tocht Bloemfontein veilig en wel kunnen bereiken, maar zij moesten echter snel verder trekken, omdat Roberts zich op 13 maart zonder slag of stoot van deze stad meester maakte.

Het gevecht bij Sannaspost op 31 maart 1900

De verschillende tegenslagen maakten het de Boeren duidelijk dat zij het over een andere boeg moesten gooien. Hun leiders beraadslaagden op 17 maart te Kroonstad over het te voeren krijgsbeleid en besloten om niet meer een verdedigende positie in te nemen, maar om met kleine commando's de vijand zoveel mogelijk afbreuk te doen. Onverwachte aanvallen dus, en met name op de achterwaartse verbindingslijnen. Met enig voorbehoud zou men mogen stellen dat tijdens die krijgsraad te Kroonstad de doctrine van de latere commandotroepen werd geboren.
Een eerste mogelijkheid om de commandotactiek in praktijk te brengen was de aanslag op de waterwerken van Sannaspost. Over deze installaties schreef Penning: *Deze Waterwerken bestaan uit krachtige pompen, die het water uit de rivier naar den top van den Boesmanskop voeren, ongeveer halverwege de stad (Bloemfontein), van waar het water afvloeit naar de lager gelegen stad. De Watermolens kunnen dagelijks meer dan een millioen liter water leveren, en zijn door een buizenstelsel, dat bijna een millioen gulden heeft gekost en 54 kilometer lang is, met de stad verbonden.* Deze installaties werden door 200 man bewaakt. Voor Christiaan de Wet vormden zij een aantrekkelijk doelwit, omdat hij door een onverhoedse aanval de watertoevoer naar Bloemfontein kon afsnijden. Toen hij bovendien vernam dat een Brits convooi naar Sannaspost op weg was en tegelijkertijd kon worden buitgemaakt, aarzelde hij niet lang. Hij legde een hinderlaag en tussen Brit en Boer ontstond een fel gevecht. De Wet en de zijnen, die drie doden en een tiental gewonden te betreuren hadden, maakten 373 gevangenen en veroverden veel voertuigen, voorraden, wapens en munitie. Aan Britse zijde vielen 159 doden en gewonden. De waterwerken werden vernield, tot groot ongerief van Roberts en de burgerbevolking van Bloemfontein. De overwinning van Christiaan de Wet was hoog nodig om het verzwakte moreel weer op te vijzelen.
Voor onze militaire attaché Nix had dit gevecht echter een noodlottig gevolg. Terwijl hij de strijd volgde, werd hij zwaar gewond door een granaatscherf. Asselbergs, die bij hem bleef, zorgde ervoor dat Nix met een Britse ambulance naar Bloemfontein werd gebracht. Daar probeerden chirurgen met een operatie het leven van de attaché te redden. Deze poging was echter tevergeefs; op 10 april overleed Nix aan de gevolgen van zijn verwonding. Als merkwaardigheid mag worden vermeld dat de genoemde operatie werd bijgewoond door Conan Doyle, de geestelijke vader van Sherlock Holmes. Asselbergs werd vervolgens ernstig ziek en sinds 24 april verpleegd in het Sanatorium te Berea, een voorstad van Durban. Zijn gezondheid was dusdanig kritiek dat hij op 10 augustus door de Nederlandse regering werd teruggeroepen. Op 20 augustus tenslotte vertrok hij met de *Tantallon Castle* en op 17 september kwam hij veilig thuis.
Ook voor Thomson was het einde van de missie in zicht. Op 2 augustus had hij aan Asselbergs geschreven: *Hoe lang ik hier nog zal zitten, weet ik niet. Doch ik kan je zeggen, dat ik niets liever zou willen, dan dadelijk naar huis gaan; ik begin vreeselijk te verlangen naar vrouw en kind, en thuis is het niet minder, zooals bij jou natuurlijk ook.* Tevens liet hij weten dat hij verder verblijf nutteloos achtte, hoewel hij verwachtte dat de strijd nog lang zou duren. Niet lang daarna moet hij vertrokken zijn, want het staat vast dat hij zich eind september 1900 in Napels bevond. Volgens de militaire attaché was de situatie in augustus reeds uitzichtloos. Voor de Boeren was het gunstig getij voorgoed gekeerd.

De guerrilla

De toestand verslechterde zienderogen voor de Boeren. Roberts trad op 5 juni Pretoria bin-

nen en op 30 juni werd het telegrafisch contact tussen de president van de Oranje-Vrijstaat, M.T. Steyn, en de president van Transvaal, Paul Kruger, verbroken. Deze laatste zou op 11 september 1900 naar Nederland vertrekken. In maart echter was al een einde gekomen aan de conventionele oorlogvoering met zijn belegering, linies en fronten. Onder de boeren heerste grote moedeloosheid en velen wilden niets liever dan naar huis terugkeren. Steyn en Kruger, de generaals Christiaan de Wet, J.H. de la Rey en Louis Botha en een harde kern waren vastbesloten de strijd voort te zetten. Eind mei zag het er naar uit dat Transvaal alle hoop op betere tijden had verloren en de overgave nabij was.
Steyn en Christiaan de Wet echter wisten van geen wijken. Toen De Wet in juni in de Oranje-Vrijstaat enkele succesvolle aanslagen pleegde op convooien en spoorlijnen en door zijn gedurfd optreden uit de handen van Britse colonnes wist te blijven, vatten velen weer moed. De strijd laaide op. Gedurende de maanden juni tot oktober waren de Boeren actief in drie gebieden: Christiaan de Wet in de Oranje-Vrijstaat, Louis Botha in Oost-Transvaal en J.H. de la Rey in West-Transvaal. Roberts had de overtuiging dat het verzet een snel aflopende zaak was en dat hij hard diende op te treden tegen wat hij nu beschouwde – hij had de Oranje-Vrijstaat en Transvaal geannexeerd – als onwettige en terroristische handelingen. De vraag is of hij niet wat voorbarig was, want hij had nog niet het gehele gebied in handen en de militaire organisatie van zijn tegenstanders was nog intact. Roberts raakte verstrikt in een guerrilla. Hij onderschatte de taaiheid van de Boeren en de stimulerende kracht van de verbittering. Hij verkeek zich bovendien op de consequenties van zijn onderdrukkingsmaatregelen.
Het beleid met betrekking tot de burgerbevolking was niet eenvoudig. Door het specifieke weerstelsel en het blijvend contact tussen de Boeren te velde en de thuisblijvers was het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten niet duidelijk, vooral toen de Boeren het pad opgingen van de guerrilla. In eerste instantie liet Roberts boerderijen platbranden bij wijze van represaillemaatregel wanneer vanuit een dergelijke boerderij op Britten was geschoten of in de buurt ervan een aanslag op een spoorbaan had plaatsgevonden. Naarmate de tijd verstreek en de commando's steeds probeerden de thuisblijvende Boeren weer bij de strijd te betrekken, verscherpte Roberts zijn maatregelen. Steeds meer boerderijen gingen in vlammen op. Om de Boeren te beroven van hun voedselbronnen werd hun vee uitgeroeid en werden de gewassen op het land vernield. De niet-strijdende bewoners van het door de Engelse bezette gebieden raakten min of meer in de positie van vluchtelingen. Daarom werd ertoe overgegaan hen onder te brengen in kampen. Bij dezen waren ook degenen die al in een eerder stadium de wapens hadden neergelegd. In maart 1901 zaten 35.000 blanken in deze concentratiekampen; in september van dat jaar was het aantal opgelopen tot boven de 110.000. Door de gebrekkige wijze waarop deze internering georganiseerd was vielen er veel slachtoffers. 27.927 Personen, onder wie 22.074 kinderen, stierven ten gevolge van de erbarmelijke hygiënische omstandigheden. Uiteraard was het niet de bedoeling om de bevolking uit te roeien, maar de problemen waren de autoriteiten boven het hoofd gegroeid. Gedurende de laatste fase van de oorlog slaagde men erin de toestand binnen de kampen dusdanig te verbeteren dat het sterftecijfer drastisch werd teruggebracht en de kampen een meer normaal uiterlijk kregen, vooral door de bemoeienissen van Emily Hobhouse, die haar Engelse landgenoten op de hoogte stelde van de erbarmelijke toestanden. Vaak wordt vergeten dat ook de zwarte leden van de bevolking in dergelijke kampen werden ondergebracht. In mei 1902 waren het er ongeveer 110.000.
Toen Kitchener op 29 november 1900 Roberts als opperbevelhebber opvolgde, was het verzet tegen het Britse bewind nog heftig. Zijn beleid berustte voor wat de militaire operaties betreft op drie punten:

1. het aanleggen van kleine forten, bekend als blokhuizen, onderling verbonden door prikkeldraadversperringen. Hierdoor werd het land in afzonderlijke gebieden verdeeld;
2. het formeren van eenheden die drijfjachten gingen uitvoeren op de rondtrekkende commando's;
3. het uitvoeren van nachtelijke aanvallen op de kampementen van de Boeren. Voor de Boeren werd de toestand onhoudbaar, zodat het verlangen naar een oplossing door onderhandelen groeide. Zij sloten na Nederlandse bemiddeling in januari 1902 en onderhandelingen ter plaatse, op 31 mei 1902 te Pretoria de vrede van Vereeniging.

Conclusie

De Boerenoorlog werd een van de belangrijkste gebeurtenissen uit de geschiedenis van Zuid-Afrika en daarmee een studieonderwerp bij uitstek. Recente publicaties laten zien, dat dit onderwerp nog lang niet is uitgeput en dat vele vragen tot nu toe onbeantwoord bleven. Uiteraard hebben vooral Zuidafrikaners grote belangstelling voor de Boerenoorlog. Dat betekent overigens niet dat dit conflict van louter nationaal belang is geweest. Voor het Britse leger was het een harde leerschool waar onderwezen werd in de nieuwe krijgskunde. Pakenham omschrijft dit aldus: *Among the younger generation of Roberts's and Kitchener's officers, there were many other future field-marshals: Byng, Robertson (the first to rise from the ranks), Birdwood, Allenby, and the leaders of the BEF in 1914-15, French and Haig. The last two named had learnt something from their days in the veld; above all, the need for a staff system to plan, organize, feed, doctor and co-ordinate the huge, farflung armies that modern was demanded. They improved the artillery, increasing the calibre of the British field-gun in 1909 (though this remained lower than that of the 4° 7-inch guns Buller had improvised a decade before). They left the arme blanche as it was – a white elephant. The central tactical lesson of the Boer War cluded them. The reason for those humiliating reverses was not the marksmanship of the Boers, nor their better guns or rifles, nor the crass stupidity of the British generals-all myths which British people found it convement to believe. It was that the smokeless, longrange, high velocity, small-bore magazine bullet from rifle or machine-gun-plus the trench – had decisively tilted the balance against attack and in favour of defence.*
In Groot-Brittannië werkte een staatscommissie (1903) onder Lord Esher plannen uit voor een radicale hervorming van het War Office en de hogere bevelvoering. Men kan zich afvragen in hoeverre de Boerenoorlog een rol van betekenis heeft gespeeld bij de besluitvorming van die commissie. Immers, lang vóór het uitbreken van de strijd in de Oranje-Vrijstaat en Transvaal was het duidelijk dat er iets moest gebeuren. Het snelvuurgeschut en de vérdragende geweren hadden hun plaats al gevonden in de legers die zich snel moderniseerden. Bovendien mag niet uit het oog worden verloren dat de voornaamste aandacht van de krijgskundigen uitging naar een eventuele oorlog tussen de Europese mogendheden, die zich onder omstandigheden zou afspelen, die geheel verschillend waren van die in Zuid-Afrika. Daarom moet men zich hoeden voor overschatting van de invloed die de Boerenoorlog uitoefende op de krijgswetenschap. Waarschijnlijk zou men in Europa ook zonder die oorlog tot dezelfde conclusies zijn gekomen. Een nader onderzoek naar de kracht van genoemde invloed is dan ook noodzakelijk.
Maar er zijn nog andere aspecten die de moeite van bestudering lonen. De Boerenoorlog geeft een goed voorbeeld van het uithoudingsvermogen van een zwaar getroffen burgerbevolking. Had men wellicht aan de inwoners van de Oranje-Vrijstaat en Transvaal vóór het conflict kunnen zeggen wat hen te wachten stond, dan hadden zij misschien geantwoord: onmogelijk!

Afb. 3

Een stelling van de Boeren bij Colenso, 15 december 1899.
Foto afkomstig van de Sectie Militaire Geschiedenis, 's-Gravenhage.

Bijzonder interessant is de rol van de publieke opinie. Er bestaat kennelijk een grote afstand tussen de brede maatschappelijke discussie en het beleid. De Boeren hebben aangetoond dat men een tegenstander met gelijkwaardige wapenen en methoden moet bestrijden, wil men tenminste zijn onafhankelijkheid behouden. Geloof in de goede zaak en hoop op een rechtvaardige oplossing betekenen niets, wanneer de middelen om aan een en ander gestalte te geven ontbreken. En tenslotte, de Boeren hadden een vast vertrouwen in de civiele verdediging, in kleinschalig verzet tegen een machtige militaire organisatie. Ze zijn bedrogen uitgekomen.

Geraadpleegde literatuur:

E. Belfield. *The Boer War.* London 1975.

J.H. Breytenbach. *Die geskiedenis van die Tweede Vrijheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902.* 4 dln. Pretoria 1969-1977.

T.E. Griess. *A Case Study in Counterinsurgency: Kitchener and the Boers.* In: Russel F. Weigly (ed). *New dimensions in military history.* San Rafael California 1975, 329-356.

M.A. Gronum. *Die Engelse Oorlog. 1899-1902. Die gevegsmetodes waarmee die Boererepubliek verover is.* Kaapstad/Johannesburg 1972.

A.M. Grundlingh. *Die Hendsoppers en Joiners.* Pretoria/Kaapstad 1977.

R. Kruger. *Goodbye Dolly Gray. The story of the Boer War.* London 1959.

R. Lacour-Gayet. *A history of South Africa.* London 1977.

J. Meintjes. *De Boerenoorlog in beeld.* Bussum 1978.

C.F.J. Muller. *500 Jaar Suid-Afrikaanse geschiedenis.* Pretoria/Kaapstad 1969.

T. Pakenham. *The Boer War.* London 1979.

W.L. von Ranke Scholtz. *Generaal Christiaan de Wet als veldheer.* Leiden 1977.

S.B. Spies. *Methods of Barbarisme? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics: January 1900-May 1902.* Capetown/Pretoria 1978.

FOCK, UMBGROVE, GOOSZEN, 1923-1926. EEN ZUINIG LANDVOOGD TUSSEN MILITAIRE DESKUNDIGHEID EN AMBTELIJKE TROUW

Dr G. Teitler

Juist vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had een staatscommissie voorgesteld de verdediging van Nederlands-Indië in hoofdzaak aan de vloot toe te vertrouwen[1]. Deze scheepsmacht zou rond slagschepen worden opgebouwd en Tandjong Priok, de haven van Batavia, als basis toegewezen krijgen. Uitvoering van deze plannen kon echter na augustus 1914 geen doorgang vinden. De waarde van het slagschip kwam trouwens tijdens de wereldoorlog ter discussie te staan, terwijl ná deze oorlog Volkenbond en Washingtonverdragen een rechtstreekse aanval op Indië minder waarschijnlijk leken te maken[2]. Taak van de weermacht in Indië zou, naast de verzekering van orde en rust in de archipel, nog slechts neutraliteitshandhaving hoeven zijn. Kostbare, zware schepen waren hierbij niet nodig. Mede om financiële redenen werd nu door een interdepartementale commissie voorgesteld de vloot voor Indië uit klein materieel – kruisers, jagers, onderzeeërs – te doen bestaan. Tandjong Priok werd als hoofdbasis aangewezen en hulpsteunpunten zouden bij Soerabaja en ergens in de Riouwarchipel worden ingericht[3]. In het parlement echter zou dit voorstel, vervat in een vlootwet, het zwaar te verduren krijgen en uiteindelijk ten onder gaan[4].
Aan belangstelling voor dit gebeuren heeft het nimmer ontbroken[5]. Veel minder bekend echter zijn de Indische reacties op deze ontwikkelingen. Aan de hand van archiefmateriaal wordt nu gepoogd hier een beeld van te schetsen. Behandeling van alle elementen die in de Indische defensiepolitiek een rol hebben gespeeld, is echter ondoenlijk. Ik zal mij beperkingen op moeten leggen en om twee redenen slechts een deel van de vlootbasisproblematiek in beschouwing nemen. In de eerste plaats hebben toen en later de vlootplannen meer belangstelling getrokken dan de voorstellen voor de bases[6]. In de tweede plaats biedt de basisproblematiek gelegenheid een indruk te geven van wat men de Indische *civiel-militaire verhoudingen* kan noemen. Naar deze betrekkingen is nog maar weinig onderzoek verricht. Over de representativiteit van de uitkomst van de hieronder geschetste gebeurtenissen valt dan ook te twisten. Duidelijk zal echter zijn dat hun aard toch op een vaderlandse traditie wijst.
Een kundig en ervaren ambtenaar staat tot de politiek verantwoordelijke leiders van een land in een soms moeilijke relatie. De grenslijn tussen hun beider werkterrein valt staatsrechtelijk wel te trekken, maar is in de praktijk van alle dag vaak heel wat minder scherp. Voor de betreffende ambtenaar kan een dergelijke situatie problemen scheppen. In hoeverre worden kritische geluiden zijnerzijds gewaardeerd? Hoever kan hij gaan bij het mobiliseren van derden tegen af te keuren besluit? Welke risico's loopt hij hierbij, voor zichzelf en voor het door hem op lange termijn gewenste beleid? Hoeveel concessies kan hij naar eer en geweten voor zijn rekening nemen? Waar ligt de grens tussen integriteit en trouw?
In Nederland, waar het defensie-apparaat van oudsher nogal zuinig beheerd wordt, zijn militairen met grote regelmaat voor deze problemen geplaatst. Hoe dienden zij te reageren op voorstellen, de uitgaven voor defensie te beperken? Hoeveel verzet was mogelijk en hoe viel dit het best te uiten? Tussen desillusie en loyaliteit lagen vele wegen en een verantwoorde keuze was uitermate moeilijk. Hieronder zal blijken dat de Nederlandse politiek een hard bedrijf kon zijn, waarin met verontruste militairen weinig zachtzinnig omgesprongen werd, geen verrassende conclusie voor wie de vaderlandse geschiedenis overziet.

Al spoedig na zijn ambtsaanvaarding in 1921 wordt gouverneur-generaal Fock met defensie-

problemen geconfronteerd. Als voorstander van een krachtige marine verklaart hij echter zich niet te kunnen verenigen met de aanleg van de vlootbasis en de hulpsteunpunten[7]. Het weinige geld waarover Indië beschikt, moet besteed worden aan uitbouw van de zeegaande vloot. Het dient beslist niet in dode weermiddelen te worden gestoken. Waarschuwend herinnert hij in dit verband aan de Preangerstelling. Twintig jaar eerder door legerdeskundigen als niets minder dan de sluitsteen van de Indische defensie aangeprezen, stelt een generatie later de waarde ervan toch op zijn minst ter discussie[8]. Trekt de landvoogd op deze wijze van leer tegen legerdeskundigen, ook hun marinecollega's spaart hij zijn pijlen niet. Wat volgens hem de herleving van de vloot tegenhoudt, zijn de vlootbasisplannen. Hij kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de marine geneigd is het onbereikbare na te streven om dan uiteindelijk in het geheel niets te presteren. Trouwens, het gehele regeringsbeleid kan in opspraak komen wanneer alom bezuinigd wordt, maar de marine haar basisplannen ten uitvoer gaat leggen. Voorlopig dient de marine te blijven roeien met reeds aanwezige riemen. Ten aanzien van de bases betekent dit dat zij zich met Soerabaja als reeds ingerichte oorlogshaven behelpen moet[9].

De commandant Zeemacht in Indië, vice-admiraal Umbgrove, reageert fel op deze kritiek en stellingname. *Met groote verbazing en diep leedwezen* verklaart hij van het standpunt van de gouverneur-generaal kennis te hebben genomen[10]. Het ontgaat hem ten enenmale hoe een zo hoge gezagsdrager zulke denkbeelden opperen kan. Een oorlogsvloot laten bouwen zonder beschermde basis komt zijns inziens neer op *de aanschaf van vliegtuigen zonder vliegvelden of van spoorwegen zonder stations.* Hij betuigt zijn spijt niet eerder van de opvattingen van de landvoogd kennis te hebben genomen. Zo immers is hem een kans ontnomen Fock *te behoeden voor het uitbrengen van een advies op zuiver defensiegebied, dat door mij slechts kan worden gekwalificeerd als gevaarlijk en onverantwoordelijk dilettantisme.* Waar de landvoogd meent te moeten vaststellen dat de marine dikwijls het onbereikbare najaagt, constateert Umbgrove dat het niet de eerste keer is dat Fock de vlootplannen tegenhoudt. *Ronduit* schrijft hij Fock, *Zooals ik altijd gewoon ben mij te uiten, moet ik dan ook aan Uw Excellentie verklaren, dat voor mijn persoonlijke overtuiging van steun verleenen door Uw Excellentie aan de vlootplannen geen sprake is, noch ooit geweest is. Als logisch gevolg van Uwe beschouwingen had de conclusie moeten luiden: Wij kunnen het niet betalen of wij zijn te lam om ons te verdedigen, de marine moet hoe eer hoe liever worden opgedoekt.*

In Tjipanas wordt de commandant Zeemacht bij de gouverneur-generaal ontboden. Umbgrove weigert echter van dit landvoogdelijk buitenverblijf zijn Canossa te maken. Er blijft nu, schrijft Fock aan de minister van Koloniën, weinig anders over de vice-admiraal naar Nederland terug te roepen[11].De toon van de commandant Zeemacht wordt als *alleronbehoorlijkst en zelfs beleedigend* gekenschetst. Bovendien schijnt Umbgrove uit het oog te verliezen dat deze affaire, als zij bekend wordt, het gezag van het Nederlandse bestuur en van de marine schaden kan[12].Het ondergeschikt personeel immers *kan er licht een aansporing tot insubordinatie in herkennen.* Wat Umbgroves meer zakelijke argumenten betreft, wijst Fock erop dat hem advies vragen onnodig was. Men was volledig op de hoogte van de denkbeelden van de vice-admiraal. *Bovendien, het ging hier om de financiële kwestie, en de vraag of de financiën de vlootbasis toelaten, staat niet ter beoordeling van den vice-admiraal.* Trouwens, dat een vloot zonder vlootbasis nutteloos is, wordt door de commandant Zeemacht zelf weersproken. In de notulen van de onder andere aan deze kwestie gewijde vergadering van de Raad van Nederlandsch-Indië valt namelijk deze uitlating van Umbgrove op: *Aan een vloot zonder basis heeft men niets. Desnoods kunnen wij daarmee de neutraliteit handhaven.* Tot slot, en dit is tekenend voor de complexe situatie waarin een commandant Zeemacht in Indië ver-

keert, neemt Fock het Umbgrove kwalijk van zijn brief aan de landvoogd direct een afschrift aan de minister van Marine te hebben gezonden. Exit Umbgrove.

Umbgrove wordt bij zijn thuiskomst een ovationeel welkom bereid, maar de minister van Marine gaat niet in op zijn verzoek zich te mogen rehabiliteren[13]. Deze afwijzing neemt overigens niet weg dat de opvattingen van deze bewindsman, Westerveld, parallel lopen aan die van de gesmade vlootvoogd. Schrijvend aan zijn collega van Koloniën, betoogt Westerveld dat wie voorstander van een vloot is, ook een vlootbasis moet aanvaarden. Er zal dus haast betracht moeten worden óf met de aanleg van een nieuwe basis bij Priok, óf met de verbetering van Soerabaja. Zelf kiest hij voor het eerste alternatief[14]. Het Departement van Koloniën steunt echter de gouverneur-generaal in diens voorkeur voor de goedkopere oplossing Soerabaja, en meent de marine zelfs vasthouden aan een star verdedigingsschema te moeten verwijten. In dit verband vraagt men zich op dit departement af wat de jonge *Marinekrijgsschool* nu eigenlijk voor verbetering heeft gebracht in het maritieme denken[15].
De gouverneur-generaal weet zich zo een hart onder de riem gestoken. De vloot moet zwaarder wegen dan de basis. Is dit beginsel echter eenmaal aanvaard, dan heeft hij er geen bezwaar meer tegen ook vlootbasisplannen in een vlootwet op te nemen. De uitvoering van deze plannen dient dan evenwel te worden opgeschort tot een bij de wet nader te bepalen tijdstip[16].
Umbgroves opvolger als commandant Zeemacht in Nederlands-Indië, vice-admiraal Gooszen, is echter niet bereid zijn bezwaren tegen Soerabaja onder druk van financiële overwegingen te laten varen[17]. Per slot van rekening had hij, als kapitein ter zee, de interdepartementale commissie voorgezeten die Priok al boven Soerabaja als hoofdbasis verkoos. Alle voor- en nadelen van de beide plaatsen worden door hem in een nota aan de gouverneur-generaal nog eens op een rij gezet. Priok echter blijft voor hem de meest verantwoorde keuze. Als er al geen geld voor is op dit moment, dan vertrage men de tenuitvoerlegging, maar late het principe onverlet. Het Departement van Koloniën valt evenwel niet te vermurwen. De gouverneur-generaal wordt gemachtigd in de Volksraad mede te delen dat de keuze op Soerabaja is bepaald, want ook de minister van Marine heeft zich nu voor deze basis uitgesproken[18].
Deze bewindsman rechtvaardigt zijn zwenking aldus. Het oorspronkelijke Ontwerp-Vlootwet (4 kruisers, 24 jagers en 36 onderzeeërs) werd gehalveerd, maar ook deze stap kon bij het parlement geen genade vinden. Waar nu volgens de minister de schoen wrong, was dat bij deze halve formatie het oorspronkelijke basisplan gehandhaafd bleef, wat in een weinig harmonisch geheel resulteerde. *Voor het bewaren van een bescheiden spaarduit richt men zich geen kostbare kluis in.* Soerabaja dient dus, als reeds ingericht steunpunt, aanvaard te worden. En anders dan de commandant Zeemacht meent, valt dit niet als half werk af te doen. Priok dient als handelshaven slechts tegen vijandelijke strooptochten beveiligd te worden[19].
Dit eensgezind front van bewindslieden en gouverneur-generaal brengt vice-admiraal Gooszen in een lastig parket. Een verzoek zijnerzijds, alle kanten van het vlootbasisvraagstuk nog eens aan een onderzoek te mogen onderwerpen, wordt afgewezen. De minister van Koloniën deelt de landvoogd mede in een dergelijk verzoek slechts een vertragingsactie te kunnen zien. Bovendien bericht hij Fock telegrafisch: *Regering wenscht zekerheid vlootvoogd bereid regeeringsvoorstel loyaal en met volle toewijding verdedigen (stop) andere houding voor haar onaanvaardbaar*[20]. Vice-admiraal Gooszen verklaart zich prompt zeer gegriefd door dit gebrek aan vertrouwen. Ondanks kritiek op de keuze van de vlootbasis meent hij toch nimmer aanleiding te hebben gegeven voor twijfels omtrent zijn bereidheid regeringsbesluiten ten uitvoer te leggen[21]. Van de zijde van de minister komt als commentaar op Gooszens reactie het bericht dat de terechtwijzing zich niet zozeer keert tegen de kritische

houding van de vlootvoogd. Veeleer ergert men zich aan de krasse termen waarin hij zijn kanttekeningen pleegt te vatten. Bovendien, voegt de minister hier aan toe, heeft de vice-admiraal zich uitgelaten over de vermoedelijke ontvangst die de regeringsvoorstellen in de Volksraad ten deel zouden vallen. De bewindsman acht het doen van dit soort uitspraken niet op de weg liggen van een commandant Zeemacht. Deze zou zich hiermee eens kunnen bezondigen aan politieke stemmingmakerij[22].

Vice-admiraal Gooszen draait, zij het aarzelend, bij. Na nog een enkele poging de gouverneur-generaal voor het Priokplan te winnen, aanvaardt hij loyaal het standpunt van zijn superieuren. Ook zijn laatste argumenten hebben deze heren niet van zijn gelijk kunnen overtuigen. Gooszens stelling dat de hemel in het Verre Oosten bewolkter is dan men in Den Haag en Buitenzorg meent, wordt hem niet in dank afgenomen. Zijns inziens echter dient men zich geen overdreven voorstelling te maken van de effectiviteit van Volkenbond en Washingtonakkoorden. Nederlands-Indië loopt nog steeds gevaar doelwit te worden van een rechtstreekse veroveringspoging. De opvatting dat voor niet meer gewaakt behoeft te worden dan een neutraliteitsschending, dient dan ook te worden bestreden. Echter, voor het afweren van een veroveringsaanval is de Nederlandse weermacht in Indië te zwak. Wil men zich in dat geval al ter zijde laten staan door bondgenoten, dan moet men hem ook een volwaardige vlootbasis ter beschikking stellen. Maar zelfs een verbeterd Soerabaja verdient deze benaming niet[23].

Het is de laatste poging van vice-admiraal Gooszen om met militaire argumenten een financieel bepaald beleid te doorkruisen. Het mag niet baten, en met het lot van Umbgrove waarschijnlijk voor ogen legt hij zich bij de keuze van Soerabaja neer. Deze wending betekent echter niet het einde van zijn zorgen. Het Nederlands-Indisch leger voelt zich al sinds de staatscommissie van 1912 door de vloot *bedreigd*, en vreest te zullen worden teruggedrongen in niet meer dan een politionele rol. Om zich als militair instrument te handhaven wil het, nu de gehele archipel gepacificeerd is, bij de verdediging tegen een zogenaamde buitenlandse vijand ingeschakeld blijven. Om deze reden klampt het leger zich vast aan Priok als oorlogshaven. Deze basis immers sluit aan bij de verdedigingswerken rond Bandoeng, waarin het leger sedert lang zijn zwaartepunt zoekt. Priok is vanuit deze werken te beveiligen. Soerabaja als moderne oorlogshaven daarentegen leidt op zijn minst tot versnippering van legerkrachten. In het ergste geval zal het leger zelfs het houvast in de Preanger los moeten laten.

In een bespreking met de chef staf van het Nederlands-Indisch leger, generaal-majoor Van Genderen Stort, weet Gooszen deze officier van de mogelijkheden van Soerabaja te overtuigen. Wel moet hij echter toegeven dat er dan hier nog veel te verbeteren valt[24]. De legercommandant, luitenant-generaal Gerth van Wijk, tekent echter ogenblikkelijk protest aan tegen deze inschikkelijkheid van zijn chef staf. Zijns inziens kan Soerabaja met geen mogelijkheid in staat worden gebracht kruisers te herbergen, terwijl onderzeeërs er alleen aan de oppervlakte varend in- en uit kunnen lopen. Hij weigert dan ook verantwoordelijkheid te dragen voor het verbeteren van Soerabaja en verzuimt niet eraan te herinneren dat de commandant Zeemacht niet zolang geleden zelf ook Soerabaja nog afwees[25].

Vice-admiraal Gooszen laat zich echter door Gerth van Wijk niet meer uit de nu door hem gekozen koers brengen. Hij geeft toe Soerabaja niet geschikt te achten als hoofdbasis van de vloot, met name niet wat betreft het te allen tijde in- en uit kunnen lopen van de schepen. *Waar nu echter de Regeering, geheel op de hoogte van al wat over het basisvraagstuk reeds gezegd is – en hieraan is weinig nieuws meer toe te voegen – op financiële gronden van oordeel is dat met Soerabaja genoegen moet worden genomen, heb ik mij bij dit standpunt, waartegen ik destijds mijn bezwaren inbracht, nu m.i. neder te leggen, en te trachten voorstellen te doen tot*

het inrichten van een zoodanige verdediging dat deze plaats, het standpunt van het Opperbestuur in aanmerking genomen, als basis aan redelijk te stellen eischen zal voldoen[26]. Sluit de legercommandant zich bij dit standpunt niet aan dan onttrekt hij zich, aldus Gooszen, aan een hem door het opperbestuur opgelegde verantwoordelijkheid[27]. Hij constateert dan ook niet zozeer een meningsverschil tussen zichzelf en de legercommandant, alswel tussen deze laatste en de regering[28].
De opmerkelijke loyaliteit van Gooszen mag hem echter niet baten; hij blijft zijn superieuren irriteren. De minister van Koloniën meent de problemen rond de Indische defensie slechts met behulp van een nieuwe staatscommissie op te kunnen lossen[29]. Gooszen echter acht het moment hiervoor niet geschikt, gezien onder andere de houding van de legercommandant. Gevraagd evenwel wie hij, van marinezijde toch in een dergelijke commissie benoemd zou willen zien, noemt Gooszen ten eerste kapitein ter zee Ten Broecke Hoekstra, en verder kapitein-luitenant ter zee Van Hengel, luitenant ter zee der 1e klasse Ferwerda en luitenant ter zee der 1e klasse Furstner[30]. Ferwerda's naam echter wenst Gooszen korte tijd later weer te schrappen. Het is hem inmiddels gebleken dat deze officier opvattingen erop na houdt die niet met de zijne stroken[31]. Deze reactie is de minister van Koloniën echter bepaald te veel. *Nonsens,* schrijft hij bij dit bericht. *Alzoo zouden alle (zee)officieren, die het defensievraagstuk van N.I. op andere wijze inzien dan de Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië, moeten worden geweerd uit de Defensie-Commissie! Eigen mening en vrije uiting daarvan in de commissie, acht de vlootvoogd blijkbaar zeer verkeerd.* De bewindsman van Koloniën bericht zijn collega van marine met deze commandant Zeemacht niet langer samen te kunnen werken. Gooszen dient zo spoedig mogelijk vervangen te worden[32].
In drie jaar tijd ruimen zo twee vlootvoogden in Indië het veld. Men kan zich hierbij niet aan de indruk onttrekken dat er vrij lichtvaardig met de beide heren omgesprongen werd. Hun argumenten – tegen Soerabaja als hoofdbasis voor de vloot – waren op militaire gronden bezwaarlijk te bestrijden. Bovendien, toen een van hen zijn ambtelijke trouw boven zijn militaire bezwaren plaatste, boette hij direct aan geloofwaardigheid bij zijn K.N.I.L.-collega in, zonder op veel waardering voor zijn moeilijke positie bij zijn superieuren te stuiten.
Uiteindelijk kunnen beide vice-admiraals als slachtoffers worden aangemerkt van de bezuinigingsplannen van hun politiek-verantwoordelijke superieuren. Opvallend is hierbij verder dat zij in hun benarde positie geen steun mochten ontvangen van de minister van Marine. Formeel gesproken kon deze bewindsman ook weinig voor hen doen. Dit staatsrechtelijk gegeven nam echter niet weg dat zij bij hem toch begrip voor hun militaire overwegingen hadden mogen verwachten. Per slot van rekening bleken deze overwegingen niet heel ver van de zijne af te wijken. Dat de beide vice-admiraals desondanks het veld moesten ruimen, valt verder als blijk te zien van hun kwetsbare positie als vertegenwoordigers van een *staats*apparaat in een *Indisch* milieu. Raakten zij met dit milieu in een rechtstreeks conflict gewikkeld, dan kwamen zij bijzonder zwak te staan. In de praktijk bleken zij dan niet te redden, wat ook hun militaire verdiensten waren. Geen minister van Marine brandde dan zijn vingers meer aan hen.

Noten:

1. *Rapport van de Staatscommissie voor de Verdediging van Nederlands-Indië.* 's-Gravenhage 1913.

2. Luitenant ter zee 1e klasse Van Verre. *De defensie van Indië.* Marineblad (1915/16) p. 1-19; X. *Het Torpedowapen.* Indisch Militair Tijdschrift (1915) p. 99-112; O. *Dreadnought of Onderzeeër?.* Beschouwd in Verband met den Nieuwen Vlootaanbouw voor onze Marine. Marineblad (1915/16) p. 376-402; H.E. van Asbeck. *Zullen Onderzeeboten een Overwegend Deel Uitmaken van de Oorlogsvloten der Toekomst?* Marineblad (1915/16) p. 353-375; J.B. van Heutz jr. *Indië Weerbaar. Wien de Goden Verderven Willen, Slaan Zij met Blindheid.* Rotterdam 1917; J.P. van Rossum. *De Vlootwet.* De Gids, LXXXVI (1922-1) p. 248-266. Uit N.A. Bootsma. *Nederland op de Conferentie van Washington.* Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden XCIII (1978-1) p. 101-126, blijkt overigens dat somberder visies op de ontwikkelingen in Oost-Azië niet ontbraken.

3. *Uittreksel uit het rapport der Commissie,* ingesteld bij beschikking van de minister van Marine A.I. van 29 Mei 1920 afdeling S No. 20. 's-Gravenhage 1921; F. Treffers. *De Jongste Voorstellen betreffende de Verdediging van Nederlandsch-Indië.* Verslagen der Vergaderingen van het Indisch Genootschap (1921) p. 135-181; Luitenant ter zee 1e klasse Van Hengel. *Eenige Beschouwingen over de Marine in Nederland en in Nederlandsch-Indië in Verband met de Samenwerking met de Landmacht.* Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap (1922) p. 287-337.

4. Het werk van de Interdepartementale Commissie was eerst nog bekeken door een Indisch Defensie Commissie en een Vlootwetcommissie.

5. Uit het vele dat over dit onderwerp gepubliceerd is, komt naar voren dat bij partijen die defensie-uitgaven niet om principiële redenen afwezen, partij-politieke belangen wel eens zwaarder wogen dan het landsbelang.

6. Binnenkort hoop ik te publiceren over de, bij mijn weten onbekend gebleven plannen voor een vlootbasis in Straat Soenda.

7. Brief van de gouverneur-generaal aan de minister van Koloniën van 21 maart 1923. Statische Archieven Overzeesche Rijksdelen (SAOR) V. 20 april 1923 no. 12. Fock komt hierop terug in een telegram aan de minister van 16 juli 1923 (SAOR, V. 18 juli 1923 no. T9) en 13 oktober 1923 (SAOR, V. 24 oktober 1923 no. N15).

8. Brieven van Fock aan de minister van Koloniën van 21 maart 1923 en van 13 september 1923 (SAOR, V. 8 mei 1924 no. V5).

9. Brief van Fock aan de minister van Koloniën, 21 maart 1923.

10. Brief van Umbgrove aan Fock van 31 maart 1923 (SAOR, V. 11 mei 1923 no. K6).

11. Brieven van Fock aan de minister van Koloniën van 6 april 1923 (SAOR, V. 10 mei 1923 no. K6) en 17 april 1923 (SAOR, V. 25 mei 1923 no. C7) en een telegram van 7 april 1923 (SAOR, V. 11 april 1923 no. V4).

12. Zie hierbij Focks brief van 6 april 1923.

13. Brieven van Umbgrove aan de minister van Marine van 14 april 1923 (SAOR, V. 25 mei 1923 no. C7) en van deze laatste aan zijn collega van Koloniën van 7 mei 1923 (SAOR, V. 15 juni 1923 no. A8).

14. Brieven van de minister van Marine aan zijn collega van Koloniën van 7 mei 1923 en 12 juni 1923 (SAOR, V. 15 juni 1923 no. A8) en van 19 juni 1923 (SAOR, V. 23 juni 1923 no. 42).

15. Nota's van de 7e Afdeling van het Departement van Koloniën, ongedateerd (SAOR, V. 15 juni 1923 no. A8 en V 23 juni 1923 no. 42).

16. Telegram van de Gouverneur-Generaal aan de Minister van Koloniën van 16 juli 1923 (SAOR, V. 18 juli 1923 no. T9).

17. Fock bericht de minister van Koloniën over de houding van Gooszen in een telegram van 31 juli 1923 (SAOR, V. 27 oktober 1923 no. O14). Zie ook een nota van Gooszen van 20 augustus 1924 (SAOR, V. 1 oktober 1924 no. O13).

18. Brief van de minister van Koloniën aan de gouverneur-generaal van 16 oktober 1924 (SAOR, V. 16 oktober 1924 no. B14).

19. Brief van de minister van Marine aan zijn collega van Koloniën van 7 oktober 1924 (SAOR, V. 16 oktober 1924 no. B14).

20. Telegram van de minister van Koloniën aan Fock van 19 augustus 1924 (SAOR, V. 22 oktober 1924 no. H14).

21. Brief van de commandant Zeemacht in Nederlands-Indië aan de gouverneur-generaal van 3 september 1924 (SAOR, V. 22 oktober 1924 no. H14).

22. Brief van de minister van Koloniën aan zijn collega van Marine van 29 oktober 1924 (SAOR, V. 6 november 1924 no. H15/68).

23. Brief van Gooszen aan Fock van 17 januari 1925 (SAOR, V. 10 januari 1925 no. C3).

24. Samenvatting van de besprekingen betreffende de verdediging van Soerabaja aan de zeezijde, op 12 en 13 januari 1926 te Weltevreden gehouden door commandant Zeemacht en chef Generale Staf (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

25. Nota van de legercommandant *Versterking van Soerabaja* van 22 januari 1926 en brieven van de commandant Zeemacht aan zijn K.N.I.L.-collega van 23 februari 1926 en 5 maart 1926 en aan de gouverneur-generaal van 6 maart 1926 (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

26. Brief van Gooszen aan Gerth van Wijk van 11 maart 1926 (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

27. Brief van Gooszen aan de legercommandant van 5 februari 1926 (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

28. Brief van Gooszen aan de gouverneur-generaal van 22 maart 1926 (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

29. Brief van de minister van Koloniën aan de gouverneur-generaal van 9 februari 1926 (SAOR, V. 9 februari 1926 no. K2) en 23 februari 1926 (SAOR, V. 23 mei 1926 no. J3/21).

30. Brief van de commandant Zeemacht aan de gouverneur-generaal van 7 mei 1926 (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

31. Telegram van de gouverneur-generaal aan de minister van Koloniën van 28 mei 1926 (SAOR, V. 19 mei 1926 no. R8).

32. Brief van de minister van Koloniën aan zijn collega van Marine van 24 september 1926 (SAOR, V. 24 september 1926 no. C15).

GRANAATHULZENKUNST

L. Verhoeff

Van de vele zaken op militair gebied die het publiek verzamelt, meestal aangeduid met de term militaria, vormen granaathulzen een van de meest opvallende en gemakkelijkst te verkrijgen groepen. In veel antiek- en curiosawinkels en op de meeste antiek- en curiosamarkten en -veilingen worden dergelijke hulzen, zowel in bewerkte vorm als in originele staat te koop aangeboden. Vooral in Parijs ziet men, bij een bezoek aan de bekende *Marché aux Puces* of andere rommelmarkten, de meest uiteenlopende voorwerpen die zijn gemaakt uit granaathulzen. Wat deze voorwerpen naast hun herkomst overigens ook gemeen hebben zijn de exorbitante prijzen die er tegenwoordig voor worden gevraagd: iemand die nu nog een verzameling zou willen aanleggen, moet toch wel rekenen op prijzen in de buurt van honderd gulden per stuk. Over de herkomst en bijzonderheden van deze voorwerpen is maar zeer weinig gepubliceerd. Het enige mij bekende boekje wat gegevens bevat over de wijzen van vervaardiging van deze zaken is van de hand van een Belgische onderzoeker[1]. Ook worden er in België tentoonstellingen van dit soort voorwerpen gehouden, soms als onderdeel van algemene exposities over zaken, de beide wereldoorlogen betreffende[2], dan wel in tentoonstellingen die speciaal handelen over deze soort volkskunst van militaire oorsprong[3], welke door de Britten *trench art* wordt genoemd. Verder zijn er enkele boeken over militaria die deze voorwerpen noemen of tonen, echter zonder details over de vervaardiging ervan te verschaffen[4].

Begripsomschrijving

Onder granaathulzenkunst wordt in dit artikel verstaan: de bewerking van granaathulzen ter vervaardiging van sier- en gebruiksvoorwerpen. Een granaathuls is de metalen huls die in de kamer van de vuurmond past en de voortdrijvende lading bevat, waarmede het projectiel uit de loop wordt gedreven. Deze hulzen kunnen met het projectiel een geheel vormen (patroonhuls), zoals bijvoorbeeld bij de luchtdoelartillerie gebruikelijk, of projectiel en huls worden los van elkaar vervaardigd (kardoeshuls), zoals bijvoorbeeld bij de bekende Britse 25-ponder. Deze hulzen zijn meestal van messing, maar ook wel van koper, aluminium of staal. Deze taaie legering leent zich uitstekend tot bewerking en kan op allerlei manieren worden bewerkt en vervormd.
In Nederland worden dergelijke hulzen meestal aangeduid als granaathuls; in België spreekt men meestal van obushuls: het woord obus, granaat, komt van *obusier*, de verfransing van het oorspronkelijk aan het Tsjechisch ontleende Duitse woord *Haubitze*, houwitser.

Makers

De voorwerpen die uit granaathulzen werden vervaardigd, zijn onder zeer uiteenlopende omstandigheden ontstaan, variërend van primitief geknutsel in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog tot de fabricage in goed uitgeruste werkplaatsen ten behoeve van de toeristenindustrie. De naspeuringen die in België werden gedaan naar de vervaardigers van deze zaken in de Eerste Wereldoorlog maakten duidelijk dat deze vier groepen van personen omvatten:
1. Militairen in de loopgraven en in de etappe. Een aantal van hen zal in het burgerleven in

de metaalverwerkende beroepen werkzaam zijn geweest en andere militairen de handvaardigheden van hun beroep hebben bijgebracht;
2. burgers in de etappe, vooral zij die reeds in de metaalverwerkende beroepen werkzaam waren, onder wie veel arbeiders van de *Fabrique Nationale d' Armes de Guerre* te Herstal. Zij werkten soms op eigen initiatief om de gemaakte voorwerpen te verkopen en zo wat geld te verdienen, soms ook in opdracht. Vooral in de door de Duitse troepen bezette gebieden zijn dergelijke voorwerpen in opdracht van militairen, meestal officieren, vervaardigd;
3. krijgsgevangenen. Voor deze groep geldt hetzelfde als voor militairen reeds gezegd, alleen waren materialen en gereedschappen voor hen moeilijker te verkrijgen;
4. oudstrijders, vooral degenen die na de oorlog als gidsen optraden voor de bezoekers van de slagvelden. Het maken van reisjes naar de gebieden waar de oorlog had gewoed door geïnteresseerden, in Duitsland *Schlachtenbummler* geheten, gaf in het begin van de jaren twintig aanleiding tot het ontstaan van een bloeiende toeristenindustrie, getuige de vele gidsen en kaarten die van de slagvelden in Noord-Frankrijk en België verschenen[5], en de vele herinneringen aan de bezochte slagvelden, die in de handel werden gebracht en die voor een groot deel uit granaathulzen werden vervaardigd.
De meest voorkomende bewerkingen van granaathulzen zijn bloemvazen. De vorm van de huls suggereert als het ware een vaas: zelfs zonder enige versiering of bewerking kan deze als zodanig dienst doen. Ik zal aan de hand van de vazen trachten te schetsen welke technieken er zoal werden aangewend en welke motieven en inscripties men kan aantreffen. Vervolgens zullen we nog enige aandacht schenken aan andere voorwerpen die uit granaathulzen en verwante materialen werden vervaardigd.

Technieken

De bloemvazen werden uit granaathulzen vervaardigd door deze op verschillende manieren te versieren. Meestal gebeurde dat door de huls te graveren of het koper te drijven, dan wel door een combinatie van deze twee technieken.
Het graveren geschiedde soms met zeer primitieve middelen. Men versierde de huls door er putjes in te slaan met behulp van een spijker, sleutel, bajonet e.d. of trok lijnen in het materiaal met behulp van een zakmes, spijker of zelfgemaakte graveerstift. Onder meer comfortabele omstandigheden werden de hulzen gegraveerd met behulp van burijnen of met roterende graveerstiften (afb. 1, 2, 3).
Het drijven deed men door het materiaal te bekloppen met een hamer, hetzij direct met een bolhamer, hetzij met behulp van metalen beitels of houten pennen. Wanneer diepe groeven moesten worden aangebracht werd de huls eerst gevuld om een goed dragend vlak te krijgen, waardoor scheuren werd tegengegaan. De beste vulling was lood: hiertoe smolt men veelal een hoeveelheid van de overal aanwezige kogeltjes uit de granaatkartetsen. De Belgen gebruiken hiervoor meestal het Engelse woord *shrapnell* (afb. 4, 5, 6).
Verder kon men de hulzen versieren door deze uit te zagen, uit te buigen of bij te vijlen of door bepaalde zaken, emblemen, kogels e.d. erop te solderen of te lassen (afb. 7, 8, 9, 10). Een vierde versieringstechniek, die alleen in gunstige omstandigheden kon worden aangewend, was het bewerken van de huls met chemische middelen, zoals etsen, verchromen, bruineren en emailleren (afb. 11).

Motieven

De motieven die men op de bloemvazen aantreft zijn in drie hoofdgroepen onder te brengen. Het allermeest ziet men bloem- en bladversieringen in allerlei stijlen en vormen. Zeer veel komen uitgezaagde bladvormen aan de rand van de huls voor, die in hun stekelige en harde vormen zeer karakteristieke elementen vormen in deze volkskunst uit grimmige tijden. Een tweede veel voorkomend versieringsmotief zijn afbeeldingen van personen, vooral religieuze voorstellingen en portretten van regerende vorsten en bekende militairen. Verder ziet men gebouwen en monumenten en symbolen van de omgeving, zoals karakteristieke planten, dieren en terreinkenmerken. Symbolen van de oorlog treft men slechts sporadisch aan, wel vlaggen, emblemen en onderdeelsaanduidingen.
Dikwijls gaan de voorstellingen gepaard met teksten. Veelvuldig treft men een plaats- of streekroman aan en een datum en/of jaartal. Zeer algemeen zijn aanduidingen als *Souvenir de la Guerre* en *Souvenir from France*, ook slagzinnen als *Victoire aux Alliés, In Vlaanderen Vlaamsch* en *Nederland herrijst*.
De afbeeldingen zijn soms zeer primitief en onbeholpen, maar er zijn ook ware kunststukken bij. Deze laatste zijn niet altijd als pure soldatenkunst te beschouwen, want er zijn ook calques in de handel geweest met door kunstenaars getekende voorbeelden. Deze werden vervaardigd in de vorm van papierstroken, die precies om een huls pasten, vooral op het formaat van de huls van het kanon van 75 mm., de beroemde Franse *soixante-quinze*. In de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog en daarna zijn in Parijs en Calais van dergelijke voorbeelden gedrukt, die door de bewerkers maar behoefden te worden nagetrokken. Ook heeft men voorgevormde omtreksvormen uit metaal gebruikt.

Andere zaken

Uit granaathulzen zijn, behalve vazen, tal van andere gebruiks- en siervoorwerpen gemaakt. Het meest komen, na de vazen, asbakken en gongs of bellen voor. De asbakken ontstaan meestal door het bodemdeel van een granaathuls af te zagen, de gongs en bellen door in beginsel een granaathuls ondersteboven op te hangen, waardoor er met een klopper op kan worden geslagen. Door de huls aan de open kant dicht te maken of door twee hulzen in elkaar te passen, verkrijgt men een warmwaterkruik, een tabaks- of spaarpot en andere zaken die iets kunnen bevatten. Door het aanbrengen van andere elementen kunnen voorwerpen ontstaan als olielampen, kandelaars, lampvoeten voor elektrische lampen, inktpotten, schenkkannen, wijwatervaten en allerlei andere zaken (afb. 12, 13, 14, 15).
De vorm van een granaathuls suggereert verder een toren en men maakt er dan ook min of meer getrouwe afbeeldingen uit van molens, kerktorens en kastelen (afb. 16).
Ook maakt men kleine snuisterijen, hetzij op basis van de oorspronkelijke cilindervorm van de huls, hetzij door de huls open te zagen en het metaal te pletten. Zo maakt men kleine siervoorwerpen, dikwijls geïnspireerd op militair materieel: tanks, kanonnen, vliegtuigen, uniformpetten e.d., of kleine gebruiksvoorwerpen als briefopeners, servetringen, portretlijstjes en andere snuisterijen (afb. 17, 18, 19).
Tenslotte zij nog vermeld dat ook andere materialen werden gebruikt. Uit kogels, centreerbanden van granaten, bom- en granaatscherven, muntstukken en uit aluminium, plexiglas, parachutezijde en andere materialen die de oorlog verschaft, maakte men allerlei siervoorwerpen: ringen, broches, armbanden en dergelijke (afb. 20, 21). Ook bewerkte men de nuch-

tere vormen van veldflessen en eetketeltjes op allerlei manieren door er afbeeldingen en spreuken in te graveren.

Waarde

Over het algemeen zijn de voorwerpen die uit granaathulzen werden vervaardigd niet fraai. Soms zijn ze zelfs foeilelijk, maar ze zijn altijd karakteristiek voor hun makers: gewone mannen die in zeer ongewone omstandigheden vorm trachtten te geven aan de gedachten, wensen, gevoelens en ideeën die in hen leefden. Als zodanig vormen deze voorwerpen een aspect van de volkskunst waarvoor hier te lande tot nu toe ten onrechte maar weinig belangstelling heeft bestaan. Dat zij bestudering en conservering door militaire musea en volkskundige verzamelingen ten volle waard zijn, zal een ieder die ze nader leert kennen duidelijk worden[6].

Noten:

1. (G. Vermeulen): *Van obushuls tot sierstuk.* Zonnebeke, z.j. (1972).
2. Bijvoorbeeld: *Leger en volksleven.* (Tentoonstelling te Antwerpen, 1961/62). *Stille getuigen. Kunst en geestesleven in de frontstreek.* (Tentoonstelling te Brugge, 1964).
3. Bijvoorbeeld: *De vrije-tijdsbesteding van de frontsoldaat in W.O. I.* (Tentoonstelling te Nieuwpoort, 1972).
4. Bijvoorbeeld: Barbara Jones & Bill Howell: *Popular Arts of the First World War.* London, 1972. Tonie & Valmai Holt: *Till the Boys Come Home. The picture Postcards of the First World War.* London, 1977.
5. Bijvoorbeeld: *Rheims and the Battles for its Possession.* Clermond-Ferrand, 1920. (Gids in de bekende Michelin-serie). *Souvenir de la Grande Guerre. Visite des régions dévastées.* Paris, s.a. (Toelichting op een reis per speciale trein van Parijs naar Albert, Arras en Lens, omstreeks 1920).
6. De afbeeldingen bij dit artikel zijn foto's, gemaakt door de schrijver van dit artikel, van voorwerpen uit zijn verzameling.

Afb. 1

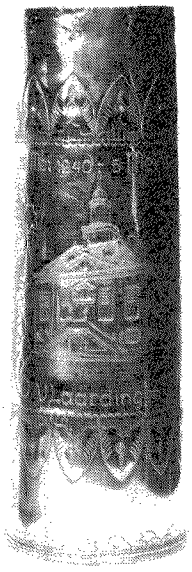

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 1: Vaas uit een Duitse granaathuls van onbekend kaliber uit 1918. Twee ingedreven richels met daartussen cirkeltjesversiering, waarschijnlijk ingeslagen met behulp van een sleutel. Licht uitgebogen bovenrand. Grootste afmetingen 10 x 22 cm.

Afb. 2: Vaas uit een Britse granaathuls van 25-ponder uit 1944. De vaas is zeer vakkundig versierd door ingegraveerde blad- en bloemmotieven, waartussen een afbeelding van het stadhuis van Vlaardingen. Tekst: *10 Mei 1940 - 5 Mei 1945* en *Vlaardingen*. Grootste afmetingen 11 x 29 cm.

Afb. 3: Vaas uit een Duitse patroonhuls van onbekend kaliber uit 1916. Uitgezaagde tandversiering aan de bovenrand. Bloemmotieven, randversieringen en inscriptie met behulp van een roterende naald uit de vrije hand ingegraveerd. Tekst: *SOUVENIR from FRANCE*. Grootste afmetingen 7 x 13 cm.

Afb. 4

Afb. 5

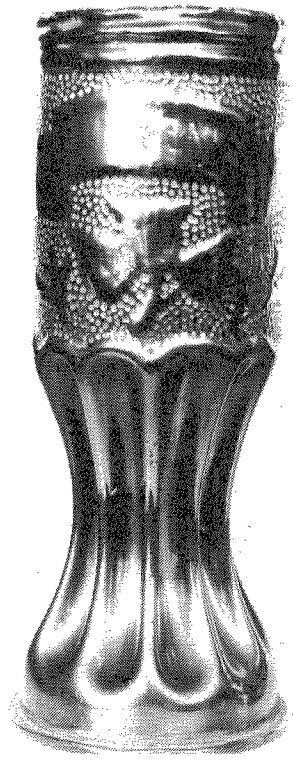

Afb. 6

Afb. 4: Vaas uit een Britse granaathuls van 25-ponder uit 1942. De huls is in opdracht van Nederlandse militairen op West-Java in 1949 door een plaatselijke koperslager bewerkt. Het koper is door beklop-pen met een hamer teruggedreven, waarbij de figuren (artillerieëmbleem, bladmotieven en aan de achterkant twee palmbomen en een wajangpop) en letters zijn uitgespaard. Licht uitgebogen boven-rand. Tekst: *43 R.V.A.* en aan de achterkant: *TJITJOEROEG 1949.* Grootste afmetingen 11 x 26 cm.

Afb. 5: Vaas uit een Russische patroonhuls van onbekend kaliber uit de Tweede Wereldoorlog. Ondiep ingedreven groeven en richels. Bovenste deel versierd door putjes, waarschijnlijk ingeslagen met behulp van een spijkerkop. Licht uitgebogen bovenrand. Tekst op de onderste richel: - *SMOLENSK - 15 - SEPT - 1941* -. Grootste afmetingen 7 x 19 cm.

Afb. 6: Vaas uit een Duitse granaathuls van onbekend kaliber uit 1918. Diep ingedreven groeven. Daar-boven versiering ingeslagen met een stomp voorwerp, waarbij bladmotieven en banderol zijn uitgespaard. Tekst op de banderol (door veelvuldig poetsen vrijwel uitgewist): *1914 SOUVENIR 1919.* Grootste afmetingen 9 x 22 cm.

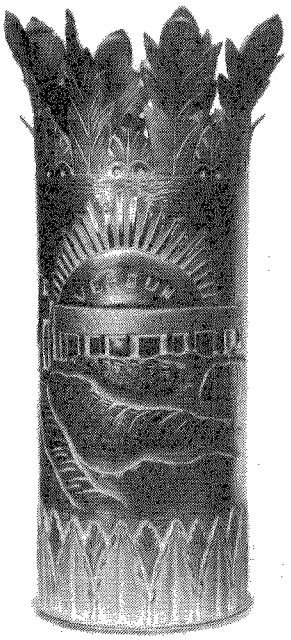

Afb. 7

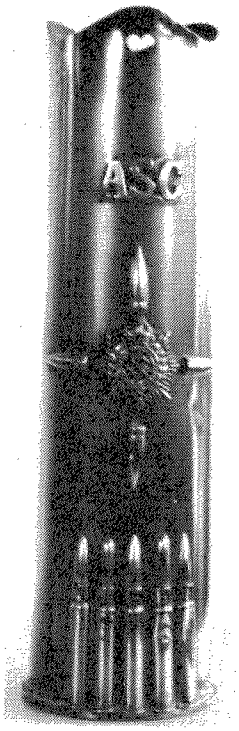

Afb. 8

Afb. 7: Twee vazen uit Franse granaathulzen van 75 mm uit 1919 en 1917. Beide vazen hebben een zeer gedetailleerd uitgezaagde randversiering in bladmotief. Linkse vaas met een voorstelling van het monument op de Tranchée des Baïonnettes, ten dele ingedreven, ten dele uitgezaagd. Daarachter een ingedreven zon met het inschrift *VERDUN*, daaronder ingedreven een soort landschap met een bladrand aan de voet van de vaas. Rechtse vaas met ingegraveerde bloemen en bladeren waarschijnlijk overgenomen van een calque. De ingegraveerde bloemranken lopen door in de uitgezaagde bladeren. In de voet van de vaas is eveneens een bladmotief ingedreven. Grootste afmetingen van beide vazen: 11 x 23 cm.

Afb. 8: Vaas uit een Britse granaathuls van 13-ponder uit 1913. De bovenrand is uitgezaagd in een golfpatroon, waarin hartjes zijn uitgezaagd. De vaas is verder versierd door daarop vast te solderen, van boven naar onder: een schouderembleem met de letters *A.S.C.* (Army Service Corps), een petembleem van dezelfde eenheid tussen vier geweerkogels en vijf rechtopstaande halve geweerpatronen. Grootste afmetingen 9 x 13 cm.

Afb. 9

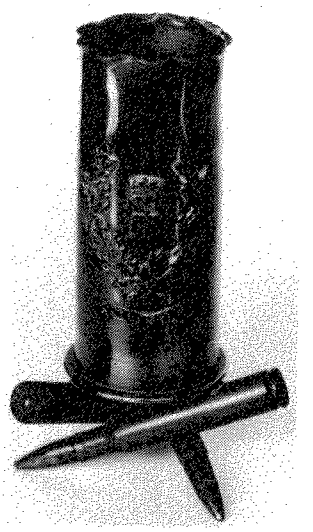

Afb. 10

Afb. 9: Vaas uit een Britse *granaathuls* van 25-ponder uit 1942. De bovenrand is uitgebogen en gevat in een band van roodkoper; daaronder nog een band van roodkoper. Geelkoperen oren met roodkoperen binnenrand, elk met twee pennen vastgezet in gaatjes in de huls. Grootste afmetingen 14 x 21 cm.

Afb. 10: Vaasje uit een Franse (?) patroonhuls. Licht geschulpte bovenrand. Opgesoldeerde versiering, bestaande uit het stadswapen van Verdun in een lauwerskrans, waaronder een banderol met het opschrift *VERDUN*. Het vaasje staat op een standaard van drie aan elkaar gesoldeerde geweerpatronen. Waarschijnlijk souvenirgoed, verkocht aan bezoekers van de slagvelden na 1918. Grootste afmetingen 8 x 13 cm.

Afb. 11

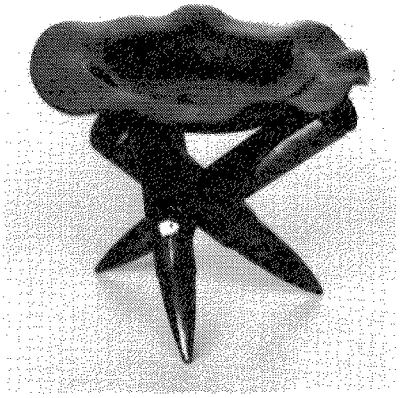

Afb. 12

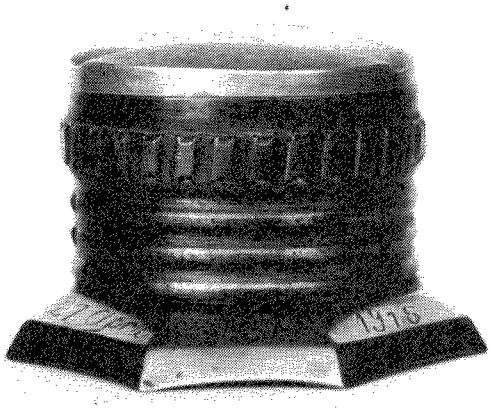

Afb. 13

Afb. 11: Vaas uit een Britse granaathuls van 25-ponder uit 1942. De bovenrand is licht uitgebogen met ingedreven richel. De vaas is door etsen voorzien van bloem- en bladmotieven en (aan de achterkant) de geallieerde invasiester. Vlag in de kleuren rood, wit en blauw met oranje strook daarboven geëmailleerd, met daarop kroon in geel koper. Tekst: *mei 1945 NEDERLAND HERRIJST.*

Afb. 12: Asbakje van koper op een standaardje uit drie geweerpatronen. Waarschijnlijk souvenirgoed, verkocht aan bezoekers van de slagvelden na 1918. Grootste afmetingen 8 x 6 cm.

Afb. 13: Inktpot, gemaakt uit het bodemstuk van een granaat van onbekend kaliber en herkomst, vastgeschroefd op een achtkantig koperen voetstuk en met een uit aluminium gegoten deksel. Tekst op het voetstuk: *7 TH R*(oyal) / *27 April* / *Hulluch* / *1916* / *INNIS*(killing) *Fus*(iliers). Grootste afmetingen 10 x 7 cm.

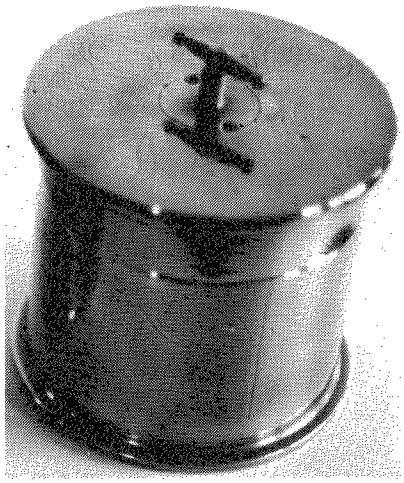

Afb. 14

Afb. 15

Afb. 14: Tabakspot van twee Britse granaathulzen van 4.5 inch uit 1918. Gegraveerde blad- en bloemmotieven en embleem van de R.A.F. Tekst op de voorkant op een banderol: *19 FRANCE 18*, op het deksel: *102 SQ*(UA)*D*(RON). Het handvatje aan het deksel is waarschijnlijk uit een tijdbuis afkomstig.

Afb. 15: Olielamp uit granaathuls van onbekende herkomst en kaliber. Uitgevijlde rand, daarboven diepe ingedreven groeven, daarboven versiering van ingeslagen streepjes, waarbij een bladmotief is uitgespaard. Het lampelement is apart ingesoldeerd. Waarschijnlijk Belgisch werk van na de Eerste Wereldoorlog. Grootste afmetingen (zonder lampeglas) 9 x 39 cm.

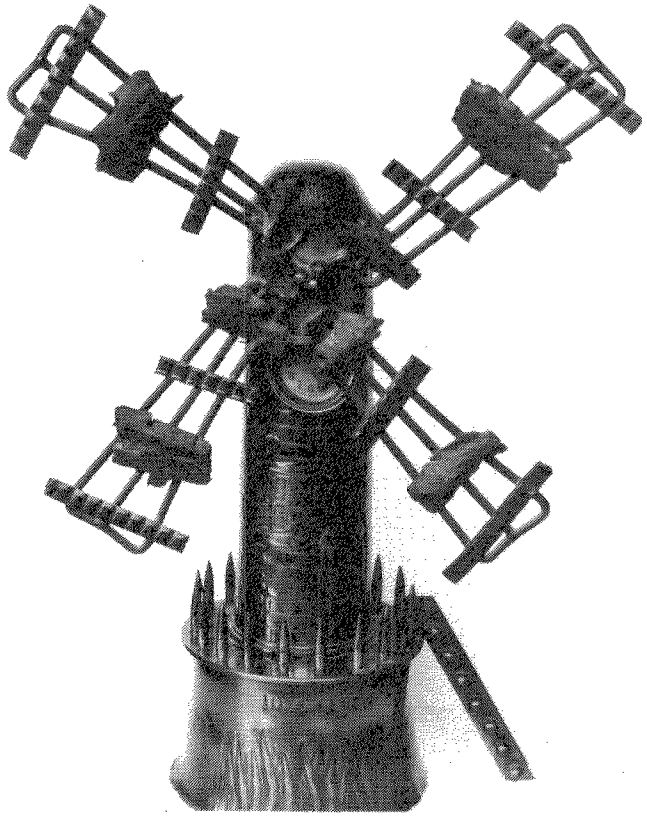

Afb. 16

Afb. 16: Molen vervaardigd uit granaathulzen. De 'molenberg' is het onderste deel van een Duitse granaathuls van onbekend kaliber uit 1916. De afrastering is van geweerkogels. De onderkant is voorzien van ingegraveerd grasbladenmotief en de tekst *1914 - 1918*. Grootste afmetingen van dit deel 18 x 11 cm. De molenromp bestaat uit een Britse granaathuls van 18-ponder uit 1918 met daarin een raampje, deur en metselwerk van natuursteen ingegraveerd. Grootste afmetingen van dit deel 10 x 28 cm. In de molenromp bevindt zich een klokje. De wieken zijn van zwaar ijzerdraad, waarop granaatscherven en delen van centreerbanden van granaten zijn vastgesoldeerd. De molenas is aan de wieken bevestigd met een versiering van 3 + 1 granaatkartetskogeltjes. Het dak is gemaakt van een beschermkap van een granaatbuis, waarin de structuur van een rieten dak is ingegraveerd. Het trapje bestaat uit twee metalen strips, waartussen geweerkogels als treden, die aan de zijkanten telkens met twee granaatkogeltjes zijn vastgezet. Het geheel is, voor zover van koper, gebruineerd. Waarschijnlijk Belgisch maaksel van na de Eerste Wereldoorlog. Totale hoogte 43 cm, vlucht van de wieken 44 cm.

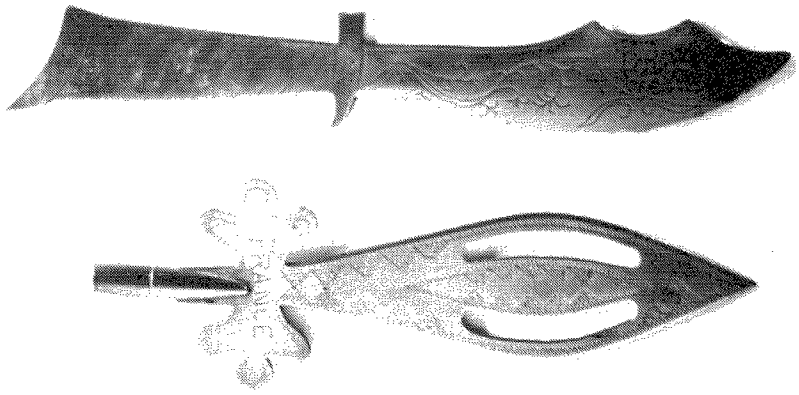

Afb. 17

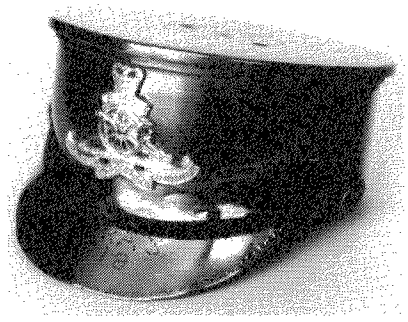

Afb. 18

Afb. 17: Twee briefopeners uit koper van granaathulzen. Bovenste is de vorm van een mes. Het heft is versierd met diverse details, die het echt laten schijnen (klinknageltjes, lederen strips rond het handvat); het lemmet draagt de initialen *D B* tussen bloemranken. Aan de achterzijde in onbeholpen handschrift tekst: *Souvenier De Geur* =) souvenir de guerre). Onderste in de vorm van een Franse lelie met een handvatje uit een geweerkogel. Primitieve ingegraveerde randversieringen en de tekst: *FRANCE.* Lengten respectievelijk 19 en 16 cm.

Afb. 18: Britse soldatenpet, gemaakt uit het onderste deel van een Britse granaathuls van een 13-ponder uit 1917. De pet is versierd met een echt petembleem van de Britse artillerie en twee uniformknoopjes met daartussen een lederen bandje. Op de klep is door ingeslagen putjes een randstiksel nagebootst. Tekst op de klep: *ARRAS 1918.* Grootste afmetingen 10 x 7 cm.

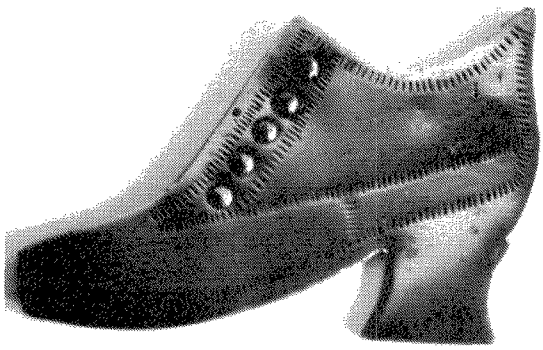

Afb. 19

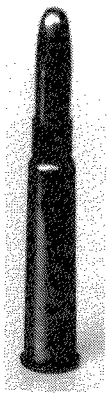

Afb. 20

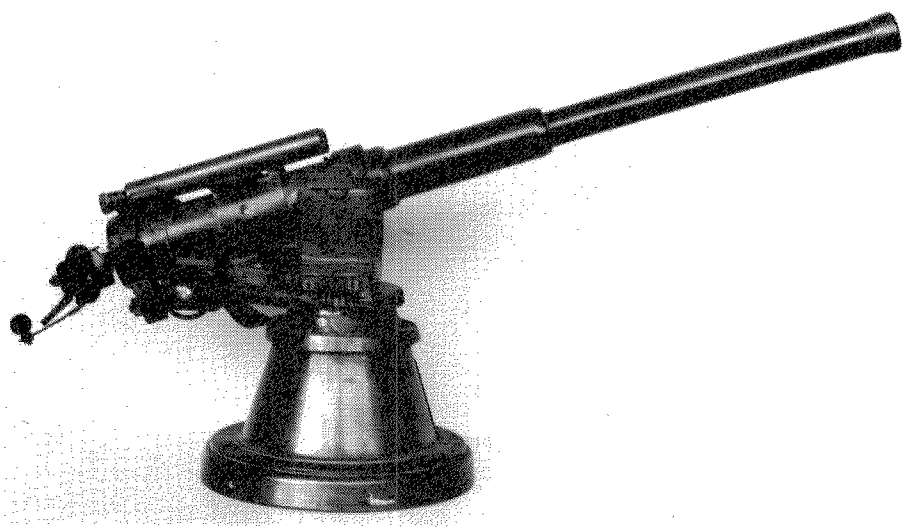

Afb. 21

Afb. 19: Damesschoentje, uitgezaagd uit geplet koper van een granaathuls. Ingegraveerde stiknaden en vetergaten van granaatkartetskogeltjes. Lengte 10 cm.

Afb. 20: Zakpotloodje. De houder is een geweerpatroonhuls, het potloodje is in een zilveren, geweerkogelvormig hulsje gevat, dat op twee manieren in de houder kan worden geplaatst. Waarschijnlijk souvenirgoed, verkocht aan bezoekers van de slagvelden na 1918. Hoogte 8 cm.

Afb. 21: Model van een kanon, geknutseld uit allerlei soorten koperafval. Het kanon heeft een echt werkend sluitstuk, elevatie- en kaarthoekhandwielen en een rem- en vooruitbrenginrichting. Grootste afmetingen bij horizontale stand van de loop 14 x 35 cm.

HET "VERRAAD" VAN RENNENBERG

Drs H.L. Zwitzer

Inleiding

Evenals Utrecht, Gelderland, Overijssel, Drente en Friesland behoorden Groningen en de Ommelanden tot de zogeheten Nouvelle Conquête, dat deel van de zeventien Nederlanden dat niet door erfopvolging in handen van de Habsburgers was gekomen, maar in de eerste helft van de zestiende eeuw door Karel V in bezit was genomen of veroverd. De Bourgondische Kreits van 1548 regelde de verhouding tot het Duitse Rijk, maar betekende geen staatkundige aaneenhechting van de gewesten[1]. De zelfstandigheid van de gewesten overheerste nog elk eenheidsbesef, voorzover dat überhaupt aanwezig was. Wat hadden Groningen en de Ommelanden bijvoorbeeld gemeenzaam met Franche Comté, behalve het feit dat zij dezelfde landsheer hadden?[2]. Elk afzonderlijk waren de provincies in de eerste plaats bedacht op het handhaven van hun zelfstandigheid en het beschermen van hun privileges. In dat licht bezien wordt het centralisatiestreven van Filips II begrijpelijk, niet echter voor zijn onderdanen. Wat Filips wilde lag eigenlijk buiten hun voorstellingswereld, zozeer zelfs dat in Groningen Filips, paradoxaal genoeg, beschouwd kon worden als de verdediger bij uitstek van de privileges die de stad zo angstvallig probeerde te beschermen tegen aantasting daarvan door de Ommelanders.
Voordat het eigenlijke onderwerp aan de orde komt, zal eerst de tussen stad en Ommelanden gegroeide verhouding enigszins uitvoerig worden beschreven, een noodzakelijke uitwijding om te kunnen begrijpen tegen welke achtergrond het Rennenbergse drama zich afspeelde. Gezien de bijzondere positie die de stad Groningen innam zal, ter voorkoming van misverstand, in hetgeen volgt niet worden gesproken van Groningen als het gehele gewest wordt bedoeld, maar uitsluitend van Stad en Lande. De afzonderlijke delen zullen worden aangeduid met Groningen (de stad) en de Ommelanden, welke laatste naam voor het gebied tussen Eems en Lauwers in de veertiende eeuw burgerrecht begon te krijgen[3].

Aperçu van Stad en Lande tot de komst van Rennenberg

Een deel van de noordelijke gewesten, Overijssel en Drente, was in de elfde eeuw onder het wereldlijk gezag van de Utrechtse bisschop gekomen[4], terwijl Friesland en de Ommelanden in de middeleeuwen zonder landsheerlijk gezag waren gebleven[5]. Groningen, dat onder het rechtsgebied van Drente viel, en daarmee onder het gezag van de bisschop van Utrecht, werd namens deze bestuurd door een prefect. Diens functie werd erfelijk toen in de twaalfde eeuw een Stichtse ambtsdrager de prefectuur in leen gaf[6]. Het gevolg hiervan was dat de band met de bisschop verzwakte en deze tenslotte nog slechts nominaal het wereldlijk gezag in Groningen uitoefende. De positie van de prefect begon in de loop van de veertiende eeuw ook te wankelen en in het begin van de daaropvolgende eeuw was diens rol uitgespeeld. De macht in de stad was toen volledig in handen geraakt van leidende groepen onder de Groningse burgers[7]. Die macht berustte op drie dingen:
- de economisch belangrijke positie die de stad innam als regionaal marktcentrum[8];
- het stapelrecht waaraan de omliggende gebieden waren onderworpen, wat betekende dat de bewoners van die gebieden, met name de Ommelanden, gedwongen waren verhandel-

bare goederen in Groningen *een bepaalde tijd te koop aan te bieden en zich uitsluitend daar te bevoorraden*[9];
- de rechtspraak door de hoofdmannenkamer over zaken waarbij Ommelanders partij waren.

Een tweede machtsfactor in Stad en Lande vormden de Ommelander hoofdelingen, grootgrondbezitters, door Jansen omschreven als *succesvolle grote boeren*[10] en door Van Gelder als *landjonkers, meer dan elders afgescheiden van de stedelijke regenten*[11]. Zonder dat zij formeel tot de adel behoorden, hadden zij wel adellijke pretenties. Behalve dat de hoofdelingen grootgrondbezitters waren, woonden zij in een steenhuis (kasteel), hielden zij zich bezig met het bestuur en de rechtspraak, en onderhielden zij eigen gewapende benden. Soms droegen zij titels als ridder of jonker[12]. Niet gehinderd door enig centraal gezag, waren de hoofdelingen elk in hun eigen gebied ware potentaten[13].
Een derde, niet onbelangrijke machtsfactor in Stad en Lande, vormden de kloosters met hun omvangrijk grondbezit. Bij de confiscatie in 1954 bedroeg dit 22.655 ha (het grondoppervlak van de huidige provincie bedraagt ± 220.000 ha). Volgens Jansen moet eerstgenoemd cijfer ruwweg overeenkomen met het kloosterbezit in de veertiende en vijftiende eeuw omdat het in de zestiende eeuw niet belangrijk is toegenomen, althans hij vindt dat niet aannemelijk[14].
Van ± 1360 tot ± 1500 speelde zich in het hele Friese gebied, waartoe ook de Ommelanden werden gerekend, de strijd af tussen Schieringers en Vetkopers, adellijke veten die escaleerden tot complete oorlogen, waar ook buitenstaanders zich mee gingen bemoeien[15], met name de graven van Holland die, zoals bekend, geregeld pogingen hebben gedaan Friesland te veroveren, opnieuw omstreeks 1400. Voor wat betreft Stad en Lande schiep deze strijd een afzonderlijke tegenstelling tussen Groningen en een deel van de Ommelander hoofdelingen, Vetkopers die de partij van de Hollandse graaf hadden gekozen[16].
Eén van de gevolgen van de voortdurend heersende onrust was het ontbreken van rechtszekerheid in de Ommelanden. Behalve dat de stad om die rechtszekerheid te garanderen afzonderlijke verdragen met verschillende hoofdelingen begon te sluiten (1366, 1368, 1378), ontstonden in Groningen de zogeheten gemene landswarven, rechtscolleges van stedelingen en Ommelanders[17]. Het is duidelijk dat, zoals reeds opgemerkt, deze gemengde rechtsprekende instituten op Gronings territoir voor de stad ook een machtspolitiek aspect hadden. Dit werd nog sprekender toen in de tweede helft van de vijftiende eeuw het college van de vier hoofdmannen ontstond, bestaande uit oud-burgemeesters en raden van Groningen. Aanvankelijk traden zij op als uitvoerders van de beslissingen van de warven, maar allengs gingen zij zelfstandig rechtspreken in zaken van hoger beroep, in geschillen tussen Groningers en Ommelanders en tussen Ommelanders onderling[18].
In het laatste kwart van de vijftiende eeuw nam de stad Groningen een vrijwel onaantastbare positie in. Tegen Karel de Stoute, die in 1473 Gelre had veroverd en een bedreiging begon te vormen voor het noorden, organiseerde het de verdediging, waarvoor een bondgenootschap werd gesloten met de Ommelanden. In 1482 werd dit verdrag verlengd. Opmerkelijk erin zijn de economische bepalingen die de Ommelanders verboden binnenlands koren uit te voeren en vreemd bier te tappen. Ook mocht in de Ommelanden geen bier worden gebrouwen[19]. Aan het eind van de vijftiende eeuw werd deze Groningse idylle verstoord toen Schieringers uit Friesland Albrecht van Saksen te hulp riepen tegen penetratiepogingen van de stad in het gebied bewesten Lauwers. Albrecht van Saksen was stadhouder van Filips de Schone, die hem Friesland in leen had gegeven[20]. De strijd die nu ontbrandde leidde ertoe dat Groningen in 1506 steun moest zoeken bij graaf Edzard van Oostfriesland, die erkend werd als *heer in naam van*

het Duitse Rijk[21], een weinig gelukkige verbintenis, want Edzard slaagde er niet in de gemeenschappelijke vijand buiten de deur te houden. Hij en Groningen moesten tenslotte hulp zoeken bij Karel van Gelre, die in 1514, wat Groningen betreft, zelfs in Edzards rechten zou treden. Bedreigd door Karel van Gelre en de Groningers besloot George van Saksen, een zoon van Albrecht, in 1515 zijn rechten op Friesland over te dragen aan Karel V[22]. Tegen deze tegenstander kon Karel van Gelre niet op. Schenck van Toutenburg, stadhouder van Karel V, verdreef hem uit Friesland, een operatie die in 1524 werd beëindigd. Een jaar eerder hadden de Ommelanden Karel V reeds als landsheer erkend. Voorlopig hield alleen Groningen nog stand, maar onenigheid tussen Karel van Gelre en de stad, die zelfs door hem belegerd dreigde te worden, deden de Groningers besluiten afgevaardigden naar Brussel te zenden en Schenck van Toutenburg uit te nodigen de stad binnen te trekken, wat op 7 juni 1536 gebeurde[23]. In december van dat jaar sloten Karel V en de Gelderse hertog de vrede van Grave, die de een half jaar tevoren ingetreden toestand formaliseerde.
Formsma wijst erop dat de gebeurtenissen sinds het optreden van Albrecht van Saksen (1498), de verhoudingen tussen stad en Ommelanden vrijwel niet heeft beïnvloed. Het stapelrecht bleef bestaan, terwijl ook de hoofdmannenkamer in stand bleef, met dien verstande dat onder Karel V de stadhouder of diens plaatsvervanger aan de hoofdmannenkamer als overste hoofdman werd toegevoegd[24]. Ook meent Formsma dat nergens *het centraal gezag in Brussel zo weinig invloed (had) als in Stad en Ommelanden*[25]. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de ontwikkelingen na 1536 als de Ommelanden een politiek voeren die aanstuurt op grotere onafhankelijkheid van de stad, die meent zekere overheidsrechten over de Ommelanden te kunnen uitoefenen. In dat proces houdt Brussel zich afzijdig.
In 1558, nadat de stad in verband met een economische crisis, verscherpte maatregelen had genomen om de bepalingen inzake het stapelrecht te kunnen afdwingen, creëerden de Ommelanders als tegenzet een soort eigen bestuur. Gedeputeerden werden aangesteld, alsmede een syndicus, vergelijkbaar met een pensionaris in Holland. Door het invoeren van een eigen belasting beschikten de Ommelanders eveneens over een schatkist. Bemiddeling vanuit Brussel mocht niet baten[26].
Een ander voorbeeld van de Brusselse onmacht betreft de nakoming van de plakkaten tegen de ketters. De scherpe maatregelen die het centraal bestuur opstelde, werden in feite genegeerd. De Groningers ontkenden zelfs dat de landsheer *op eigen gezag plakkaten kon afdwingen*[27]. De Ommelanders namen een minder principieel standpunt in en maakten de plakkaten wel bekend, maar pasten ze niet toe[28].

De gebeurtenissen in het zuiden in de zomer van 1566 zouden een jaar later verstrekkende gevolgen hebben voor de Groningse en Ommelander zelfstandigheid. De beeldenstorm en de daaropvolgende overeenkomst tussen de landvoogdes, Margaretha van Parma, en het verbond der edelen (23 augustus 1566), hadden tot gevolg dat ook in Groningen de protestanten een kerk kregen toegewezen, die zij overigens niet eerder in gebruik namen dan nadat altaar en beelden waren vernietigd[29]. Ook in de Ommelanden mochten zij ter kerke gaan, maar ook daar vonden hier en daar vernielingen plaats, zoals in Winsum, waar de hoofdeling Asinge Ripperda *het volk (opwekte) tot plundering van de kerk..., terwijl zijn vrouw geuzenliedjes op 't orgel (speelde)*[30].
De voortgaande woelingen in de Zuidelijke Nederlanden hadden echter ook hun weerslag in Stad en Lande, waar de stadhouder Aremberg en diens luitenant, Johan de Mepsche, de protestanten hun kerken weer wilden afnemen en een preekverbod wilden invoeren. Door militaire druk wist Aremberg Groningen en de Ommelanden tot toegeven te dwingen en op 6

juni 1567 trok de stadhouder met vier vendels de stad binnen[31].
Mede door het dreigen met militair geweld, een machtsmiddel waaraan het Brussel tot dusver in het noorden had ontbroken, was het centraal bestuur erin geslaagd voor het eerst een duidelijke greep te krijgen op de situatie in Stad en Lande. Dat zou nog duidelijker worden na de komst van Alva, die Groningen en de Ommelanden hun privileges ontnam en een dwangburcht in de stad liet oprichten[32], en voorts aan Groningen de bisschop opdrong die daar ingevolge de bij het concordaat van 1559 vastgestelde nieuwe kerkelijke indeling al sedert 1561 had moeten zetelen[32a].
Wat Alva niet gelukte was stad en Ommelanden tot een vergelijk te brengen over de hangende geschillen. De twisten bleven voortduren en in 1575 zegden de Ommelanders het verdrag van 1482 op, waardoor het voor Groningen belangrijke verbod van korenuitvoer en het stedelijk biermonopolie op losse schroeven kwamen te staan. De stad zag hierin een aantasting van haar privileges, en in de jaren die zouden volgen, zou het getwist hierover in belangrijke mate de politiek bepalen van zowel het stadsbestuur als van de Ommelander hoofdelingen.

De komst van Rennenberg en de aansluiting van Stad en Lande bij de opstand

De opstand in 1572 had Stad en Lande nauwelijks beroerd. *Spaanse garnizoenen in Groningen en Delfzijl hadden dit voorkomen,* schrijft Formsma[33]. Geheel anders was de situatie in 1576 na het sluiten van de Pacificatie van Gent, die onder meer ten doel had van de muitzieke Spaanse troepen af te komen, een streven waar ook Groningers en Ommelanders zich achter konden stellen. Aangezien elk vraagstuk bezien werd vanuit het tussen Stad en Ommelanden bestaande antagonisme, belemmerde dit het ontstaan van eenzelfde gedragslijn voor het gehele gewest met betrekking tot een eventuele aansluiting bij het Pacificatieverdrag. Wat opvalt is het aarzelend gedrag van de stad, die maar niet tot een besluit kon komen, noch over de aansluiting, noch over het zenden van afgevaardigden naar de Staten-Generaal. Geheel anders handelden de Ommelanders, die op 24 december 1576 met vier afgevaardigden in de Staten-Generaal verschenen om zich bij de andere gewesten aan te sluiten[34].
De omstandigheden zouden de Groningers echter dwingen hun keuze te bepalen. De Staten-Generaal zonden namelijk François Martini Stella naar Groningen om toetreding tot de Pacificatie te bepleiten. Bij zijn aankomst op 19 november 1576 had de stadhouder, Caspar de Robles, hem echter onmiddellijk laten opsluiten. Tijdens zijn gevangenschap slaagde Stella erin de soldaten van het garnizoen die hem bewaakten, ervan te overtuigen dat, indien zij zich voor de Pacificatie verklaarden, hun achterstallige soldij door de Staten-Generaal zou worden betaald. Het gevolg was een muiterij waarbij De Robles met Stella van plaats verwisselde[35]. Mogelijk hebben wij hier te maken met één van de gedisciplineerde muiterijen waarover Parker schrijft[36]. In ieder geval begonnen de muiters niet te plunderen maar zochten zij contact met de magistraat van de stad om deze over te halen de zijde van de Staten-Generaal te kiezen en zich achter de Pacificatie te scharen. Het stadsbestuur bleef ook nu nog aarzelen en besloot tenslotte in plaats van afgevaardigden een bode naar Brussel te zenden met een brief, die een trouwbetuiging aan de Raad van State behelsde en het bericht bevatte dat De Robles was gearresteerd. Een bede om de stedelijke privileges te beschermen ontbrak uiteraard niet[37].
De uitschakeling van De Robles was de Staten-Generaal zeer welkom, die nu Bossu als stadhouder naar het noorden wilden sturen, maar daarvan werden tegengehouden omdat hij niet betrouwbaar genoeg zou zijn. Maximiliaan de Hennin, graaf van Bossu, had na zijn neder-

laag op de Zuiderzee tegen de geuzenvloot van 1573 tot 1576 in Hoorn gevangen gezeten, maar was vrijgelaten op grond van artikel 9 van het Pacificatieverdrag. Bossu stelde zich ter beschikking van de Staten-Generaal, die hij belangrijke diensten bewees. Hij stierf in Antwerpen op 21 december 1578 *betreurende de gemeene man niet min het verlies van zijne zedigheid en aanminnigheid, dan de Prins van Orange en andere voortreffelijke Regeerders, dat van zijne dapperheid en ervarenis*[38]. Zo kreeg de onbetrouwbaar geachte Bossu nog een plekje achteraf in het Nederlandse Pantheon. Die eer zou niet zijn weggelegd voor de wel betrouwbaar geachte George van Lalaing, heer van Ville, die in de plaats van Bossu werd aangewezen om voorlopig het stadhouderlijk bestuur in Friesland en Stad en Lande op zich te nemen.

George van Lalaing behoorde tot een bekend Henegouws geslacht, dat reeds onder Maximiliaan van Oostenrijk en Karel V stadhouderschappen had bekleed in Holland en Gelderland. Hij was een jongere broer van de in 1568 overleden graaf van Hoogstraten, trouw vriend van de prins van Oranje. De jongere Lalaing had zich onderscheiden bij het verdrijven van de Spanjaarden uit Valenciennes en zou zich later ook als stadhouder een bekwaam legeraanvoerder tonen bij de verovering van Kampen en Deventer. Door een schenking van zijn oom, Herman van Rennenberg, broer van zijn moeder en proost van Oudmunster te Utrecht, werd hij in 1577 graaf van Rennenberg, met welke naam Lalaing in het vervolg ook zal worden aangeduid[39].

Rennenberg ontving op 11 december 1576 zijn geloofsbrieven en een instructie en arriveerde op 24 december voor de poorten van Groningen, *après beaucoup de fascheries ... ayant cheminé jour et nuyct*[40]. Hier begon zijn eerste tegenslag toen de opstandige soldaten van het garnizoen weigerden hem in de stad toe te laten. Drie dagen later, als resultaat van de onderhandelingen tussen de nieuwe stadhouder en afgevaardigden van de muiters, kon Rennenberg voorwaardelijk de stad binnenkomen, dat wil zeggen het garnizoen zou hem niet eerder als aanvoerder trouw zweren dan op het moment dat de soldijen waren betaald[41].

De instructie die Rennenberg had meegekregen stelde hem tot taak *een regeling (te) treffen voor de afbetaling van de soldaten en een onderzoek in te stellen of sloping van het Groningse kasteel (Alva's dwangburcht) en afdanking van het garnizoen al dan niet wenselijk was*[42]. Voorts moest hij de bevolking *verzekeren, dat hij slechts kwam om zich te wijden aan de dienst van God en Koning, zorg te dragen voor het behoud van de Rooms-Katholieke godsdienst en zich in te zetten voor de redding van het vaderland. Hij zou geen nieuwigheden invoeren, maar alle oude privileges en gewoonten handhaven. Tenslotte moest hij bewerken, dat de Pacificatie van Gent werd afgekondigd*[43]. In de laatst geformuleerde opdracht slaagde hij het eerst. Nadat de Groningse magistraat zijn geloofsbrieven en de tekst van de Pacificatie had ontvangen en de stukken had onderzocht *op mogelijke inbreuken op de privileges*[44], werd reeds op 30 december *na klokgelui en de schalmeispel*[45] de Gentse vredessluiting afgekondigd. Succesvol was Rennenberg ook in de kwestie van de soldijbetaling. Om het geld daarvoor op te brengen werden extra belastingen ingevoerd en gedwongen leningen uitgeschreven, die samen 200.000 caroli guldens opbrachten. Binnen een maand was het geld bijeen en begin februari werden de soldaten uitbetaald en zwoeren zij trouw aan de stadhouder[46]. Anderhalve maand later was de stad ook van het garnizoen verlost en begon de afbraak van het kasteel, dat in mei al vrijwel met de grond gelijk was gemaakt[47].

Het is niet te ontkennen dat Rennenberg in deze kwesties met succes was opgetreden. Wel dient bedacht te worden dat hun afwikkeling in het belang van de stad was, welker medewerking onontbeerlijk was voor elke stap die hij wilde zetten. In het geschil tussen Groningen en de Ommelanden zou Rennenberg ondervinden dat met de stedelijke magistraat geen goed

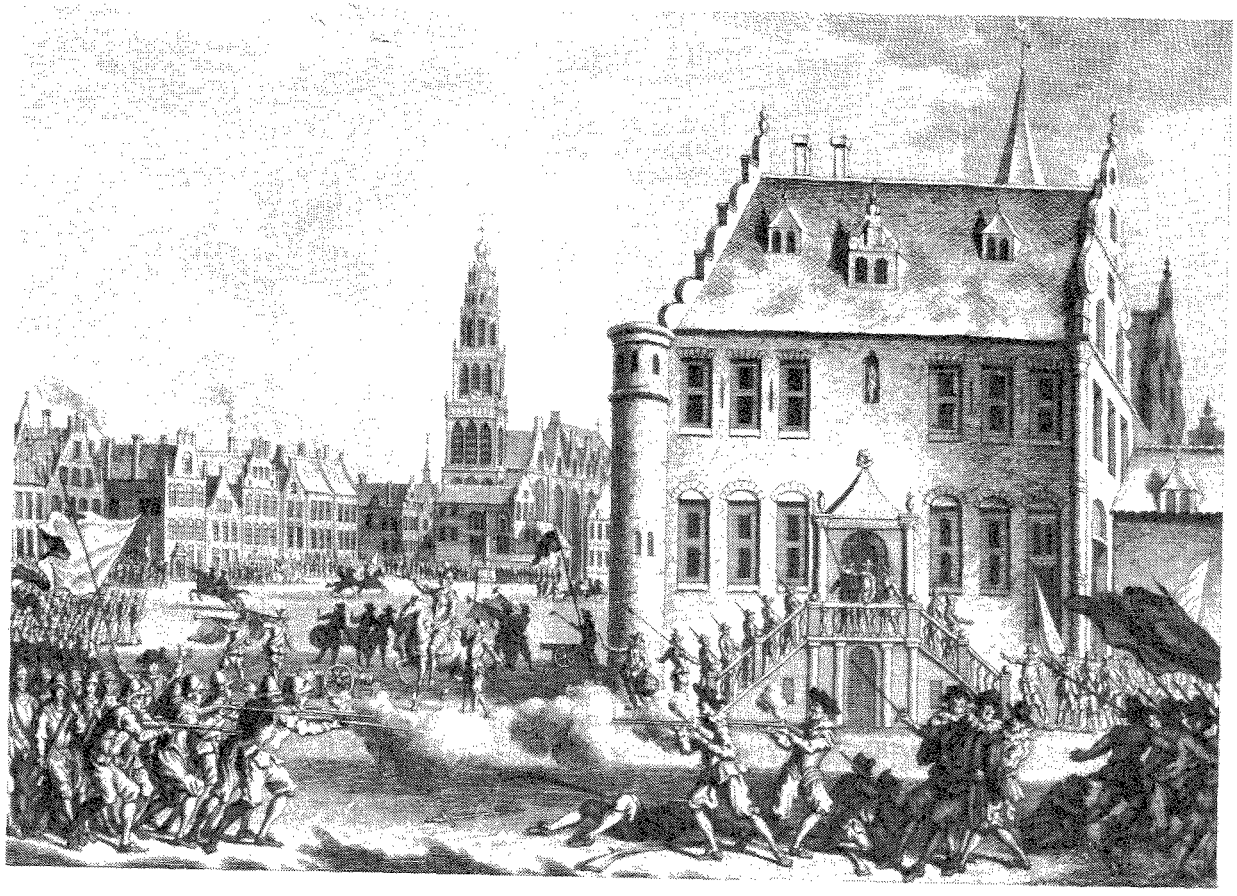

'Groningen, door den Graave van Rennenberg, aan de Spaansche zijde overgebragt, in 't jaar 1580'.
Gravure van N. v.d. Meer jr.,
afkomstig uit J. Wagenaar. Vaderlandsche Historie VII. Amsterdam 1792.

garen te spinnen was zodra deze meende dat zijn belangen werden geschaad. Die niet op persoonlijke maar op zakelijke gronden afwijzende houding zou Groningen de volgende jaren blijven aannemen. Toen Rennenbergs definitieve benoeming tot stadhouder in de loop van 1577 aan de orde kwam – Bossu was nog steeds kandidaat voor de functie – weigerde de stad een aanbevelingsbrief te schrijven. Het zou haar belemmeren in het verdedigen van haar privileges, die naar het oordeel van de stad reeds op meer dan één punt door de stadhouder waren geschonden[48]. Overigens zou zij zich niet tegen een benoeming verzetten, want *men erkende dat zijn Genade 'vuyter natuere een guet heer' was*[49].' Zeer goed hadden de stedelingen in de gaten dat Rennenberg zich beter op zijn gemak voelde bij zijn soortgenoten, de hoofdelingen uit de Ommelanden, weliswaar een quasi-adel, maar toch niet zo quasi dat zelfs één geslacht aan Rennenberg geparenteerd was. Ook dat was de Groningers niet ontgaan, getuige hun klacht dat *de stad van George van Lalaing (nooit) effectieve steun (zou) kunnen verwachten bij de verdediging van haar privileges, want het was voor de Ommelanden niet moeilijk 'omme in alles te winnen sijn Genade's gunst ende faveur tot nhadeel van de Stadt', aangezien 'zijn Genade's moyen dochter' gehuwd was met 'Elcko Onsta tho Wetzinga, dragende zeer grootelicx met die van Eussum die parthie jegens die Stadt'*[50]. Die dochter van Rennenbergs volle nicht Hima von Inn- und Knyphausen, echtgenote van de genoemde Eylco Onsta tho Wetsinge[51].

Rennenberg en de perikelen van Stad en Ommelanden

Gedurende het gehele verblijf van Rennenberg in het noorden bestond er voortdurend geharrewar tussen de stad en de Ommelanden. Hij probeerde weliswaar te bemiddelen, maar met weinig succes. Bij elk belangrijk punt dat aan de orde kwam bleken de stedelijke heren en de Ommelanders het oneens te zijn. Grote opschudding verwekte het Ommelander besluit om *in verschillende dorpen wagen en brouwerijen op te richten*[52]. Nog grotere commotie ontstond toen op 1 november 1577 de voor een landdag in de stad aanwezige Ommelanders door de magistraat werden gearresteerd. Oorzaak hiervan was weer dat de Ommelanders geen reden zagen de schansen te Delfzijl en Opslag te slechten, waardoor de Groningers zich bedreigd voelden[53]. Een commissie uit de Staten-Generaal, bestaande uit Marnix en Nacasius de Silla, kon in Groningen, ook met dreigementen, weinig uitrichten[54].
Waar de Ommelanders vóór zijn, is de stad tegen. Eerstgenoemden wilden wél, Groningen wilde de Staten-Generaal financieel niet steunen in de oorlogslasten. De stad hield vast aan de 12.000 caroli guldens die zij jaarlijks, volgens het met Karel V in 1536 gesloten verdrag, moest betalen[55]. De religievrede werd in de Ommelanden afgekondigd ruim een maand nadat de Staten-Generaal op 12 juli 1578 had besloten de ontwerpregeling aan de afzonderlijke gewesten toe te sturen. De stad weigerde, daarbij gesteund door een groot deel van de bevolking. Slechts door ingrijpen van de landvoogd, Matthias, en door toedoen van Rennenberg zou de religievrede op 29 juni 1579 in de stad worden afgekondigd[56].
Tegenover de plannen tot een nadere unie nam Groningen onmiddellijk al een afwijzende houding aan. De magistraat voelde zich beledigd omdat een afzonderlijke uitnodiging om aan de besprekingen deel te nemen aan de Ommelanden was verzonden. Bovendien meenden de Groningers dat de voorstellen slechts een verzoening met de koning, in hun ogen de kampioen van de stedelijke privileges, zouden bemoeilijken.
Zoals bekend, zouden de Ommelanders het Unietractaat op 23 januari 1579 in Utrecht ondertekenen. Groningen hield zich afzijdig en het heeft nooit getekend. Weliswaar was er

bij de reductie van 1594 sprake van een reünieren met de Nederlandse gewesten, maar dat kan ook slaan op het feit dat de Groningers sinds 28 april 1579 tot hun terugkeer onder 's konings gezag bijna een jaar later, aan de vergaderingen van de Staten-Generaal hadden deelgenomen[57].

Rennenberg, zelf aanwezig op de Gelderse landdag in september 1578, waar de plannen voor een nadere unie ter sprake kwamen, was aanvankelijk een voorstander, maar Ros meent dat de stadhouder bedenkingen kreeg toen tegen het eind van het jaar het definitieve ontwerp van het verdrag gestalte had gekregen en duidelijke calvinistische trekken vertoonde[58]. Van enig teken van afval aan Rennenbergs kant is dan echter nog geen sprake. Ook zijn aarzeling om te tekenen lijkt moeilijk in die richting uit te leggen. Oranje aarzelde immers ook. Nog vóór laatstgenoemde zette hij op 31 maart 1579, zij het voorwaardelijk, zijn handtekening onder het verdrag. Hij wilde bijvoorbeeld niet *delen of leden van zijn gouvernement tegen hun zin tot aanneming van de unie ... dwingen*[59]. Nadat Oranje zijn fiat aan het verdrag had gegeven, tekende Rennenberg nogmaals op 11 juni te Winsum, nu zonder voorwaarden. Naar het oordeel van Ros kon hij niet anders handelen, daar hij zich *zonder steun van de nadergeunieerden nauwelijks als stadhouder zou kunnen handhaven*[60].

Het weigerachtige Groningen begon tussen de nadergeünieerde Ommelanden en Friesland een geïsoleerde positie in te nemen. Geruchten deden de ronde dat Groningers contact hadden gezocht met Parma. In mei 1579 zouden volgens een brief van De Robles 61 gedeputeerden uit Groningen aan Parma om hulp hebben verzocht tegen Rennenberg[62]. Dit gedrag van de stad maakte het noodzakelijk maatregelen te treffen om te voorkomen dat zij weer Spaans zou worden. Rennenberg trok troepen samen aan de grenzen van de Ommelanden voor het geval de Spanjaarden een inval zouden doen. De nadergeünieerden gaven hem ook verlof eventueel gewapenderhand tegen de stad op te treden, en mede op aandringen van een der Ommelander jonkers, Wigbold Ewsums, schorste Rennenberg begin mei 1579 de hoofdmannenkamer[63].

De Groningers zaten deerlijk in het nauw. Hun afgevaardigden die naar Antwerpen waren getogen op uitnodiging van de Staten-Generaal, vonden weinig gehoor bij Matthias en de prins Oranje beschuldigde hen zelfs van contacten met de Spanjaarden. Ondertussen begon Rennenberg nu ook troepen rondom de stad samen te trekken. Dit leidde ertoe dat de Groningers, die inmiddels zelf ook enig krijgsvolk op de been hadden gebracht, door de knieën gingen en Matthias lieten weten dat zij tot concessies bereid waren[64].

Uit de daaropvolgende onderhandelingen tussen Rennenberg en Groningen kwam het tractaat van Winsum tot stand, dat op 11 juni werd getekend, dezelfde dag dat de stadhouder de Unie van Utrecht bekrachtigde. Het tractaat bepaalde onder meer dat de stad gehoorzaamheid moest beloven aan Matthias, de Raad van State en de Staten-Generaal. Zij mocht geen vijandige daden ondernemen en ter nakoming van deze bepaling moest zij zes gijzelaars aan Rennenberg uitleveren, waarvoor deze notoire *spanjolisten und malecontenten* aanwees[65]

De Groningers moesten voorts het door hen geworven krijgsvolk afdanken en met hun goederen en privileges de naleving van het verdrag garanderen. De conflicten met de Ommelanden moesten door vreedzaam overleg worden geregeld[66]. Rennenberg trok vervolgens op 24 juni 1579 de stad binnen, die hij tot dusver maandenlang had gemeden.

Het 'verraad' van Rennenberg

De interessantste aspecten in het proces dat zou leiden tot Rennenbergs defectie zijn de van Spaanse zijde ondernomen pogingen om de stadhouder aan haar kant te krijgen. Trosée ziet in

Valentijn de Pardieu, heer van la Motte, die eerst zelf naar de Spanjaarden was overgelopen, de man die een groot aandeel heeft gehad in het bewerken van de Zuid-Nederlandse adel om de zaak van de Staten-Generaal in de steek te laten[67]. De in het zuiden zo succesrijk gebleken *tactiek der particuliere onderhandelingen* [68] zou ook op Rennenberg moeten worden toegepast. Het centrum van deze intrigues was Keulen, waar in februari 1579 vredesonderhandelingen waren begonnen tussen Spanje en 's konings opstandige gewesten onder toezicht van de keizer en de paus. Deze zouden, bijna een jaar later, op niets uitlopen. Of beide partijen de wil hebben gehad de besprekingen tot een goed einde te brengen, of dat zij de oorlog liever wilden voortzetten, is een onopgeloste vraag. In ieder geval brak Parma het beleg vóór Maastricht niet af[68a].

Van een eerste contact tussen Rennenberg en het Spaanse kamp is sprake in juni 1579. Op de tweeëntwintigste van die maand was Rennenbergs secretaris, Guislain de Bailly, in Keulen aangekomen, naar de mening van Ros om zich in opdracht van de stadhouder *te oriënteren betreffende de kansen en vooruitzichten van de vredeshandel*[69]. Bailly had in Keulen een onderhoud met de proost van Sint-Marie te Utrecht, Jan Fonck, raadsman van Parma, die hem voorhield dat *de koning ... aan Rennenberg elken redelijke eisch zeer gaarne en onmiddellijk zou inwilligen*[70], indien hij zich van de prins van Oranje zou losmaken en zich voor de koning zou verklaren. Toen Bailly bij Rennenberg terugkeerde moet diens verslag over zijn gesprek met Fonck ongetwijfeld indruk hebben gemaakt op de stadhouder, die kort tevoren nog de onwillige stad Groningen tot de orde had geroepen en de Unie van Utrecht had ondertekend. Wat ook zijn oordeel over de toestand moet hebben bepaald is de val van Maastricht op 29 juni 1579. *De indruk, die dit wapenfeit op de tijdgenoten maakte, was enorm. Er volgt een ware uittocht van prelaten en vooral Zuid-Nederlandse hogere adel uit het Staatse kamp*[71].

Die gebeurtenissen – de voorstellen van Fonck, de val van Maastricht en als gevolg daarvan het overlopen van velen naar Parma – kunnen Rennenberg niet onverschillig hebben gelaten, in die zin dat hij – dat lijkt tenminste een algemeen menselijke reactie – het voor en tegen van een overgang naar Spaanse zijde moet hebben overwogen. Voorlopig was hij nog tegen. Aan Spaanse kant zat men echter niet stil. In oktober 1579 zond de afgevaardigde van de koning bij de Keulse vredesbesprekingen, Karel van Arragon, hertog van Terra Nova, de Gentse edelman Jacques Coudenhoven naar Rennenberg om hem te bewegen, met zijn stadhouderschappen, de zijde van de koning te kiezen[72].

Toen Coudenhoven bij Rennenberg kwam bevond deze zich in het klooster Essen, niet ver van de stad Groningen. Sinds het tractaat van Winsum waren de Groningers onafgebroken bezig geweest Rennenberg te bewegen de schorsing van de hoofdmannenkamer ongedaan te maken, de gijzelaars vrij te laten en besprekingen te beginnen over het stapelrecht. De stadhouder had toegezegd naar Groningen te zullen komen, maar andere besognes beletten een spoedige uitvoering van dit voornemen. Tenslotte zag hij er helemaal van af toen vertegenwoordigers van de Groningse magistraat hem in Assen, waar hij verbleef, kwamen verzoeken bij zijn intocht zich niet te laten vergezellen van zijn garde. Bij de krijgsoversten van het Groningse burgerregiment zou namelijk de vrees hebben bestaan dat dit het misnoegen van Parma zou opwekken, op wiens hulp de malcontenten in de stad, die met de Spaanse landvoogd in contact stonden, begonnen te rekenen[73]. Uiteraard werd Rennenberg, die de Groningers nog steeds zagen als een trouw aanhanger van de Staten-Generaal, van dit laatste onkundig gehouden.

Coudenhoven, die een goede vriend was van de stadhouder – zij hadden samen bij Valenciennes tegen de Spanjaarden gevochten – bleef acht dagen in Essen, zonder dat Rennenberg tot een besluit kon komen[74]. Anders dan Ros is de vooringenomen Trosée positiever over het resultaat en hij laat Coudenhoven in Keulen terugkeren met de *gelukkige tijding* dat Rennen-

berg *zich ... zeer aangetrokken gevoelde tot hetgeen Caudenhoven hem kwam aanbieden*[75]. Uit wat zich daarna afspeelde lijkt het duidelijk dat Rennenbergs rol met betrekking tot een verzoening met de koning tot het laatste moment een zeer passieve is geweest. *Ongetwijfeld voorzag Rennenberg*, schrijft Ros, *welke gevaarlijke en uiterst pijnlijke situaties zich zouden voordoen als hij Coudenhovens advies opvolgde. Heel zijn handel en wandel werden nauwlettend in het oog gehouden door de nadergeünieerden, wier afgevaardigden voortdurend in zijn omgeving vertoefden*[76]. Zijn passiviteit zou dus een gevolg zijn van het moeilijk parket waarin hij verkeerde, blijkbaar niet doorzien door Coudenhoven, die Parma rapporteerde *que ledict de Ville est homme irrésolu, inconstant, timide et de petit effect et nullement homme de guerre, ny idoine pour commander*[77]. Eigenlijk een vernietigend oordeel, maar niet geheel billijk tegenover de man die blijkbaar genoeg *homme de guerre* was geweest om Valenciennes, Kampen en Deventer te bezetten, maar daar hadden de Spanjaarden natuurlijk geen boodschap aan.

Van passiviteit in het Spaanse kamp is overigens geen sprake. Op 13 november verscheen een bode van Coudenhoven bij Rennenberg met het verzoek onverwijld zijn secretaris Bailly naar Keulen te zenden. Daar zou deze op de hoogte worden gesteld van de voordelen die Rennenberg zouden toevallen als hij zich aan de kant van de koning schaarde. Die voordelen waren indrukwekkend: behoud van de stadhouderschappen, een jaargeld van 10.000 florijnen, de heerlijkheid Ville tot markiezaat verheven, benoeming tot ridder in de orde van het Gulden Vlies bij de eerstkomende gelegenheid, bevel over twee regimenten voetvolk die Parma naar het noorden zou zenden, 20.000 pistoletten in baar geld, in twee termijnen te voldoen[78].

Ondertussen was Rennenberg nog steeds verwikkeld in onderhandelingen met de stad. Eén punt was medio november afgehandeld: de opheffing van de schorsing van de hoofdmannenkamer, die echter een protestant als secretaris zou krijgen in plaats van de Spaansgezinde Popco Everardi, die trouwens in Kampen in gijzeling zat[79]. Een andere zaak was Rennenbergs komst naar de stad, waarover maar geen overeenstemming kon worden bereikt. De stadhouder bleef erop staan dat hij zich wilde laten vergezellen van zijn lijfwacht van 60 haakbussen. Binnen de Groningse magistraat wilde men wel toegeven, maar vanuit de gilden kwamen protesten tegen het binnenlaten van Rennenbergs garde[80]. Op 17 december nam de stadhouder tenslotte het besluit zonder lijfwacht de stad binnen te trekken, waaraan hij de volgende dag uitvoering gaf[81].

Uit een onderschepte brief van Parma aan de Groningse malcontenten was reeds eerder gebleken dat de landvoogd plannen had *de wettige* stadhouder De Robles naar het noorden te zenden[82]. Rennenberg, op de hoogte gesteld van dit schrijven, moet zijn besluit de stad zonder garde binnen te trekken zonder twijfel hebben genomen in het licht van de mogelijke komst van De Robles naar het noorden. Dit motief wordt nog waarschijnlijker als men weet dat Bailly op 8 december uit Keulen was vertrokken met bij zich de voorstellen aan Rennenberg. Vóór zijn intocht in de stad kan hij daarvan reeds op de hoogte zijn geweest[83]. Maar ook al was dat niet het geval, dan gold voor Rennenberg tegenover De Robles, die voor hem een gevaarlijke mededinger was, het *j'y suis, j'y reste.*

Het besluit van de stadhouder zonder gewapende geleide de stad binnen te gaan wekte grote beroering bij de nadergeünieerden, bij de Ommelanders en bij de prins van Oranje. De mogelijk al aanwezige achterdocht werd er door versterkt en deze werd nog vergroot toen Rennenberg erin toestemde de gijzelaars vrij te laten, zij het dat de Groningers het tractaat van Winsum opnieuw moesten bezweren[84]. Dat was op 17 januari 1580. Omstreeks die tijd verscheen ook Rennenbergs zuster Cornelia in Groningen, vergezeld van haar echtgenoot, de baron de Moncheau. Nog meer reden voor achterdocht aan de kant van de nadergeünieerden.

De bezoekers behoorden immers tot dat deel van de familie Lalaing, dat weer de zijde van de Spanjaarden had gekozen. De achterdocht werd tenslotte zo groot dat op 6 februari Rennenbergs krijgsvolk door de gedeputeerden van de Nadere Unie onder bevel werd gesteld van de Ommelander hoofdeling Bartold Entens[85].
In de daaraan voorafgaande week had Rennenberg zijn besluit genomen de voorwaarden te aanvaarden waarop hij zich weer onder het vaandel van de koning kon scharen. Op 31 januari had hij Bailly met vijf gezegelde blanco stukken naar Coudenhoven gezonden om de overeenkomst in het kamp van Parma te laten bekrachtigen. Bailly werd echter buiten Groningen gearresteerd en gevankelijk naar Leeuwarden vervoerd. De op hem gevonden blanco signets werden door de Staten van Friesland gebruikt om de burchten in Leeuwarden, Harlingen en Stavoren in bezit te krijgen. De signets werden namelijk voorzien van een (gefingeerd) bevel de burchten aan de Staten over te leveren, welke kort daarop werden gesloopt[86].
Rennenberg, van deze misslag op de hoogte gesteld, nam nu rechtstreeks contact op met Coudenhoven, ontbood hem naar Groningen en zond hem vervolgens naar Keulen met een nieuw stel onbeschreven gezegelde stukken[87]. Na lang aarzelen, en na overleg met Fonck, Coudenhoven en de Raad van State besloot Parma tenslotte met Rennenberg in zee te gaan[88].
De aarzeling van de Spaanse landvoogd vloeide voort uit het feit dat Rennenberg eigenlijk weinig meer te bieden had nu hij zijn Friese gewest had verloren. Bovendien had Parma bezoek gehad van Sicco Wijffrinck, een broer van de katholieke burgemeester Johan Wijffrinck. Deze was naar Parma gezonden in opdracht van de Groningse malcontenten, met onder meer de taak te bepleiten dat De Robles de Groningers te hulp zouden komen[89]. Parma koos uiteindelijk voor Rennenberg. Die zat al in Groningen, terwijl De Robles er in de verste verte nog niet was. Zou hij Rennenberg hebben laten vallen, dan lijkt het niet onwaarschijnlijk dat Groningen het zo door Sicco Wijffrinck gevreesde *traicté honteulx et scandaleux*[90] zou hebben moeten sluiten met de nadergeünieerden.
Hoe onwezenlijk nu en dan het Groningse decor zich aan de toeschouwer voordoet, blijkt als op 8 februari acht nieuwe leden in de Raad worden gekozen, waarvan de helft protestant is. Rennenberg was toen reeds geheel verwikkeld in de pogingen zich met de koning te verzoenen, terwijl de Groningse malcontenten probeerden De Robles naar het noorden te halen. Geheel buiten de werkelijkheid staande reageerden de protestanten in de stad, die als goede Groningers meer beducht waren voor Bartold Entens, dan voor hun malcontente stadgenoten. *Tot het laatste moment*, aldus Ros, *moeten de gereformeerden in de Groningse magistraat de hoop hebben gekoesterd, dat de geruchten over Rennenbergs voornemen zich met de koning te verzoenen, vals waren*[91]. Minder naïef was Popko Ufkens, Rennenbergs staatsgezinde medewerker, die op 9 februari de vlucht nam, evenals Johan van de Kornput, één van Rennenbergs aanvoerders, die een greep naar de macht had willen doen, maar van de protestanten geen medewerking kreeg[92]. Een brief van Entens, die met krijgsvolk in de buurt van de stad lag, en waarin hij de protestantse burgemeester Alberda vroeg de stadspoorten voor hem te openen, was in handen gevallen van de stadhouder, die nog steeds wachtende was op de volgens het contract met Parma aan hem toegezegde troepen. Met Entens ante portas en op de hoogte van diens voornemen, voorts vernomen hebben dat Oranje van plan was naar het noorden te komen om met hem te praten, besloot Rennenberg door te tasten. In de vroege morgen van 3 maart bezette hij met zijn aanhangers, de Groningse malcontenten, aan wie hij Entens brief had laten lezen, de Grote Markt. Er vielen slechts twee slachtoffers: de protestantse oud-burgemeester Jacob Hillebrands, goede vriend van Rennenberg, die op het rumoer naar buiten was gelopen en onmiddellijk door het hoofd werd geschoten en voorts een burger uit Bremen[93]. Tweehonderd vooraanstaande protestanten werden gearresteerd.

Besluit

In een beoordeling van Rennenbergs afval schrijft Rogier, die in deze als zijn apologeet optreedt, dat Oranje en Rennenberg voor hetzelfde alternatief werden gesteld: *óf omwille van het katholieke geloof zich met Spanje verzoenen, óf omwille van de opstand genoegen nemen met de verdrukking van het katholicisme*[94]. In die redenering wordt er stilzwijgend van uitgegaan dat Oranje en Rennenberg in dezelfde omstandigheden verkeerden, wat volstrekt niet het geval was. Merkwaardig is ook de veronderstelling dat ook Oranje voor de keus stond zich omwille van het katholieke geloof met Spanje te verzoenen. Bij zo'n redenering *pour besoin de la cause* dringt zich Van Deursens uitspraak op dat men *bij Rogier de indruk (krijgt) dat de mens beschouwd wordt als van nature katholiek*[95]. Dit enge uitgangspunt verleidt Rogier ertoe het proces van Rennenbergs afval te zien als een *worsteling om zijn ziel ... van de kant van zijn vroom-katholieke moeder en zuster en zijn oom, de Utrechtse kanunnik Herman van Rennenberg*[96]. Een dergelijke uitleg, die geheel is toegespitst op één aspect van de ingewikkelde situatie waarin Rennenberg verkeerde – de vraag is al eerder gesteld, maar wat zou er gebeurd zijn als Parma het contract met Rennenberg niet had aanvaard – een dergelijke uitleg dus, past in de sfeer van de apologie, maar doet mijns inziens onrecht aan het totale gebeuren.

Trosée, meer een Mannenbroeder, is stellig van oordeel dat Rennenberg zich uitsluitend door eigenbelang heeft laten leiden en hij schuwt niet, in de traditie van de negentiende eeuwse nationalistische geschiedschrijving, hem een verrader te noemen[97]. Dat wereldse, eerder dan religieuze motieven hem dreven, lijkt mij aanvaardbaar en ook begrijpelijk. Zijn hele familie was immers al met vele anderen uit de Zuidnederlandse adel in de armen der Spanjaarden teruggekeerd, in de hoop hun ideaal van een aristocratisch bewind zonder *vreemde ambtenarij en vorstelijke willekeur*[98] te kunnen verwezenlijken. Dat daar niets van terecht is gekomen is een andere zaak; voor Rennenberg kan het nog als een reëel alternatief hebben gegolden.

Ros ziet de stadhouder in de eerste plaats als een soort figurant in het Groningse gebeuren. Ook indien Rennenberg *de zijde van de Opstand had gehouden ... (wezen) alle tekenen ... er toch op, dat de stad Groningen, ook zonder de stadhouder, vroeg of laat zou zijn teruggekeerd onder het gezag van de koning*[99]. Het behoud van de privileges, het herstel van het stapelrecht in de Ommelanden, die motieven waren van zo'n overheersend belang voor de Groningers dat zij zelfs de protestanten onder hen met blindheid sloegen voor de gevaren die hen bedreigden. Voor die belangen is Rennenberg bepaald niet in het krijt getreden, integendeel, hij lag al spoedig weer overhoop met de Groningers, die zijn aandeel in de coup zoveel mogelijk verdonkeremaanden[100].

Rest de vraag of Rennenberg verraad heeft gepleegd. Vanuit de optiek van de aanhangers van de opstand zeker. In de oorlog is er weinig aanleiding om nuances te zien in het handelen van de tegenstander of van degene die naar de tegenstander overloopt. Van een afstand bekeken zijn er allerlei factoren die een milder oordeel rechtvaardigen. Familiebelangen, de machinaties van de Groningse malcontenten, die hem bij niet tijdig partijkiezen wellicht de gevangene van de stad zouden hebben gemaakt, de zich in radicaal calvinistische zin ontwikkelende nadergeünieerden, de druk die vanuit het Spaanse kamp op hem werd uitgeoefend, de geldelijke voordelen, het kan allemaal Rennenberg hebben afgehouden om mee te doen aan de volgende fase van de opstand. Hij was bovendien niet de enige die zich weer bij de voormalige vijand aansloot. Velen hadden het voorbeeld gegeven en waren hem reeds voorgegaan. Zouden die allemaal een foutieve keus hebben gemaakt? Tenslotte: Rennenberg was zo lang-

zamerhand een eenling geworden. Wie zich dan nog staande weet te houden moet van een bijzonder formaat zijn.

Epiloog

Rennenbergs afval heeft in het verleden een drietal letterlievenden geïnspireerd tot één rijmende en twee rijmloze dramatiseringen van het gebeurde. Bij alle drie auteurs hebben liefde en erotiek de stadhouder verleid tot zijn wankelmoedig gedrag, dat hem tenslotte voor de Spaanse zaak deed kiezen. Rogier, die dit signaleert, drijft een beetje de spot met de zienswijze van deze romantici, wier verhalen op niet meer dan fantasie berusten[101]. Wat echter te denken van Ros' opmerking dat Rennenberg weliswaar een *goedhartig man* was, maar *zinnelijk van aard*[102]. In een noot vermeldt Ros dat Rennenberg zelfs drie zoons had *de differentes damoiselles*, welke laatste wetenschap hij ontleent aan Brassarts *Le Blason de Lalaing*[103]. Men kan natuurlijk twisten over de vraag of Ros de zinnelijkheid van Rennenberg niet overdrijft. Niettemin brengt zijn opmerking aan het licht dat de erotiek niet geheel en al afwezig is geweest in het leven van Rennenberg. Of het zijn handelen beslissend heeft beïnvloed zou moeten worden onderzocht. De Nederlandse historiografie houdt zich meestal verre van dit soort waarschijnlijk banaal geachte overwegingen; Scheffers boek over Henry Tindal is een uitzondering. Toch kunnen zij een rol spelen. Men denke bijvoorbeeld aan de Franse generaal Boulanger die in 1889, op het punt staande de macht in Frankrijk te grijpen, op de beslissende avond niet verscheen om naar het Elysée te marcheren, maar zich naar zijn geliefde, Marguerite Bonnemain, spoedde met wie hij een afspraak had en op wier graf hij later zelfmoord zou plegen. Dat Rennenbergs gevoelsleven bij zijn faits et gestes in Groningen een rol kan hebben gespeeld, wie zal het durven ontkennen of bevestigen?

Noten:

1. Tot de Bourgondische Kreits behoorden: de hertogdommen Brabant, Limburg, Luxemburg en Gelre, de graafschappen Vlaanderen, Artois, Bourgondië (Franche Comté), Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Zutphen en Charolais, het markiezaat van Antwerpen, en de heerlijkheden Friesland, Utrecht, Overijsel, Groningen, Valkenburg, Daelhem, Salins, Mechelen, Orchies en Douai.

2. Zie voor Franche Comté: Febvre, *Philipp II et la Franche-Comté. Etude d' histoire politique, religieuse et sociale.* Parijs, 1970 (dissertatie Parijs, 1912).

3. W.J. Formsma. *De middeleeuwse vrijheid*, in: Historie van Groningen. Groningen

4. Ibidem, p. 77.

5. Ibidem, p. 81.

6. Ibidem.

7. Ibidem, p. 86, 95.

8. H.P.H. Jansen, *Sociaal-economische geschiedenis*, in: Historie van Groningen. Groningen 1976, p. 143.

9. Ibidem.

10. Ibidem, p. 140.

11. H.A. Enno van Gelder. *Friesche en Groningsche edelen in de tijd van de opstand tegen Spanje*, in: Historische Opstellen opgedragen aan prof. dr. H. Brugmans. Amsterdam 1929, p. 79.

12. Ibidem; Formsma. *Middeleeuwse vrijheid*, p. 90, 102.

13. Jansen. *Sociaal-economische geschiedenis*, p. 140.

14. Ibidem, p. 140-141.

15. Formsma. *Middeleeuwse vrijheid*, p. 89.

16. Ibidem, p. 89-90.

17. Ibidem, p. 91-93.

18. Ibidem, p. 99.

19. Ibidem, p. 102-103.

20. Ibidem, p. 104.

21. W.J. Formsma. *De landsheerlijke periode*, in: Historie van Groningen. Groningen 1976, p. 176.

22. Ibidem, p. 178.

23. Ibidem, p. 178-180.

24. Ibidem, p. 182-183.

25. Ibidem, p. 183.

26. Ibidem, p. 186-187.

27. J.J. Woltjer. *Van katholiek tot protestant*, in: Historie van Groningen. Groningen 1976, p. 212.

28. Ibidem.

29. Ibidem, p. 218-219.

30. H.A. Enno van Gelder. *De Nederlandse adel en de opstand tegen Spanje, 1565-1572*, Tijdschrift voor Geschiedenis XLIII (1928), p. 10.

31. Woltjer. *Van katholiek tot protestant*, p. 219-221.

32. Formsma. *Landsheerlijke periode*, p. 189-190.

32a. Woltjer. *Van katholiek tot protestant*, p. 223.

33. Formsma. *Landsheerlijke periode*, p. 191.

34. W.J. Formsma. *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599).* Assen 1938, p. 80-81.

35. Formsma. *Ommelander strijd*, p. 78; F.U. Ros. *Rennenberg en de Groningse malcontenten.* Assen 1964, p. 13.

36. Geoffrey Parker. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* Londen/New York 1972, p. 185 e.v.

37. Ros. *Rennenberg*, p. 14.

38. P.C. Hooft. *Nederlandsche Historiën*, aangehaald in: Jacobus Scheltema, *Staatkundig Nederland; een woordenboek tot de biographische kaart van dien naam.* 2 dln. Amsterdam 1805/1806, II, p. 591.

39. Voor het geslacht Lalaing zie: F. Brassart, *Le Blason de Lalaing.* Douai, 1879. Tot de ironie der geschiedenis behoort dat Rennenberg de eer geniet de eerste commandant te zijn geweest van het oudste thans nog bestaande Nederlandse legeronderdeel, het regiment infanterie Johan Willem Friso, welks afstamming teruggaat tot 30 augustus 1577. Zie H. Ringoir. *Afstammingen en voortzettingen der infanterie. 's-Gravenhage 1977.*

40. *M. Diegerick. Lettres inédites de Georges de Lalaing, comte de Rennebourg, baron de Ville, gouverneur de Frise et d'Overyssel: 1576 à 1580*, in: Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire, ou Recueil de ses bulletins. Deuxième série. Brussel 1858, X, p. 120.

41. Ros. *Rennenberg*, p. 20.

42. Ibidem, p. 19.

43. Ibidem.

44. Ibidem, p. 23.

45. Ibidem.

46. Ibidem, p. 26.

47. Ibidem, p. 30-31.

48. Ibidem, p. 36-38.

49. Ibidem, p. 38.

50. Ibidem, p. 37.

51. Ibidem, p. 22, 34.

52. Ibidem, p. 39.

53. Ibidem, p. 41-42.

54. Ibidem, p. 44 e.v.

55. Ibidem, p. 62-63.

56. Ibidem, p. 81 e.v., 148.

57. Ibidem, p. 102 e.v., 127; Formsma. *Landsheerlijke periode*, p. 205.

58. Ros. *Rennenberg*, p. 105.

59. Ibidem, p. 112.

60. Ibidem, p. 112-114.

61. De Robles was na zijn gevangenneming naar Leeuwarden vervoerd. In maart 1577 werd hij naar Brabant gezonden waar hij na enige tijd zijn bewegingsvrijheid herkreeg.

62. J.A.G.C. Trosée. *Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenburg, baron van Ville, stadhouder en kapitein-generaal van Friesland, Overijsel, Groningen, de Ommelanden, Drente, Lingen, enz.* 's-Hertogenbosch, 1894, bijlage IX, p. 17.

63. Ros. *Rennenberg*, p. 116-124.

64. Ibidem, p. 125 e.v.

65. Joh. Rengers van ten Post. *Werken.* Groningen 1852, II, 186, geciteerd bij Ros. *Rennenberg*, p. 143.

66. Ros. *Rennenberg*, p. 142-143.

67. Trosée. *Verraad*, p. XL-XLI.

68. Ibidem, p. XLV.

68a. A.J. Tjaden. De Reconquista mislukt. De opstandige gewesten 1579-1588, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Haarlem 1979, VI, p. 247.

69. Ros. *Rennenberg*, p. 158.

70. Trosée. *Verraad*, p. LI.

71. Tjaden. *Reconquista*, p. 247.

72. Trosée. *Verraad*, p. LVII, LVIII; Ros. *Rennenberg*, p. 165.

73. Ros. *Rennenberg*, p. 161-163.

74. Ibidem, p. 166.

75. Trosée. *Verraad*, p. LIX.

76. Ros. *Rennenberg*, p. 166.

77. Trosée. *Verraad*, bijlage LIX, p. 174.

78. Ibidem, p. LXIX-LXXII.

79. Ros. *Rennenberg*, p. 166-167.

80. Ibidem, p. 171-172.

81. Ibidem, p. 174.

82. Ibidem, p. 172.

83. Ibidem, p. 174.

84. Ibidem, p. 177-178.

85. Ibidem, p. 180.

86. Ibidem; Trosée. *Verraad*, p. CXXVIII-CXXXIII.

87. Trosée. *Verraad*, p. CXXXII-CXXXVI.

88. Ibidem, p. CXXXVII-CXXXVIII.

89. Ros. *Rennenberg*, p. 182.

90. Ibidem, p. 183.

91. Ibidem, p. 189.

92. Ibidem, p. 185, 189.

93. Ibidem, p. 190-194.

94. L.J. Rogier. *Eenheid en Scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813.* Utrecht/Antwerpen 1973, p. 92.

95. A.Th. van Deursen. *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt.* Assen 1974, p. 145.

96. Rogier. *Eenheid*, p. 95.

97. Trosée. *Verraad*, p. CCIII, CCVI.

98. Hugo de Schepper. *De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacifikatie van Gent.* Tijdschrift voor Geschiedenis. LXXXIX (1976), p. 423.

99. Ros. *Rennenberg*, p. 195.

100. Ibidem.

101. L.J. Rogier. *Rennenbergs afval.* Annalen van het Thijmgenootschap . XLV (1957), p. 125-134. De stukken die Rogier bedoelt, zijn: J. Nomsz. *De graaf van Rennenberg.* Treurspel. z.p. 1789; D.F. van Heyst. *George de Lalaing.* Haarlem 1873 en Jaap Bouwman. *Sint Maartenstoren.* Maandblad Groningen XVI (1933).

102. Ros. *Rennenberg*, p. 208.

103. Ibidem.

Eindredactie:

J. van den Berg
E.W. van Popta
drs J.P.C.M. van Hoof

Uitvoering: Inrichting Uitgeven Boekwerken, Emmen.

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de militaire historie.

© 1981 bij de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de militaire historie.

inrichting uitgeven
boekwerken